

STRAHOTE NDH

Naslov originala: *Strahote NDH - Da li se istorija ponavlja?*

Autor: Vladimir Miler, milozeev@zahav.net.il

Copyright za Srbiju i Crnu Goru: Metaphysica, Beograd

Prvo izdanje: 2009.

Izdavač: Metaphysica, Beograd

Tehničko uređenje: Metaphysica

Tiraž: 1000

Štampa: Finegraf, Beograd

Distribucija: Metaphysica, Beograd, tel. 011/292-0062

Vladimir Miler

Strahote NDH

Da li se istorija ponavlja?

Metaphysica

Više nego biografija

Roden sam u Zagrebu, u Hrvatskoj, koja je tada bila deo Kraljevine Jugoslavije. Tu sam odrastao, pohađao školu, spremao se za život. Imao sam divne roditelje i široku, čvrsto ujedinjenu, familiju. Privredno stanje familije bilo je više nego zadovoljavajuće. Imao sam krug dobrih, iskrenih prijatelja. Budućnost je izgledala ružičasto, ali samo za tren oka. Tamni oblaci već su najavljivali žestoku oluju; ona je bila neizbežna. Mi smo je već odavno prepoznali. Često bi nas spopao strah, a onda bi nas sitne brige svakidašnjice opet uspavale. Prošao je još jedan dan. Jedan dan bliže katastrofi, koja je bila neizbežna.

Onda je usledila ona – ta katastrofa. Preko noći smo od poštenih i uvaženih građana postali zločinci, krivi za sve zlo ovog sveta, izrod čovečanstva, kojima se poriče pravo da dišu i žive na ovoj kugli zemaljskoj. Postali smo nezaštićena divljač koju svako ima pravo da goni, lovi i ubija, na svakom mestu i na način koji zadovoljava sadističke nagone dotičnoga. Sve to samo zato jer smo Jevreji.

U ovoj knjizi opisujem sudbine: moju, moje familije i onih mnogih naših prijatelja za vreme tzv. Nezavisne Države Hrvatske, koju je uspostavila nacistička Nemačka na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ona je postojala pod nemačkim tutorstvom od pada Jugoslavije u aprilu 1941. do svršetka rata u maju 1945.

Za vreme te četiri godine, počinile su ustaše, koji su vladali tom zemljom, jezive zločine koji su po opsegu i okrutnosti često premašivali i nemačke. Njihove žrtve bili su Srbi, Jevreji i Romi (i mnogi Hrvati), među njima bezbrojne žene, deca i nemoćni starci. Genocid je dosegao neverovatne opsege – mnogo stotina hilja-

da žrtava. Ustanak progonjenih bio je neizbežan. Bila su dva pokreta koji su predvodili i organizovali taj narodni otpor. Iako im je neprijatelj bio isti, u ideologiji su ta dva pokreta bila dva sveta, koje ni najokrutniji zajednički neprijatelj nije mogao ujediniti. Komunisti sa jedne strane, a pristalice kralja sa druge strane.

Četiri godine se na toj teritoriji vodio bezobziran, okrutan, nemilosrdan rat: "Svako protiv svakoga". Pored toga, vladao je bezumni teror nemačkih okupatora. Bilo je, takođe, političkih intriga i borbi iza kulisa, kako kod naših neprijatelja tako i kod naših prijatelja.

Kod Nemaca i Hrvata u stavu prema Jevrejima vladao je konsenzus: treba ih uništiti do poslednjeg. U ovom vrtlogu Jevreji su pokušali preživeti. Tako i mi. Samo malom broju je to uspelo. Više od tri četvrtine hrvatskih Jevreja je pogubljeno. Među njima pet članova naše najbliže familije.

Ova knjiga nije samo moja autobiografija, koja opisuje ono što sam preživeo i što se događalo u mojoj najbližoj okolini. Nastojao sam da opišem istorijske, političke i vojne događaje koji su se u tom vremenskom razdoblju odigrali u Hrvatskoj i na svetskoj pozornici, i imali neki uticaj na našu sudbinu. Služio sam se pri tome istorijskom literaturom i dokumentacijom, čije izvore navodim. Pokušao sam te događaje analizirati da bih shvatio razloge za ovo ili ono zbivanje. Ne samo da opišem šta se dogodilo, već i zašto. Ko je stajao iza jedne odluke i šta su bili njegovi motivi? Onih koje smo sreli, tako i "onih velikih" koji su donosili sudbonosne odluke. U razdoblju u kojem je vladala brutalna sila i bezakonje, često je o jednom pojedincu kojega smo sreli zavisio naš život ili naša propast.

Opisao sam, takođe, ukratko, istoriju hrvatskog jevrejstva do katastrofe...

Za bolje razumevanje opisanih događaja smatrao sam kao neophodno potrebno da opišem, barem ukratko, istoriju i kulturu balkanskih naroda, istaknem njihove različnosti i suprotnosti, i razorni uticaj stranih sila koje su stolicima vladale ovim narodima. Navedene su činjenice i razlozi zbog kojih je Balkan do današnjih dana bure baruta.

Šta me je navelo da napišem ovu knjigu? Zašto sam napustio “čvrsto tlo” tačnih nauka, u kojima sam učen i u kojima se osećam “kod kuće”, i zamenio ih problematičnim i maglovitim terenom istorije?

Tražiti “istorijsku istinu” nije lak zanat. Teško je prepoznati autentičnog istoričara u mnoštvu pseudoistoričara i diletanata. Još treba naglasiti da se radi o savremenoj istoriji. Tu još ima uticaja lična ideološka i politička orijentacija istoričara, ili autora. Ova često potiskuje u pozadinu svaku objektivnost.

Uvek sam želeo opisati mojoj deci i unučicama moje doživljaje: “šta”, “kako” i “zašto”. Osim toga, želeo sam upoznati pozadinu fašizma, nacizma i antisemitizma koji je doveo do genocida mog naroda. Morao sam sve to odložiti za vreme kada ću biti slobodan za to. Sada sam u penziji i mogu se posvetiti tom predmetu.

Još me alarmiralo ono što se odigrava u Hrvatskoj. Nova “demokratska Hrvatska”, koja se odvojila od Jugoslavije, rehabilituje ustaške zločince, poriče i prikriva njihove zločine. I ovi događaji su uticali na moju odluku da napišem ovu knjigu.

Vladimir Miler
Tel Aviv, april 2004.

1. poglavlje

Oktober 1992.

Autobus kojim smo se moja supruga i ja vraćali iz Zagreba na putu za Beč, zaustavio se na hrvatsko-slovenačkoj granici. Hrvatski pogranični policajac popeo se u autobus i sakupio pasoše. Dok smo tako čekali, spopao me je neki čudan osećaj pomešan sa strahom: Da li će me i ovaj put propustiti kao onda...?

Situacija nije bila za upoređivanje. Onda, pre pedeset godina, u septembru 1942, bežao sam s lažnim putnim ispravama, da bih pokušao spasiti svoj goli život, koji su ustaše, koji su tada vladali Hrvatskom, bezuslovno želeli da unište.

Ovog puta sam posetio novu demokratsku Republiku Hrvatsku, kao stranac, kao turista, sa punovažnim pasošem države Izrael.

Pa onda, odakle taj osećaj straha i olakšanje kada mi je pasoš bio vraćen, a još više kada je autobus prešao granicu? Šta me je to vratilo u onu atmosferu straha? Previše toga sam video i čuo za vreme našeg kratkog boravka u Zagrebu, što me je podsetilo na ona strašna vremena.

Mi smo često posećivali Zagreb i, uopšte, Jugoslaviju. Tu je živela majka moje supruge. Ovog puta smo došli na njenu sahranu. Međutim, tu se sve promijenilo. Jugoslavija se raspala, Hrvati su proglasili svoju samostalnu državu.

To je od strane Hrvata, kako su smatrali, bila ispravna odluka.

Dva cilja su postignuta: prvo, uklonjen je omraženi komunistički režim koji je još postojao u drugim delovima Jugoslavije (iako već jako umeren). Drugo, prekinuta je zajednica sa Srbima, koja je zakazala u okviru Kraljevine Jugoslavije (1918. do 1941.) i

isto tako i u okviru komunističke, Titove Federativne Jugoslavije (1945. do 1991.).

No gori od svega, bio je režim koji je vladao Hrvatskom između te dve Jugoslavije. Za vreme nemačke okupacije. To je bila nemačka vazalna takozvana Nezavisna Država Hrvatska (NDH), sa poglavnikom Pavelićem na čelu i njegovim krvnicima, ustašama.

Te ustaše su odgovorne za pokolj više od tri četvrtine hrvatskih Jevreja, najmanje pola miliona Srba i skoro svih Roma. Pored toga, ubijen je ogroman broj Hrvata, koji su bili protivnici tog jezivog režima, ili su kao takvi bili osumnjičeni.

I baš tog, najmračnijeg poglavlja svoje istorije nova “demokratska” Hrvatska se nije htela odreći. Njeni sadašnji upravljači vide u toj zloglasnoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prvi stepen na putu u svoju nezavisnost. Oni su otvorili slobodnu pozornicu ustašama koji sada dižu glavu i glas. Oni koji su pobjegli u inostranstvo, sada se vraćaju kao junaci u Hrvatsku. Većina njih uspela je, nakon pobede Saveznika na kraju rata, razbežati se u sve krajeve sveta i tako izbeći kaznu koju su kao ratni zločinci zaslužili.

Među njima i sam “poglavnik” Ante Pavelić sa svojim najbližim saradnicima. Pomogao im je Vatikan s tadašnjim papom Pijem XII. Papa u svojoj slepoj mržnji i strahu od komunista, spasavao je najgore ubice s kojima je bio čvrsto povezan još za vreme rata.

Ustaška ideologija je klero-fašistička. U programu ustaša je stajala borba protiv komunizma i progon srpske pravoslavne crkve i njenih vernika. To je i bio cilj Vatikana: zaustaviti prodor komunista i potisnuti srpsku pravoslavnu crkvu iz svog neposrednog susedstva.

Većina ovih ustaša nisu više u životu, ali su se pobrinuli da vaspitaju u ustaškom duhu čitavu novu generaciju.

Što sve nismo videli i doživeli za vreme našeg kratkog boravka u Hrvatskoj?!

Među gostima iz ustaške emigracije bio je i ministar “promidžbe” (propagande), poslednji ministar iz Pavelićeve vlade, koji je još bio u životu. Držao je predavanja omladini. To je taj,

koji je u toku četiri godine neprekidno huškao na najperfidniji način protiv Srba, a u prvom redu, protiv Jevreja. Rezultat je poznat. Ustaše, uglavnom primitivni i zalupani ljudi, izvršavali su sve te grozote jer su bili uvereni da im je sveta dužnost istrebiti najveće neprijatelje hrvatskog naroda - Srbe i najveće neprijatelje čovečanstva - Jevreje.

Pavelićeva ćerka je bila tu sa svojim mužem. Obelodanila je članak u novinama, koji je zauzeo dve stranice, pod naslovom: "Ante Pavelić je potpuno uspeo".¹ Članak kiti Pavelićeva slika.

Na čelu hrvatske vlade sada je notorni antisemita Tuđman. On je još pre uspostavljenja nove Hrvatske izdao knjigu² u kojoj poriče Holokaust i tvrdi da su Jevreji za vreme NDH, u onom ustaškom najjezivijem koncentracionom logoru – Jasenovcu, bili u privilegovanom položaju. Oni su upravljali drugim zatočenicima. Maltretirali su i ubijali Srbe i Rome i pljačkali njihove stvari: novac i zlato što su ovi imali na sebi.

Ta zlodela, tumači Tuđman, leže u mentalitetu Jevreja koji mrze sve ne-Jevreje i iznosi razne primere iz daleke prošlosti (klasične antisemitske tvrdnje). Izraelsku politiku prema Palestincima naziva "judeo-nacističkom".

Treba naglasiti da su samo nekoliko Jevreja preživeli taj logor (uprkos "dobrim uslovima"!). Oni koji su uspeli pobeći.

Tuđmanova vlada je još dok smo mi bili u Zagrebu činila sve da izbriše spomen na žrtve tog krvavog ustaškog režima. Spomen ploče su uklonjene, trgovima i ulicama su menjana imena. Trg na kojem se nalazilo ustaško redarstvo, gde su mučene i ubijane hiljade nedužnih žrtava, prozvan je posle rata: Trg žrtava fašizma. Sada se zove: Trg hrvatskih velikana. Izgleda da su današnji vlastodršci jako ponosni na ono što su činili njihovi "velikani" u podrumima te zloglasne zgrade.

Čitali smo u novinama da je Vizental (Wiesenthal) protestovao protiv tog poteza, ali bez odaziva. Mnoge ulice nose imena raznih ustaških zločinaca. Politička literatura iz ustaškog doba se pojavljuje u "reprintu". Ja sam kupio jednu od takvih publikacija. Radi se o takozvanoj "Sivoj knjizi" sa kojom je Pavelićeva vlada želela da uveri svoje saveznike, Nemce i Italijane, da ustaše ne sprovode pokolj Srba, već da srpski teroristi proganjaju i ubijaju

nedužne Hrvate. (Simon Vizental je, odmah posle rata, osnovao u Beču “Centar za istorijsku dokumentaciju” u cilju sakupljanja dokaza protiv nacističkih zločinaca, da bi im se sudilo.)

U to vreme su već i Nemci došli do zaključka da je pokolj Srba, koji su sprovodile ustaše, besmislen, jer dovodi do oružanog otpora progonjenih. Tako i Italijani, oni su se protivili ustaškim “metodama” takođe iz čisto humanitarnih razloga.

Knjiga je zato izdata, osim na hrvatskom, i na nemačkom i italijanskom jeziku. Sadrži huškanje protiv “svojih protivnika”. Među ostalima, i protiv Jevreja. Brošura je verna originalu koji je štampan 1942. godine,^{3,4} samo je izmenjen predgovor i tu je rečeno između ostalog:

“Za vreme NDH smo bili saveznici Nemaca, pa smo morali biti protiv Jevreja, ali mi Hrvati nikada nismo bili antisemiti!”

Time je, dakle, sve rastumačeno i opravdano: pljačka, mučenje, silovanje žena i ubistvo više od 35.000 Jevreja, odraslih, žena i dece, koji hrvatskom narodu nisu, kao zajednica ili kao pojedinci, nikada ništa zlo učinili.

Ja sam bio teško potresen onim što sam čuo i video. Još više me je potresla ravnodušnost demokratske Evrope u čijoj se sredi ni razvija neko novo društvo koje opravdava, obnavlja i slavi fašističke tekovine i glorifikuje fašističke zločince. Kuda to može da vodi?

Jevreji sada nisu ugroženi u Hrvatskoj, ali rehabilitacija najvećih krvnika ustaša može se pod datim uslovima razviti u nešto nepredviđeno.

Tu su i interesi! U prvom redu, tu je Nemačka, koja je prva priznala Hrvatsku (tadašnji ministar spoljnih poslova Genšer) i kasnije Bosnu i Hercegovinu, dok je još održavala prijateljske i, naravno, diplomatske odnose sa jugoslovenskom vladom. Nemce su sledili Francuzi.

Jedan engleski ministar spoljnih poslova je rekao da su Francuzi “pudlice” Nemaca. Zbog ovoga što je rekao, izgubio je svoje “nameštenje” - morao je odstupiti.

Zašto su Nemci želeli raspad Jugoslavije? Jugoslavija je bila poslednje komunističko ostrvo u Evropi iako je tamo vladao umereni komunizam. Čak ni to Nemačka nije volela. Jugoslavija

je, takode, predstavljala vojničku moć. Postojala je i neka nostalgija za Hrvatskom sa kojom je u Drugom svetskom ratu postojalo razumevanje i saradnja, dok su se Srbi uporno borili protiv nemačke okupacije.

Tu su i nemački ekonomski interesi. Oni nisu novi! Već je krajem 19. veka imperijalna Nemačka pokazala svoj interes na Balkanu, sa svojim ambicioznim projektom: gradnjom železnice Berlin – Bagdad.

Nemačka se služila Austro-ugarskom da bi sama ojačala svoj upliv na Balkanu. Zato je podupirala okupaciju i posle aneksiju Bosne i Hercegovine od strane Austro-ugarske (krajem 19, odnosno početkom 20. veka). Imperijalna Nemačka je podupirala austro-ugarske napore u slabljenju “nove sile” na Balkanu: Srbije. Srbija je postigla svoju potpunu nezavisnost i međunarodno priznanje 1878. godine. U Balkanskim ratovima, 1912-1913. godine znatno je proširila svoju teritoriju i udvostručila svoje stanovništvo.

Hrvati izražavaju privrženost svojoj fašističkoj prošlosti samo kod kuće, a spolja izigravaju demokrate. Nema sumnje da im u zavaravanju sveta pomaže jezična barijera – ko još od stranaca čita i prevodi hrvatsku štampu?

Predsednik Tuđman je svuda “persona grata”. Nije mnogo falilo da bude primljen u punoj časti i u Izraelu. Tuđman je, međutim, izdao prepravljeno novo izdanje svoje knjige (ali samo u inostranstvu), u kojem su izbrisane one sramotne laži. U izraelskom Ministarstvu spoljnih poslova su se time zadovoljili. Ali, nekoliko članova Parlamenta (KNESET) i nekoliko svesnih i odgovornih građana uspeali su sprečiti tu posetu.

Šta su bili ti strašni događaji, koje sam proživio pre pedeset godina, na koje me je ono što sam sada video u Hrvatskoj podsetilo i tako potreslo!?

To je dugačka i žalosna pripovetka...

2. poglavlje

10. april 1941.

Bez daha, u stanju najveće uzbuđenosti, upao je u naš stan u Zagrebu bivši tatin radnik Viktor. On je uspeo reći samo dve riječi:

“Tu su”!

“Ko”? – pitao je naivno moj otac. On je verovao u nepobedivost jugoslovenske vojske i nije ni pomislio da bi Nemci, koji su četiri dana ranije započeli napad na Jugoslaviju, već mogli biti u Zagrebu.

I Nemci su bili iznenađeni. Ne da su oni očekivali naročiti oružani otpor od zastarele i trule jugoslovenske armije, ali oni takođe nisu očekivali da će biti primljeni kao oslobodioci od razdragane mase Zagrepčana, koja nije znala kako da izrazi svoje oduševljenje. Bacali su narandže, slatkiše i cveće tenkovskim posadama. Svuda je vladalo veliko veselje i čula se pesma.

Kratko vreme iza toga usledile su dve deklaracije preko radio Zagreba. Prvu je pročitao Slavko Kvaternik, bivši austro-ugarski pukovnik: u ime poglavnika dr. Ante Pavelića, proglasio je “Nezavisnu Državu Hrvatsku”. (Poglavnik je bila nova reč u hrvatskom rečniku i trebala je biti prevod za Firera.)

Kvaternik je posle tvrdio da je svoj proglas pročitao u 14 sati, pre dolaska nemačke vojske u Zagreb (između 16 i 17 sati). To i danas tvrde ustaški simpatizeri. Dakle, Hrvati su sami oslobodili Zagreb! Smešno je da još i danas istoričari diskutuju o tome.¹ Neka pitaju mene! Nisam zapisao sate kada se šta desilo, ali je neosporno da je najpre došao Viktor sa vestima da su nemački tenkovi i vojnici na motorima na Jelačićevom trgu, da oduševljeni građani kliču, pevaju i bacaju narandže tenkovskim posadama. To

je on sam video i još je primetio da su nemački vojnici jako mladi – deca. Naš radio aparat je celo vreme bio uključen, ali je već satima “ćutao”. Tek nešto kasnije je redovni spiker najavio da će slediti važna objava i tek tada je Kvaternik proglasio Nezavisnu Državu i pročitan je i drugi proglas.

Druga deklaracija – proglas koji je pročitan u ime dr. Vlatka Mačeka, podpredsednika jugoslovenske vlade i predsednika Hrvatske seljačke stranke, koja je predstavljala veliku većinu Hrvata. U njoj on poziva svoje pristalice da se ne odupru novoj vlasti, a funkcionere Hrvatske seljačke stranke, na različitim upravnim dužnostima, da sa novim vlastima iskreno saraduju.

Maček je zaista pozvao svoje pristalice da saraduju s novim režimom iako se to posle pokušalo negirati.² Izjava, koja je pročitana na radiju, bila je autentična i potekla je od njega. To priznaje i sam Maček.

Kasnije su njegove pristalice pokušale tvrditi da u toj izjavi nije rečeno s kojim režimom treba saradivati, nije spomenut Pavelić, niti Nemci. Ova tvrdnja nije istinita i ne može ublažiti odgovornost Mačeka, jer je on tačno znao kome je predao vlast i s kime je pozvao da se saraduje. On je svoju objavu stilizovao u prisutnosti Hitlerovog posebnog izaslanika SS-Standartenführera Edmund Weesenmayera,³ (koji je već deset dana potajno boravio u Zagrebu) i pukovnika Kvaternika, koji je proglasio Pavelićevu NDH. To se odigralo u Mačekovom stanu, na Prilazu br. 9, kada su Nemačke trupe već stigle u Zagreb. Weesenmayer je pripadao nemačkom ministarstvu spoljnih poslova u činu poslanika. On se redovno pojavljivao kada je Hitler želeo srušiti neku vladu, prirediti okupaciju neke zemlje, ili uspostaviti neki satelitski režim. Tako je njegova misija bila prirediti “Anschluss” Austrije 1938, uspostavljenje Češko-Moravskog “protektorata” i proglašenje slobodne Slovačke 1939, kao i uspostavljanje nacističke vazalne vlade u Mađarskoj 1944. godine.⁴

Ko je taj Pavelić?

Pavelić je bio voda Hrvatske stranke prava, naslednik advokata Franka, koji je tu stranku predvodio još u Austro-ugarskoj (bazirana na idejama hrvatskog ultranacionalističkog političara

Ante Starčevića, osnivača “pravaškog pokreta” sa ciljem uspostavljanja slobodne hrvatske države). Po advokatu Franku su pristalice te stranke zvane “frankovci”.

Nakon raspada austro-ugarske monarhije i ujedinjenja Hrvata sa Srbima i Slovencima u jednoj državi: Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (posle Kraljevina Jugoslavija), “san” samostalne hrvatske države se rasplinuo. Sam Pavelić je sada bio predstavnik svoje stranke u zagrebačkom gradskom veću, a kasnije je bio izabran u jugoslovenski parlament. Pavelićeva stranka, koja se suprostavila ujedinjenju, započela je radikalnu borbu protiv jugoslovenskih vlasti, legalnim i ilegalnim sredstvima. Iscenirala je teške neredе i atentate. Pavelić je osnovao 1929. godine ilegalnu terorističku organizaciju da bi sproveo oružani ustanak. Na kraju, iste godine morao je pobeći u inostranstvo, da bi izbegao hapšenju i sigurnoj osudi. S njim su emigrirali neki njegovi bliski saradnici i pristalice.

Među njima Branimir Jelić (jedan od glavnih Pavelićevih saradnika; on je za vreme rata bio interniran u Englesku, zato nije igrao nikakvu ulogu u NDH), Andrija Artuković (u NDH je postao ministar unutrašnjih poslova), Mile Budak (u NDH ministar prosvete i veroispovesti, poslanik u Berlinu, ministar spoljnih poslova), Mladen Lorković (u NDH ministar spoljnih poslova, kasnije unutrašnjih), Eugen Dido Kvaternik (u NDH ravnatelj za javni red i sigurnost) i drugi.

Pavelić je ostavio iza sebe u Hrvatskoj pristalice i istomišljenike, ali njihov broj je bio mali.

Jedan deo ovih emigranata je krenuo u Mađarsku, gde su bili primljeni i smešteni na Janka Pusti (pusta: veliko poljoprivredno imanje). Odavde su nastavili svoju političku i diverzantsku aktivnost. Mađari su to tolerisali, jer su i sami bili neprijateljski orijentisani prema Jugoslaviji. Naime, nakon Prvog svetskog rata su Jugoslaviji bili dodeljeni krajevi koji su uvek pripadali Mađarskoj i bili su nastanjeni pretežno mađarskim stanovništvom: takozvana Vojvodina, koja se sastojala od Bačke, Banata i dela Baranje (to su bili i najplodniji dijelovi Jugoslavije).

Pavelić je s drugom grupom svojih pristalica krenuo u Italiju, gde je živeo narednih dvanaest godina.

Fašistička Italija je takode bila u neprijateljstvu prema Jugoslaviji. Opet isti razlozi, kao kod Mađara: borba za “nasledstvo” teritorija bivše Austro-ugarske. Prema ugovoru koji su Saveznici sklopili sa Italijanima 1915. godine u Londonu, Italijanima je obećana skoro čitava istočna jadranska obala kao nagrada za njihov ulazak u Prvi svetski rat na strani Saveznika. Na mirovnoj konferenciji u Versaju dobili su mnogo manje: pokrajinu Istru, neka ostrva i grad Zadar, koji se nalazi na istočnoj obali Jadrana. Čitavo primorje i Dalmacija su pripali novoj državi Jugoslaviji.

Fašistička Italija primila je te hrvatske emigrante, vojnički ih izvežbala, uniformisala i naoružala u posebnim regrutnim logorima na italijanskom kopnu.

Prvi logor uspostavljen je u selu Fontecchio de Arrezo (tu je bilo svega 10-15 ustaša). Posle je osnovan ustaški logor u San Demetriu. Tu je 1933, navodno, bilo oko 500 ustaša, uključivši žene i decu. Kasnije je u logoru Lipari bilo svega oko 300 ustaša (neki tvrde da ih je bilo samo 200) koji su se zajedno sa Pavelićem vratili u Hrvatsku, nakon proglašenja države NDH. Pavelić je 1932. godine osnovao “ustaški pokret” i uspostavio miliciju – “ustaše”.

U Hrvatskoj je ustaški pokret bio gotovo nepoznat. Tu su “frankovci” vodili samostalno borbu protiv jugoslovenskih vlasti. Pavelić im je služio više kao “mitos”.⁵ Frankovci nisu bili brojni. Ali, nakon ulaska Nemaca i Mačekovog proglasa, široke mase su se priključile ustašama. Ustaška oružana snaga (ustaška vojnica) bila je neka vrsta političke milicije, koja je branila režim kao SS u Nemačkoj i, takode, borbena snaga, kao Waffen SS. Ona je 1943-1944. brojala nekih 30.000 boraca.

Sam Pavelić je sa nekim najbližim saradnicima živeo u pokrajini Toskani pod pokroviteljstvom i nadzorom šefa italijanske tajne policije Ercole Luigi Conti.

Godine 1932. pokušao je oružani ustanak u Hrvatskoj. Taj “ustanak” je imao veoma ograničen i lokalni značaj (napad na žandarmerijsku stanicu u Brušanima u Lici). Ustanak nije uspeo. Učestvovala su u njemu i ustaše iz Italije, s potporom Italijana i Mađara.

Italijani su imali velike planove s Pavelićem. Želeli su mu pomoći u uspostavljanju samostalne Hrvatske. Ali, kao protivuslugu Pavelić je trebao ustupiti Italijanima čitavu Dalmaciju i primorje. Dakle, celu jadransku obalu, da bi zadovoljio megalomaniju italijanskog fašističkog diktatora Mussolinija koji je tvrdio da celo Jadransko more pripada Italiji: “Mare nostrum”. Pored toga, Hrvatska je trebala biti kraljevina. Italijanski vojvoda Aimone Spoleta iz italijanske vladajuće kuće Savojski trebao je postati hrvatski kralj Tomislav II. (Iz hrvatske istorije: 925. godine, nakon što je uspostavio samostalnu hrvatsku državu, Tomislav je sebe proglasio kraljem – Tomislav I.)

Ustaše su nastavile svoju diverzantsku delatnost iz oba svoja uporišta u Mađarskoj i Italiji. Bila je to propagandna štampa, ali su odatle, takođe, organizovani neredi i atentati.

Kada su kralj Aleksandar I i kraljica Marija, u jesen 1933. godine posetili Zagreb, ustaše u Mađarskoj su planirale atentat. Atentat nije izveden.⁶

Atentatori su u zadnji čas odustali od akcije. Policija ih je ipak otkrila, njih – trojicu: Petar Oreb, Josip Begović i Anton Podgorelec. Oni su bili uhapšeni i osuđeni. Oreb i Begović su bili obešeni, a Podgorelec je osuđen na doživotnu robiju.

Kako su ih otkrili? Ljubavnica komandanta ustaškog logora na Janka Pusti, Gustava Perčeca, je bila u službi jugoslovenske obaveštajne službe. Pavelić je nakon tog neuspelog atentata pozvao Perčeca u Italiju i verovatno ga je radi “izdaje” sam streljao.⁷

Bes Jugoslavije je, u prvom redu, bio uperen protiv Mađarske, koja je te emigrante zaštitila i podupirala. Čak je izgledalo da bi moglo doći do oružanog sukoba između te dve zemlje.

Mađarska se bojala zaoštavanja odnosa sa Jugoslavijom, pa je ustašama otkazala svoje “gostoprinstvo”. Veći deo te hrvatske emigracije se od tada nalazio u Italiji iako su se neki smestili u Austriju i Nemačku. Tu im je Hitler zabranio svaku delatnost. U tom razdoblju Hitler nije bio zainteresovan za raspad Jugoslavije. Osim toga, Hitler je u Paveliću video “italijanskog agenta”.

Neke ustaše su ipak ostale na Janka Pusti gde su nastavili sa svojom delatnošću.

Pavelić nije popustio. On je bio jedan od organizatora atentata 1934. godine u kojemu je u Marseju ubijen jugoslovenski kralj Aleksandar I i francuski ministar spoljnih poslova Bartou.⁸

Atentat je, doduše, počinio Makedonac. Naime, u Makedoniji je, takode, postojao pokret čiji je cilj bio “oslobođenje” te pokrajine, koja je bila deo Jugoslavije. Zvao se “Makedonski nacionalni komitet”. Te podzemne organizacije saradivale su među sobom. Pavelić je sklopio s njima sporazum.⁹

Sporazum je sklopljen u Sofiji 20. aprila 1929, između Pavelića i Ivana (zvanog Vanča) Mihailova, vođe Vrhovne terorističke organizacije, desno krilo Makedonske revolucionarne organizacije – VMRO. Po nekim svedočanstvima, Pavelić se u Rimu sastao s Vančom Mihailovim pre počinjenog atentata u Marseju. Nekoliko ustaša je učestvovalo u pripremama i organizaciji atentata... Trojicu je kasnije uhapsila francuska policija, a sud u Aix en Provence ih je osudio na doživotnu robiju. Francuski sud osudio je Pavelića u odsutnosti na smrt. Samog atentatora Veličko Georgieva (zvanog takode Tchernozernsky), razbesnela publika linčovala je na licu mesta. Postojao je dokazni materijal po kojem su italijanske vlasti, i sam Mussolini, bili upleteni u planiranje atentata. Francuski ministar spoljnih poslova, Laval, koji je nasledio poginulog Bartoua, želeo je zblizenje sa Italijom i zato je odvratio jugoslovenske vlasti od “kompromitovanja” Mussolinija pred sudom u Aix en Provence.¹⁰

Svetska javnost osudila je atentat, njihove izvodače i njihove zaštitnike. To čak ni fašistička Italija nije mogla ignorisati. Francuzi, koji su Pavelića i dva druga učesnika u atentatu osudili “u odsutnosti” na smrt, tražili su njihovo izručenje, ali tako daleko italijanska fašistička vlada ipak nije išla.

Pavelić je neko vreme bio u istražnom zatvoru u Torinu, a kasnije je pušten na slobodu. Osim toga, italijanska vlada je sklopila 1937. godine ugovor o prijateljstvu sa jugoslovenskom vladom na čijem čelu je tada bio ministar predsednik Stojadinović. Po tom ugovoru, Italijani su se obavezali da će obustaviti svaku delatnost ustaša na svom području. Italijani su zaista ograničili delatnost ustaša. Jugoslovenska vlada je, sa svoje strane, proglasila amnestiju za određenu kategoriju “emigranta”. I zaista, neki čak istaknu-

ti Pavelićevi saradnici, vratili su se u Jugoslaviju. Osim toga, vratilo se nekih 200 “običnih” ustaša.

Za Pavelića je usledilo “sedam gladnih” godina. On je, doduše, i dalje živeo u Toskani i primao mesečnu novčanu potporu italijanske vlade, ali je budućnost njegovog pokreta izgledala više nego nesigurna. Pored toga, Italijani su internirali one preostale ustaše na ostrvu Lipari.

Odjednom mu je sudbina pružila veliku šansu: u proleće 1941, Hitler je odlučio da napadne Jugoslaviju. Hitler je odlučio da napadne Jugoslaviju i osveti se Srbima jer su ovi odbacili pristup Jugoslavije Trojnom paktu, koji je jugoslovenska vlada potpisala sa Nemačkom.

Da bi ubrzao njen raspad, pozajmio je “Mitos Pavelića” od svog saveznika Musolinija. Pavelićevi saradnici su preko radija pozivali Hrvate da dezertiraju iz jugoslovenske vojske i da prime nemačku vojsku kao osloboditelje. Mussolini je ustašama stavio na raspolaganje radio Firencu, ali glavna propaganda vršena je preko radio Beča.

Zbog zблиženja Pavelića s Nemcima, mnogi su se snovi Italijana rasplinuli. Tako i Hrvatska Kraljevina sa italijanskim vojvodom Spoletom kao kraljem. Italijanski kralj je jako želeo da Spoleta postane hrvatski kralj. Manje sam Spoleta, koji je više voleo lagan život i lake devojke.¹¹

Pavelić se sada našao pod pokroviteljstvom Nemaca i učinio je sve što je samo mogao da tako i ostane. Time se oslobodio od mnogih obaveza, iako ne svih, koje je morao primiti dok je živeo na italijanskom hlebu. U stvari Nemci bi radije videli na čelu Hrvatske dr. Mačeka koji je uživao potporu širokih masa hrvatskog naroda, nego Pavelića u kome su videli italijanskog eksponenta. Ali, Maček je ponudu odbio.¹² Sa svojim oslonom na Nemce, Pavelić se smestio na radikalnom polu fašističke “osovine”: Nemačka – Japan – Italija.

Pavelić je već ranije pokušavao dobiti nemačku potporu. Ali, Hitler je odbijao svaku vezu s njim. Ne samo zato što je Pavelića smatrao italijanskim agentom; u interesu Nemačke bilo je jačanje političkih i ekonomskih odnosa sa Jugoslavijom. U jugoslovenskom prostoru su se, takođe, ukrštali privredni interesi Nemaca i

Italijana. Da bi izbegli eventualni konflikt sa svojim partnerom, Nemci nisu želeli poremetiti status quo.¹³

To će se pokazati za vreme njegove vlasti u Hrvatskoj, koja je trajala pune četiri godine – vlast bezobzirnog, nečovečnog, okrutnog i krvoločnog terora, koji je u počinjenim jezivim zločinima čak premašio zločine koje su počinili Nemci u okupiranim zemljama.

Šta je nas, Jevreje, čekalo u toj novoj državi, koju nam je donela nemačka okupacija?

Mi nismo imali nikakve iluzije o onome što će nam doneti ta nova država pod okriljem Nemačke. Kako Nemci postupaju s Jevrejima nama je bilo dobro poznato. Bezbrojni jevrejski emigranti iz Nemačke, a kasnije i iz Austrije, prošli su našim gradom. Pričali su nam o zlostavljanju, ponižavanju i pljački njihove imovine. Mnogi su bili u koncentracionom logoru Dahau i pričali jezive stvari. Ali, kako se ispostavilo, to je bio samo početak, ali mi to onda nismo znali. Vesti iz Poljske, koja je već godinu i po bila pod nemačkim jarmom, bile su još alarmantnije. Te vesti stizale su samo sporadično. Mi nismo ni verovali sve što smo čuli.

Mi smo znali da su “istočni Jevreji” naročito omraženi, pa smo verovali da je zato odnos prema njima naročito brutalan, a prema nama “evropejskim” biće to, ipak, drugačije. Sama vanjska pojava ovih istočnih Jevreja (dugačke brade, crni kaftani itd.), revoltirala je ne-Jevreje, pa čak i mnoge Jevreje. Osim toga, ovi su ostali “tuđinci” u zemljama u kojima su živeli. Mi smo poprimili kulturu i običaje naše okoline. Bili smo “asimilovani” i “integrisani” u zemlji u kojoj smo živeli i u kojoj smo se, većina nas, i rodili. Kakva obmana!

Ta nekonvencionalna odeća i pojava istočnih Jevreja je, doduše, služila antisemitima kao jedan od mnogobrojnih razloga za njihovo huškanje, ali u stvari, kada je plansko uništavanje Jevreja započelo, nije se pravila razlika između onih bez brade i onih sa bradom, onih sa zapadnom kulturom i istočnjaka.

Naše misli su lutale iz jednog ekstrema do drugog – sigurno će uhapsiti tatu i poslati ga u logor, a možda i mene? Veliki je bio strah od logora, nakon svega što smo čuli od onih koji su ga

proživeli i preživeli. Ali oni su na kraju bili pušteni na slobodu! Pored toga, naša predstava o logoru bila je “zastarela”. Sve se sada menjalo i uvek na gore. Oduzeće nam sve što imamo? Možda će nam dati da emigriramo? Kuda? Možda se ništa neće dogoditi? Možda će Pavelić postupati drugačije s hrvatskim Jevrejima, koji su većinom bili dobri Hrvati? Možda to neće dugo trajati i Englezi će pobijediti te omražene Nemce? I u Jugoslaviji još rat nije završen. Možda će se jugoslovenska armija još “oporaviti” i suzbiti nemačku vojsku?

U noći smo još, u očekivanju ohrabrujućih vesti, slušali radio London. Rečeno je da su Nemci zauzeli Zagreb, a Englezi Adis-Abebu u Abesiniji. Suprotno bi za nas svakako bilo bolje. Mama je još rekla da su Englezi daleko od Berlina. To je razljutilo mog tatu. Ustvrdio je: “Da bi se pobedili Nemci ne treba zauzeti Berlin!”

Pokazalo se da je mama imala pravo.

Nakon neprospavane noći očekivalo nas je još jedno iznenađenje: mog dedu (sa tatine strane), koji je živeo s nama, našli smo delimično oduzetog. Udarila ga je kap. On je bio preko osamdeset godina star, ali inače svež telom i duhom. Za onih par dana “rata”, do dolaska Nemaca, bile su stalne vazdušne uzbune. Ništa se nije kod nas dogodilo, ali smo morali nekoliko puta na dan silaziti u “sklonište” u podrum. Taj napor i uzbuđenje su mu naškodili. Priskočio je u pomoć lekar koji je živeo u istoj kući, dr. Gara. I on je bio Jevrejin.

Požrtvočno je lečio moga dedu, dolazila je i masažerka. Nakon nekoliko sedmica njegovo stanje se tako popravilo da je mogao hodati, samo je malo vukao nogu, a ništa drugo kod njega nije bilo poremećeno.

Taj prvi dan pod novim režimom nam je doneo i jedno prijatno iznenađenje. Brat moje majke, koji je bio mobilizovan neposredno pred rat, vratio se iz vojske. U njegovoj četi bili su uglavnom Hrvati i zato ih nemačka vojska nije uzela u zarobljeništvo, već ih je poslala svojim kućama. A Jevreji? Prema tome kako ih je sreća poslužila: u srpskim jedinicama su pali u zarobljeništvo s drugima. U hrvatskim i mešovitim, ako nisu bili

prepoznati ili izdani od svojih drugova, mogli su otići kući kao Hrvati.

Smatrali smo to za sreću, da je bio otpušten. Nažalost, to je bila njegova nesreća. On je posle odveden i zaglavio je u koncentracionom logoru, dok su ratni zarobljenici ostali u životu.

3. poglavlje

Kraljevina Jugoslavija

Po svršetku Prvog svetskog rata došlo je do radikalnih promena u Evropi, pa tako i na Balkanu. Hrvati, Srbi i Slovenci, tri slovenska naroda, odlučili su da se ujedine u jednu zajedničku državu: Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca^{1,2,3} (kasnije je ime promenjeno u Jugoslavija) sa srpskim kraljem Aleksandrom I iz kuće Karadorđevića.

Naoko to je bio prirodan proces: ujedinjenje bratskih plemena koja su vekovima bila pod različitom, tuđom vlašću. Srbi pod turskom, Hrvati i Slovenci pod austro-ugarskom, mletačkom (i drugom). Srbi i Hrvati govore isti jezik, razlika je samo u dijalektu.

Ali, različitosti su bile veće nego ono zajedničko. Pored toga što Srbi i Hrvati govore isti jezik, oni su živeli odvojeno i retko su “među sobom razgovarali”. Čak su Srbi u Srbiji imali malo dodira ili veze s onim brojnim Srbima koji su živeli na teritoriji Austro-ugarske. Austrougarska je vodila antisrpsku politiku, praćenu intenzivnim huškanjem, što je takođe delovalo na hrvatsko javno mišljenje o Srbima.

Srbi su imali svoju samostalnu državu već pre ovog ujedinjenja. Imali su je sa prekidima i u prošlosti. Štaviše, dve države: Srbiju i Crnu Goru.

Hrvati su imali svoju državu samo jedanput u istoriji, pre hiljadu godina i to samo kratko vreme. Slovenci nisu nikada bili samostalni. Srbi su bili pod uplivom Vizantije; zato su primili pravoslavnu veru. Hrvati pod uplivom Rima su katolici. Tako i Slovenci. Hrvati i Slovenci pišu latinicom, a Srbi ćirilicom.

Kulturno su Srbi bili pod uplivom Otomanskog carstva i, u određenoj mjeri, Rusije. Hrvati i Slovenci su bili izloženi uticaju zapada (na što se jako ponose). Ali, nepravedna je tvrdnja da su Srbi bili “zaostali Balkanci”. Mnogi srpski političari i intelektualci su posećivali sveučilišta u zapadnim zemljama. Tako su Srbi imali svoju književnost, prosvetu i školstvo, koja nije zaostajala za onom kod Hrvata. Naravno da nije izostao orijentalni upliv u kreaciji srpskog mentaliteta i u narodnim običajima. To je, opet, odbijalo i udaljavalo Hrvate.

Već u “maloj” Srbiji u 19. veku uspostavljene su demokratske ustanove, po zapadnom uzoru, kao parlament itd. U Hrvatskoj je već u 19. veku postojao pokret za ujedinjenje sa Srbima. Na čelu tog pokreta su bile značajne ličnosti, kao nadbiskup Štrossmayer i pesnik Ljudevit Gaj.

Težak je bio put koji je konačno doveo do ujedinjenja, ali još je teže bilo ono što je sledilo: živeti zajedno.

Hrvati su u sklopu Austro-ugarske monarhije bili nezadovoljni. Bili su pod upravom Mađara, koji su sprovodili politiku mađarizacije. Nasuprot tome, Hrvati su simpatizovali Austriju. Mnogi bi radije zamenili “gospodara” nego se odvojili od Monarhije. Osim toga, uživali su autonomiju u mnogim područjima.

Hrvatsko političko vodstvo bilo je podeljeno. Bili su, dakle, oni koji su želeli ostati u sklopu Monarhije, steći više prava i zbliziti se sa Austrijom, oni koji su hteli samostalnu hrvatsku državu, već spomenuti pravaši-frankovci, i ona, tada još mala grupa, onih koji su “sanjali o ujedinjenju Slovena”. Naravno, bilo je takvih, naročito među aristokratama, koji su bili zadovoljni stanjem; govorili su mađarski i nemački, održavali su prijateljske odnose i, takođe, porodične s mađarskom i austrijskom aristokracijom.

I u Srbiji je jačalo nastojanje da se svi južni Sloveni ujedine. Ta tendencija je tokom vremena menjala svoje ciljeve. Kako je rečeno, veliki broj Srba je živio u sklopu Austro-ugarske monarhije. Ove su, u prvom redu, hteli uključiti u svoju državu – Srbiju.

Otuda i razočaranje Srba kada je na Berlinskom kongresu 1878. godine uprava Bosne i Hercegovine, koja je bila oduzeta Turskoj, predana Austro-ugarskoj monarhiji. Baš u toj pokrajini

je srpska opština bila najveća iza muslimanske (koji su, takode, Sloveni po poreklu). Razočaranje je bilo još veće kada je Austro-ugarska 1908. godine anektirala ova područja.

Godine 1908. izbila je revolucija u Turskom carstvu, tzv. Revolucija mladih Turaka. To je bila prilika za Austrijance, kao i za Ruse, da prisvoje turska područja i osakate tursku suverenost. Na sastanku austrijskog ministra spoljnih poslova Alois von Aehrenthala sa ruskim ministrom spoljnih poslova Aleksander Izvolskim, održanom u Buchlau (Moravia), došlo je do sporazuma po kojem će Austrija smeti da anektira Bosnu i Hercegovinu. Zauzvrat obećana je potpora Austrije ruskom zahtevu za slobodnim prolazom njihovih ratnih brodova kroz Dardanele. Sledio je jedan nesporazum, koji je doveo do diplomatske krize. Naime, ruski ministar spoljnih poslova je očekivao, s pravom, da taj sporazum ratifikuju svi učesnici Berlinskog kongresa. Austrijanci su ovaj zahtev ignorisali i proglasili su aneksiju. Francuzi i Englezi su se protivili ruskom zahtevu. Tako su Rusi u „Buchlauskom sporazumu“ ostali kratkih rukava (tako i Srbi).⁴

Događaji koji su sledili su poznati: ubistvo austro-ugarskog prestolonaslednika Ferdinanda u Sarajevu^{5,6} (u junu 1914), čija posledica je bila austro-ugarska objava rata Srbiji; izbio je Prvi svetski rat.

Ideja o oslobođenju i ujedinjenju slovenskih naroda na Balkanu je u toku rata dobila novi polet i, štaviše, predstavljena je od strane Srba kao jedan od njihovih ratnih ciljeva. Predviđena konstelacija se više puta menjala.

Dve grupe su predvodile ovu ideju: u Srbiji srpski prestolonaslednik Aleksandar i srpska vlada s ministrom predsednikom Pašićem; za Hrvate i Srbe, koji su živeli pod Austro-ugarskom, nekoliko emigriranih hrvatskih i srpskih političara s Hrvatom Antom Trumbićem na čelu. Ovi su osnovali u Londonu tzv. „Jugoslovenski komitet“.

Prepreke su bile ogromne.

a) Ciljevi Srba i onog Jugoslovenskog komiteta nisu se podudarali. Pored toga, vladalo je veliko nepoverenje među strankama, naročito od strane Hrvata.

b) Preduslov “ujedinjenju” bila je likvidacija austro-ugarske zajednice. To nije bio cilj Zapadnih saveznika. Trebalo ih je pridobiti za tu ideju.

c) Da bi pridobili Italijane na svoju stranu, Saveznici su im po ugovoru, sklopljenom u Londonu 1915, obećali znatne teritorijalne ustupke na račun onoga što je trebalo pripasti budućoj Jugoslaviji: skoro čitavu istočnu obalu Jadrana.

Hrvati su spoznali da im samo Srbi (koji se bore na strani Saveznika) mogu spasiti, barem delimično, ova područja. Dakle, ova “loša vest” je približila Hrvate k Srbima.

Do sporazuma o ujedinjenju je došlo još za vreme rata⁷ iako se pogađanje o formulacijama raznih tekstova nastavilo još dugo.

Na ostrvu Krfu, u julu 1917. potpisana je deklaracija koja je obrazložila ciljeve i organizaciju buduće države. Tu je i odlučena uspostava „Konstitucione skupštine“, koja je trebala izraditi ustav nove države. Ali se stranke nisu složile s kojom većinom će biti primljene odluke.

Deklaraciju su potpisali Pašić, u ime srpske vlade i Trumbić, u ime Jugoslovenskog komiteta. (Pašić, iskusan srpski političar, zadovoljio bi se proširenjem Srbije na teritorije nastanjene srpskim stanovništvom... On se protivio ujedinjenju, jer je predvideo poteškoće sa Slovencima, a naročito sa Hrvatima u jednoj državi.⁸ Ali, prestolonaslednik Aleksandar je po svaku cenu želeo veliku slovensku kraljevinu.)

Nakon svršetka rata Austro-ugarska monarhija se raspala. Saveznici to nisu zahtevali, već sami Austrijanci i Mađari. Nezdovoljni zbog patnji i žrtava rata i njegovih posledica, odbacili su postojeći režim – dvojni monarhiju i habsburgškog cara (sledilo je razdoblje nestabilnosti i čestih političkih prevrata, naročito u Mađarskoj).

Ta nova situacija otvorila je put ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca (1.12.1918), sa srpskim prestolonaslednikom Aleksandrom I na čelu (formalno, još je vladao kralj Petar I koji je već dugo vremena bio teško bolestan).

I pitanje teritorija koje su bile obećane Italiji, rešeno je, uglavnom, u korist nove države. Američki predsednik Wilson osvanuo je u Evropi pred kraj rata kao slon u porcelanskoj radnji. On

je, doduše, došao s novim i naprednim idejama – ali u prameni, zbog vrlo površnog poznavanja evropskog geopolitičkog sastava i mentaliteta – načinio je velike greške pri kreiranju posleratne Evrope. (Istina je da je u porcelanskoj radnji i tako sve bilo razbijeno. Ipak, Evropa se mogla drugačije formirati – tako bi se osigurao dugotrajan mir.)

Wilson je tvrdio da nije čuo za Londonski sporazum sa Italijanima i otklonio je njihove zahteve. Na kraju su Italijanima ustupljene neke teritorije nastanjene Hrvatima i Slovencima (Istra, neki otoci i grad Zadar, koji se nalazi na istočnoj obali Jadranskog mora). Ali, to je bio samo mali deo onoga što su Italijani trebali dobiti.

Ko je sve bio uključen u Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca?

Predratna Srbija. U okviru predratne Srbije nalazila se i Makedonija. Nju su Srbi osvojili i prisvojili u Balkanskom ratu, još pre Svetskog rata. Jedan deo Makedonaca se nije osećao Srbima. Istorijski i emocionalno oni su bili vezani s Bugarskom. A bilo je takvih koji su već onda želeli samostalnu državu.

Kosovo je bila neosporna srpska oblast s albanskom manjinom. Albanci, zvali su ih “šiptari”, bili su najsiromašnija i kulturno zaostala etnička grupa u zemlji. Njihova uloga u Kraljevini Jugoslaviji bila je neznatna.

Tek mnogo kasnije, u Titovoj Jugoslaviji, oni su se podigli. (Tito je Kosovu dodelio status “autonomne pokrajine” u sklopu Republike Srbije. Osim toga, Tito je hteo podići “zaostale”, pa je sproveo velike investicije da bi unapredio taj kraj. Unapređeno je školstvo, uspostavljeni su univerziteti itd. Kao rezultat poboljšane privredne situacije i medicinske nege, počelo se stanovništvo umnožavati. Tome je, takode, pridonela infiltracija iz Albanije, koja je do danas najsiromašnija zemlja. Ali, albansko stanovništvo Kosova nije se zadovoljilo svojim postignućima, već su sada želeli svoju državu. Oni su sistematski zagorčavali i onemogućavali miran život svojim srpskim susedima. Napadali su srpske žene, u školama su tukli srpsku decu. Srbi su u panici masovno napuštali Kosovo.

Crna Gora (Montenegro) nastanjena je Srbima, ali je vekovima bila samostalna kneževina i čak neko vreme kraljevina. Ona se sada odrekla svoje samostalnosti i ušla u novu državu.

Srbi su dobili važna područja koja su bila “amputirana” od Mađarske: Vojvodinu s pretežnim mađarskim stanovništvom.

Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. U predratnoj Hrvatskoj mase Srba koji su tamo živeli, izražavali su svoju privrženost i povezanost sa Srbijom.

Bosna i Hercegovina s velikim brojem muslimanskog stanovništva. Muslimani su zbunjeni i ne znaju kako da se opredele.

Slovenija, koja je bila austrijska provincija – oni su od početka bili lojalni prema novoj državi.

Bilo je još i drugih etničkih manjina, kao Česi, Nemci i Vlasi. Jevreji su smatrani verskom zajednicom. Oni su u Hrvatskoj bili pretežno Aškenazi, a u Srbiji i Bosni i Hercegovini pretežno Sefardi.

U tom komplikovanom ambijentu trebalo je stvoriti režim koji će prebroditi nesuglasice, nepoverenje i prirodne različitosti u vaspitanju, mentalitetu itd, te ljudske mešovine. U prvom redu, razliku u veri glavnih partnera – Srba i Hrvata.

Bilo je od strane vlasti iskrenih pokušaja da se izglađe nesuglasice i organizuje moderna država bazirana na pravdi i jednakosti. Tako su sve veroispovesti bile priznate. U Hrvatskoj se pisalo hrvatski, latinicom, u Srbiji srpski, ćirilicom. Ono što je bilo zajedničko, npr. novac, poštanske marke, spisi, objave, natpisi u državnim uredima, železnici itd, bilo je na tri jezika: srpskom (pisano ćirilicom), hrvatskom i slovenačkom (pisano latinicom).

Ali, ništa nije moglo zadovoljiti Hrvate. Većina njih se od početka protivila toj zajednici. U Hrvatskoj je dolazilo do čestih nemira. Jugoslovenska vlada je reagovala hapšenjima i drugim represalijama.

Da samo spomenem nekoliko događaja koji su bili sudbonosni za odnose između Srba i Hrvata.

“Umerene Hrvate” predvodio je popularni političar Stjepan Radić. On je osnovao Hrvatsku seljačku stranku koja je imala simpatizere i u srpskom seljačkom pokretu. Njegova politika je često menjala pravce i ciljeve. Svoju stranku je nazvao “Repu-

blikanskom seljačkom strankom”. Naime, on nije priznavao monarha. Bio je proganjan i zatvaran. Kasnije se “pomirio” s kraljem koji ga je imenovao ministrom (s još nekoliko njegovih drugova). Sada je Radić hvalio kralja i ugadao mu.

Kada je posle video da ga Hrvati preziru zbog njegovih ustupaka, on je promenio pravac i opet je oštro kritikovao kralja i srpske političare, koje je nazivao lopovima, ubicama itd.

Usledio je tragičan događaj. U samom parlamentu, 20. juna 1928. godine, jedan od predstavnika Crne Gore pucao je iz revolvera i teško ranio Radića i još tri hrvatska parlamentarca. Radić je kasnije podlegao ranama.

Da bi sprečio raspad države, koji je sada izgledao neizbežan, kralj je u januaru 1929. godine proglasio diktaturu. Ukinuo je ustav, raspustio je Narodnu skupštinu i praktično je upravu države preuzeo u svoje ruke. Ovaj korak, naravno, nije doprineo poboljšanju hrvatsko-srpskih odnosa i bio je negativno primljen i u Srbiji.

U Hrvatskoj je borbu nastavio Radićev naslednik, dr Vlatko Maček. I on je želeo postići samostalnost Hrvatske, ali je, takođe, bio svestan prepreka. Zato je težio za nekom nagodbom sa Srbima. Kao Radić, hteo je kolač pojesti, ali ga i sačuvati.

Kralj je kasnije postepeno smanjio svoju diktatorsku vlast, ali nije uspeo dovesti do političkog smirenja.

Godine 1934. kralj je pao kao žrtva atentata u Marseju. (To je već spomenuto u drugom poglavlju, u vezi s terorističkom organizacijom koju je u inostranstvu uspostavio Pavelić.)

Posle kraljeve smrti nestabilnost je samo porasla. Vlade su se menjale. Hrvatsko-srpski spor se zaoštravao. Sve više su ekstremisti – frankovci – dolazili do izražaja, iako od Mačekove stranke otklonjeni i od vlasti progonjeni.

Do sada je bilo reči o sporu između Hrvata i Srba, ali ništa o trećem partneru – Slovencima. Ovi su vodili politiku koja se potpuno razlikovala od one kod Hrvata. Oni su bili lojalni prema državi (u kojoj su broјčano predstavljali nešto kao desetinu od sveukupnog broja stanovništva). Oni su svoje zahteve ostvarili u pregovorima sa centralnom vladom, u kojoj su imali i svoje ministre. Srbi su Sloveniju podupirali zbog njenog lojalnog stava prema

državi i kao protivtežu Hrvatima. Slovenci su naročito radan i sposoban narod i brzo su napredovali izgrađivši industriju, turizam i trgovinu. Osim toga, velikodušno je unapređena infrastruktura.

Nezadovoljstvo Hrvata je, osim u uskraćenju njihovih nacionalno-separatističkih zahteva, imalo još dva žarišta.

U katoličkoj crkvi – koja je stalno tvrdila da je zanemarena i zapostavljena u odnosu na srpsku pravoslavnu crkvu. Katolička crkva je bila u velikoj meri vrelo huškanja i intriga u borbi protiv Srba. Iza toga je stajao i Vatikan.

Drugo žarište bilo je u jugoslovenskoj vojsci u kojoj je svaki građanin morao da služi 18 meseci. (Pored toga, s vremena na vreme, rezervisti su bili pozivani na vojne vežbe). Oficiri, kao i podoficiri, većinom su bili Srbi. Pored toga, Hrvati su redovno služili u Srbiji (a Srbi u Hrvatskoj). To je trebalo da zbliži te narode, ali cilj nije postignut, jer je hrvatsko vodstvo u svemu videlo srpsku provokaciju.

Treba još nešto reći o jugoslovenskoj spoljnoj politici. Orijentacija je generalno bila prozapadna. Srbi su bili vezani s Francuzima u tradicionalnom prijateljstvu, koje je jako učvršćeno u Prvom svetskom ratu. Osim toga, postojala je tendencija zbližavanja s drugim slovenskim zemljama. Da bi stabilizovali spoljno-politički položaj Jugoslavije, stvorena je tzv. Mala Antanta.

Savez između Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, Kraljevine Rumunije i Čehoslovačke Republike, pod tutorstvom Francuske. Ove države su se ujedinile protiv revizionističkih teritorijalnih zahteva Nemaca, Mađara, Bugara i Italijana. Savez je osnovan 1920 –1921. godine. Raspao se 1938. godine.

Osim toga, razni ugovori (kao onaj sa Italijom i Bugarskom), trebali su osigurati mir na Balkanu.

Ali, jačanje fašizma u Italiji i, kasnije, nacizma u Nemačkoj nije se moglo ignorisati u Jugoslaviji. Jedan od ministara predsednika – Stojadinović, tražio je zbliženje s tim zemljama i, štaviše, tvrdilo se da on teži proglašenju diktature u Jugoslaviji, a sebe vođom. To Srbi nisu želeli. Iako je Stojadinović ove, njemu pripisane ambicije, demantovao, smenjen je u februaru 1939. godine.

Nastavljeni su pokušaji da se dode do nekog kompromisa između Srba i Hrvata. Tek uoči Drugog svetskog rata, 1939. godine, došlo je konačno do nagodbe (takozvani “Sporazum Cvetković-Maček”, potpisan 20. augusta 1939.) koja je delimično trebala zadovoljiti hrvatske zahteve. Osnovana je “Banovina Hrvatska” u kojoj je Hrvatima data dalekosežna autonomija. Osim toga, hrvatski predstavnici ušli su u jugoslovensku vladu. Vođa Hrvatske seljačke stranke (koja je uživala potporu većine Hrvata), dr Vlatko Maček, imenovan je podpredsednikom vlade.

Ipak, dugogodišnja očekivanja Hrvata nisu se ispunila. Tako, što se tiče oporezivanja seljaka, ništa se nije promenilo. Taj, sada “samostalni” budžet je, u prvom redu, trebao snositi troškove “naduvanog” činovničkog aparata te nove Banovine. Javni radovi su se morali obustaviti. Prehrambeno stanje u poljoprivredno pasivnim krajevima se zaoštrilo. Unutar same Seljačke stranke, između raznih grupacija, vodila se borba za položaje i vlast u stranci i u javnom životu. Kao posledica toga, vlasti su iz dana u dan gubile na autoritetu.

To stanje išlo je u prilog ekstremnim grupama. Mnogi Hrvati su se sada protivili tom sporazumu i želeli potpuno otcepljenje od Jugoslavije i potpunu samostalnost Hrvatske. Protivnici “sporazuma” su, u prvom redu, bili frankovci. Oni su sada znali iskoristiti novi režim (iako su mu se protivili), da bi stekli važne upravne položaje i tako “pripremiti teren” za iduću fazu: uspostavljenje Nezavisne Države Hrvatske s Pavelićem i njegovim ustašama na čelu. Ali, to sami nikada ne bi postigli, da im to nije omogućila nemačka okupacija Jugoslavije. (Primer. Brat onog Begovića, koji je bio upleten u pokušaj atentata na kralja i koji je osuđen i obešen (cela porodica bila je poznata kao ekstremistička i bila je pod stalnim nadzorom jugoslovenske policije), postao je direktor železnica za celu Hrvatsku. Pre uspostave Banovine Hrvatske ne bi ga jugoslovenska železnica zaposlila čak ni kao skretničara. Begovići su živeli u Virovitici, zato mi je slučaj poznat.)

Razočaranje širokih krugova u Hrvatskoj spretno je iskoristila i ilegalna Komunistička partija, za osnivanje organizatorske platforme, još pre pada Jugoslavije, koja joj je kasnije poslužila kao odskočna daska za Narodnooslobodilački pokret.

Kako je došlo do rata između Nemačke i Jugoslavije u 1941. godini⁹⁻¹³

Kad je izbio rat, u septembru 1939, Jugoslavija je izrazila svoju neutralnost i htela je takva ostati do kraja rata. Nemačka je tu neutralnost poštovala, bar na početku. Nakon pobeđe nad Francuskom, Hitler je započeo s pripremama za napad na Sovjetski Savez. U okviru tih priprema Hitler je želeo osigurati svoje zaleđe na Balkanu. Pretnjama i obećanjima prisilio je jednu zemlju za drugom da se odreknu neutralnosti i priključe se Trojnom paktu: Nemačka – Italija – Japan (zvan, takođe, “Osovina”).

Mađarska je pristala. Mađarska je bila protiv zapadnih sila, jer su je one Versajskim mirom osakatile. Mađarska bi radije bila partner Italije, s kojom je bila u naročito srdačnim odnosima, nego da padne pod pokroviteljstvo Nemačke, ali se pokorila.

Rumunija je tradicionalno bila vezana za zapadom. Ali, nakon pada Francuske i – kako je izgledalo – pred sigurnom pobedom Nemačke, nakon kolebanja i Rumunija se pridružila.

S Bugarskom nije Hitler imao poteškoće, jer je ona uvek bila pronemačka.

Sada su preduzeti koraci da se pridobije i Jugoslavija, najveća i najmoćnija država (tako se bar mislilo) na Balkanu.

Sve balkanske zemlje, i one koje su se pridružile Osovini, težile su da sačuvaju svoju samostalnost i zato su nastojale otkloniti “medvedi zagrljaj” Nemaca, koliko god je to bilo moguće. Jednu cenu, kojom su želeli udobrovoljiti Nemce, svi su bili spremni da plate – naime, progon svojih Jevreja.

U Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj doneseni su protivjevrejski zakoni, koji su bili praćeni antisemitskim huškanjem.

Tako i u Jugoslaviji. Uprkos svim obećanjima vlade da neće nikada preduzeti nešto protiv jugoslovenskog Jevrejstva, izdate su u 1940. godini dve uredbe: jedna je zabranila Jevrejima trgovanje na veliko prehrambenim proizvodima, a druga je ograničila broj Jevreja koji su mogli učiti u srednjim i visokim školama (numerus clausus). Tekst tih odredaba objavljen je u narodnim novinama u oktobru 1940.¹⁴

Te odredbe nisu svuda u zemlji u potpunosti sprovedene u delo. Ipak, mnogi su bili oštećeni, tako i moj otac. Ali, što je bilo najgore, zvanično smo bili proglašeni kao građani s ograničenim pravima.

Sada je još jedan događaj u očima Nemaca pridoneo strategijskoj važnosti Jugoslavije. Naime, Italija je zaratila – protivno savetima Hitlera – s Grčkom, pošavši iz Albanije koju su već ranije zauzeli bez borbe.

Ali, italijanska vojska pretrpela je teške poraze, jer je grčka vojska ne samo odbila Italijane, već je prodrla duboko u Albaniju. Pored toga, Grci su dozvolili Englezima da se iskrcaju u Grčkoj. To je za Nemce značilo drugi front u Evropi, baš uoči novog konflikta sa Sovjetskim Savezom. Osim toga, Nemci nisu hteli dozvoliti poraz svojih saveznika Italijana.

Iz tih razloga, pregovori s Jugoslavijom su intenzivirani. Jugoslavija je htela ostati po strani, iako su u jugoslovenskoj vladi bili neki ministri koji se nisu protivili zbliženju s Nemcima. Tako, ministar spoljnih poslova, Cincar-Marković, kao i kraljevski namesnik, knez Pavle (koji je pripadao kraljevskoj kući).

Nakon što je kralj Aleksandar I ubijen u atentatu u Marseju 1934. godine, imenovano je namesništvo. Prestolonaslednik Petar još je bio maloletan. Knez Pavle je bio na čelu tog namesništva, koje se sastojalo od trojice. Knez Pavle bio je osporena osoba. Tvrdilo se da ima lične ambicije da postane kralj i da ga je na to uglavnom podsticala njegova žena, grčka princeza. Njegova težnja da se zbliži sa Hitlerovom Nemačkom nije bila ideološka, već real-politička procena položaja Jugoslavije u tom vremenskom razdoblju. Ipak, Englezi su ga tretirali kao kvislinga.

Hitler je zahtevao od Jugoslavije da pristupi Osovini. Jugoslovenski pregovarači su pokušali odugovlačiti sa odlukom. Na kraju, ministar predsednik Cvetković i ministar spoljnih poslova Cincar-Marković, bili su pozvani kod Hitlera i ultimativno prisiljeni da potpišu pristup Trojnom paktu, u Beču 25. marta 1941. Cvetković je još izdejstvovao tri amandmana, potpisana od nemačkog ministra spoljnih poslova:¹⁵

1. Nemačka će za “sva vremena” respektovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije;

2. Nemačka neće za “celo vreme rata” zahtevati prolaz svoje vojske kroz jugoslovensku teritoriju;

3. Italija i Nemačka neće zahtevati od Jugoslavije nikakvu vojničku pomoć, ostavivši otvorenu mogućnost da to zatraži sama Jugoslavija.

Na izričiti zahtev nemačkog ministra spoljnih poslova, amandman br. 2 nije bio obelodanjen, za razliku od drugih, koji su bili objavljeni.

Sećam se dobro na govor premijera Cvetkovića na bečkom radiju, u kojem je objavio potpis pakta s “Osovinom”. To je zvučilo više kao nadgrobni govor, nego kao objava nekog diplomatskog postignuća. Verujem da je Cvetković tako i osećao.

Hrvati su taj pakt primili ravnodušno. Oni koji su očekivali ostvarenje nezavisne Hrvatske uz pomoć Nemačke, bili su razočarani nemačkim priznanjem teritorijalnog integriteta Jugoslavije.

U Beogradu je u noći između 26. i 27. marta izveden puč protiv vlade, koja je dva dana ranije potpisala pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Na čelu pobunjenika bio je general vojne avijacije Dušan Simović. Na beogradskim ulicama oduševljene mase pozdravljale su pučiste i osuđivale “izdajničku vladu” koja je zemlju prodala Nemcima.

Izvikivane su parole kao: “Bolje grob, nego rob”, “Bolje rat, nego pakt” (s Hitlerom) i slične. Demolirane su neke nemačke ustanove, kao što je službeni nemački turistički ured i druge.

Namesništvo je ukinuto. Prestolonaslednik je proglašen punoletnim, postao je kralj Petar II – imao je tada 17 godina.

Uspostavljena je nova vlada s generalom Simovićem kao ministrom predsednikom. I Vlatko Maček, nakon nekoliko dana kolebanja, priključio se novoj vladi u svojoj prijašnjoj dužnosti potpredsednika.

Nova vlada je izjavila, da preuzima sve obaveze i ugovore koje je potpisala prijašnja vlada, bez da je specijalno spomenut pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Vlada je, takode, sprovela opsežnu mobilizaciju rezervista i u jedinicama je proglašeno opsadno stanje. Da li je taj puč bio potpuno spontan, ili ga je neka spoljna sila

malo „potpalila“? Nema sumnje da se radilo o tipičnoj srpskoj reakciji, iako je engleska obavешtajna služba bila takođe upletena.

Hitler je besnio. Odmah je naredio svojim generalima da u najkraćem roku izrade plan za napad na Jugoslaviju. Napad je usledio u zoru 6. aprila 1941, dakle, deset dana nakon puča u Beogradu. Beograđani su naročito trebali biti kažnjeni. Stotine aviona su već od ranog jutra bombardovale Beograd.

Nemačka vojska je prodrla u Jugoslaviju iz zemalja koje su je okruživale – iz Austrije, Mađarske, Rumunije i Bugarske. Vojske ovih zemalja su se priključile napadu na Jugoslaviju da bi prisvojile teritorije koje su za sebe zahtevale. Sa izuzetkom Rumunije. Ova je izjavila da nema nikakva teritorijalna potraživanja prema Jugoslaviji s kojom je uvek bila u dobrim odnosima.

Jugoslovenska vojska – loše opremljena, izdana od hrvatskih oficira, brzo je bila slomljena

Kako je već rečeno, Nemci su se sada poslužili Pavelićem i njegovim ustašama, koji su preko nemačkog i italijanskog radija pozivali Hrvate da se ne odupru nemačkoj vojsci, već da je prime kao osloboditelje. Hrvatski vojnici i oficiri su se u masama odazvali ovom pozivu i dezertirali iz jugoslovenske vojske. Jugoslovenska vojska se ni u kojem slučaju nije mogla suprotstaviti Nemačkoj. Njeno oružje je bilo zastarelo i nedovoljno, strategija ona iz Prvog svetskog rata, a transport i logistika bazirana na konjskoj i volovskoj zapregi.

Bila je i loše raspoređena duž svih svojih granica, koje se nisu dale braniti ni s najboljom vojskom (takođe, i duž italijanske granice). I Italijani su se priključili napadu na Jugoslaviju.

Jugoslovenska vojska je trebala ostvariti skraćenu odbrambenu liniju na jugu, duž prirodnih prepreka koje predstavljaju brda, šume i reke. To bi značilo napustiti Sloveniju i gotovo čitavu Hrvatsku. Ali, hrvatski i slovenski ministri su izjavili da se neće boriti izvan svojih teritorija. Zato je generalštab odlučio braniti granice.¹⁶

Jugoslovenska vojska je bezuslovno kapitulirala 18. aprila, dakle, nakon 12 dana rata. Nemci su, takođe, napali i zauzeli Grčku, pa čak i ostrvo Krit, koji je držala engleska vojska.

Nemačka pobeda na Balkanu bila je potpuna. Ali, s druge strane, neki istoričari tvrde da je poduhvat na Balkanu odložio nemački napad na Sovjetski Savez za nekih 5 do 6 sedmica. Posledica ovog zakašnjenja bila je da je oštra ruska zima zatekla nemačku vojsku, pre nego što je ova uspela zauzeti Moskvu i odlučno poraziti Crvenu armiju. Drugi osporavaju tu tezu. Tvrde da je samo mali deo nemačke vojske bio angažovan u balkanskom poduhvatu – oko 30 divizija, a većina je nakon kratkog vremena bila povučena sa Balkana.

Jugoslovenska vlada je emigrirala. Podpredsednik Maček je odlučio da ostane u zemlji “sa svojim narodom” i vratio se u Hrvatsku. I novi kralj je emigrirao. Jugoslovenska emigrantska vlada našla je zaklon i priznanje u Engleskoj, gde je nastavila svoju vrlo ograničenu delatnost.

4. poglavlje

Šta su nam doneli idući dani?

Grad se preko noći promenio. Svuda nemačke uniforme. Pored toga i ustaške. To su oni Pavelićevi emigranti koji su živeli u Italiji i bili tamo vojnički izvežbani, naoružani i uniformirani. Sada su se vraćali kao osloboditelji i pobjednici. Prvi utisak je bio da se radi o primitivnim, zastrašujućim i okrutnim likovima. Ta su se razmatranja brzo pokazala kao tačna.

Baš u te dane italijanski ministar spoljnih poslova, Ciano, sastao se s Pavelićem u Ljubljani. Evo kako je on opisao ustaše u svom dnevniku 25. aprila 1941: “Video sam Pavelića okruženog sa njegovom bandom koljača.”¹

Huškanje protiv Jevreja odmah je započelo. Preko radija, u novinama i na plakatima koji su počeli krasiti grad. Sledile su i razne mere. Već 19. aprila, dakle, devet dana nakon uspostave tzv. Nezavisne Države Hrvatske, sva preduzeća – industrijska kao i trgovačka, koja su pripadala Jevrejima – bila su stavljena pod državnu upravu i imenovani su “poverenici” koji su formalno trebali upravljati tim preduzećima. Oni su – zbog svog neznanja – bili zavisni od prijašnjih vlasnika, bar na početku. U većini slučajeva radilo se o primitivnim i nestručnim ljudima koji su bili imenovani samo zato jer su bili “verni Hrvati”.

Paradoksalno je bilo da je vlasnik morao da nalepi na vrata ili na izlog plakat sa natpisom “Jevrejska radnja”, iako mu je ova već pripadala. Tako, ako bi neko došao na ideju da baci kamen na takvo omraženo jevrejsko preduzeće, pogodio bi – verovatno, ustaškog poverenika.

Nigde nije došlo do takvih javnih ispada protiv Jevreja u kojima bi bili maltretirani ili ponižavani, kao što je to bilo u Beču,

nakon ulaska Nemaca. Tamo su građani prisiljavali Jevreje (muškarce i žene) da rade svakakve poslove, kao što je čišćenje ulica, toaleta itd. Za razliku od Zagreba, takvih slučajeva bilo je u provincijskim mestima, ali samo u ograničenom opsegu. I onda su inicijatori bili ustaše i folksdojčeri, a retko široke mase.

Mi smo se malo primirili, jer se još ništa strašno nije dogodilo. Takva je ljudska priroda. Ja sam se sastajao sa svojim prijateljima. Posmatrali smo akrobacije nemačke avijacije nad gradom, čija je svrha bila da pokažu svoju moć.

Nemački vojnici su bili svugde, na ulicama, u prodavnicama. Njihovo ponašanje je bilo uzorno. Hrvati su bili oduševljeni. Oni su se trudili i mučili da govore nemački, kako bi im laskali. Većina njih nije vladala tim jezikom. Meni je bilo žao što nisam smeo sa njima da razgovaram; kako bi meni to bilo lako!

Mnogi nemački oficiri u prolazu, bili su smešteni kod Jevreja. Vlasti nisu izgleda htele "smetati" Hrvatima, pa su radije opteretile Jevreje. To je opet bilo čudno, da nemački oficiri gostuju kod malovrednih Jevreja. Ispostavilo se da su se ti oficiri ponašali sasvim prijateljski, i čak vodili dugačke političke razgovore sa svojim stanodavcima. Neki su kritikovali Hitlera. Jedan je rekao: "Ja sam spolja smeđ, a iznutra crven".

Te beznačajne pripovesti su nas hrabrile. Kada su oficiri nezadovoljni, verovatno će se vojska skoro raspasti. Mi još nismo razumeli mentalitet Nemaca: ako se nečemu i protive, oni će uvek ostati verni i ispunjavati zapovesti. (Svi nemački oficiri i vojnici su dali obećanje Hitleru lično.)

To prividno zatišje nije dugo potrajalo. Uhapšeni su jevrejski advokati i oni su bili odvedeni u logor u Kerestinac (taj logor je postojao još ranije, za vreme Jugoslavije. Tu su bili zatočeni komunisti). Advokatska komora je intervenisala i advokati su oslobođeni nakon 6 sedmica.² Neke su advokate uhapsili Nemci već prvih dana i odveli ih u Nemačku, ali su i oni bili pušteni i vraćeni u Zagreb. Kada je 22. juna započelo hapšenje zagrebačkih Jevreja i slanje u logore, prvi među njima opet su bili zagrebački advokati.

Nisu Jevreji bili jedini "neprijatelji". Ustaške vlasti su već prvih dana počele sa progonom i hapšenjem Srba. Prvo su bili na redu

visoki funkcioneri u jugoslovenskoj administraciji, ali i drugi Srbi i Hrvati koji su se “kompromitovali” podupirući jugoslovensku državu. Progon Srba je tek počeo. Za kratko vreme će dosegnuti genocidne opsege.

Idući potez protiv Jevreja bila je “kontribucija”. Po nemačkom primeru. Nemci su svakom prilikom kažnjavali Jevreje, zahtevajući da im sakupe i predaju određenu količinu zlata ili novca. Tako su ustaške vlasti zahtevale od zagrebačkih Jevreja, pod teškim pretnjama, da im sakupe zlato u milionskoj vrednosti. Određena je kontribucija u iznosu od 100 miliona dinara u zlatu ili novcu (to je bilo 2 miliona američkih dolara 1941. godine!).

Taj zadatak trebala je sprovesti u delo zagrebačka Bogoštovna opština. Određen je, takođe, rok u kojem se ta akcija trebala završiti. Da bi uverili Jevreje kako su te pretnje ozbiljne, uhapšeni su taoci koji bi trebali ispaštati ako se zahtevu ustaša ne bi udovoljilo.

Pljačke po istom uzoru sprovedene su i u provincijskim mestima. Svim Jevrejima su oduzeti radio aparati i telefoni. Radio aparate je trebalo predati na jednom sabiralištu. Po telefon je došao poštanski nameštenik koji bi prekinuo liniju i odneo aparat. To su još bile “podnošljive mere”. Ali, to je bio samo početak.

Moj tata je uspeo uveriti poštanskog službenika da njegov “hleb” zavisi od telefona, pa se ovaj smilovao i ostavio nam ga. Još je rekao: “Kraj tolikih telefona koje smo oduzeli, neće primetiti da jedan fali.”

Nikada više nisu došli po telefon, izgleda da je zaista pao u zaborav. Kada su se roditelji preselili, pošta nam je bez daljnega prenela telefon u novi stan. Telefon nam je bio od izvanredne koristi. Mogli smo održavati vezu sa svojim, sa prijateljima. To je bilo naročito važno pošto se nismo mogli previše kretati. Taj telefon je, bez sumnje, doprineo našem spasenju.

Jedan dan sam otišao da posetim svog najboljeg prijatelja Fedora Kerna. Mi smo od prvog razreda osnovne škole bili prijatelji. Sedeli smo u istoj klupi, kasnije i u gimnaziji. Njegovi roditelji nisu bili imućni. Otac je bio trgovački zastupnik, radio je za jednu tekstilnu firmu. Majka je radila kao činovnica kod elektrotehničkog preduzeća “Noris”. Mnogo godina su skromno živeli

u malom stanu nedaleko od nas. Uštedeli su nešto novca pa su sagradili malu kuću, dosta daleko od centra. Živeli su u njoj samo nekoliko godina.

Na moje iznenađenje našao sam kuću zatvorenu, a od porodice nikoga nije bilo u okolini. Susedi su mi pričali da je porodica Kern morala, po nalogu vlasti, napustiti svoju kuću. Sve to dogodilo se taj isti dan, jer im je dat rok od svega nekoliko sati. Nisu mi znali reći kuda su otišli.

Ispostavilo se da je cela severna polovina grada morala biti "očišćena od Jevreja". Porodice koje su živele u tom delu grada, morale su napustiti svoje stanove ostavljajući često za sobom sav inventar, osim nešto ličnih potrepština. (Granica je bila Maksimirska, Vlaška, Jurišićeva, Jelačićev trg i Ilica do Mitnice.)

To je najlepší i najotmeniji deo grada; četvrt vila, vrtova i šuma. Jevrejske stanove su zauzele ustaške glavešine. Pogodeni su morali da nađu sklonište kod rodbine, ili prijatelja. Mi smo imali sreću, jer smo živeli u južnom delu grada.

5. poglavlje

Protivjevrejski zakoni i odredbe

Sledio je zakon “O rasnoj pripadnosti i o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda”.¹ Opet po uzoru Hitlerovih Nirnbergških zakona. Taj zakon je takođe definisao ko je Jevrejin, ko je polu-Jevrejin itd!

Zakon je donešen 30. aprila. Dakle, svega 20 dana nakon uspostave ustaške vlasti. To dokazuje kakav je visoki prioritet kod ustaša imalo “rešenje jevrejskog pitanja”. Osim toga, ustaše su u svemu imitirale Nemce. Nacisti su u Nemačkoj već 1. aprila 1933. naredili “bojkot” jevrejskih radnji, lekara i advokata (dva meseca nakon što su preuzeli vlast).

Tu je bila i jedna novost: rečeno je da će Jevrejima, koji su se naročito istakli u borbi za oslobođenje Hrvatske, biti priznato “počasno arijevstvo”. Šta je bio pravi razlog za taj amandman, koji je bio u potpunoj protivnosti s rasnom teorijom i bezuslovno je morao ljutiti njihove nemačke gospodare? U stvari, taj zakon trebao je zaštititi jevrejske žene ustaških funkcionera. Pavelićeva žena bila je Jevrejka, isto kao i Kvaternikova, koji je bio “broj dva” u ustaškoj hijerarhiji, doglavnik, vojskovođa i ministar vojske.

Pavelićeva žena, Mara Lovrenčić, potiče od bečke asimilovane jevrejske porodice. Kvaternik je oženio ćerku već spomenutog advokata Josipa Franka, pokrštenog Jevreja, vode Stranke prava. Bilo je još mnogo takvih slučajeva. Nemcima je sve to bilo poznato i spomenuto je u mnogim dokumentima koji su nađeni posle rata. Tako se policijski ataše pri nemačkom poslanstvu u Zagrebu, Helm, tuži da hrvatsko vodstvo usporava akciju protiv Jevreja, jer su i oni sami s njima pomešani.²

Bila su i dva Jevreja u Pavelićevoj pratnji, koji su se sa njim vratili iz emigracije, ali ti su brzo nestali. Jedan od njih, Vladimir Singer, u emigraciji u Italiji organizovao je ustaški pokret. Ustaše su ga ipak ubile u koncentracionom logoru Stara Gradiška u oktobru 1942.³

Mnogi Jevreji su se prihvatili za taj paragraf, po kojem je bilo moguće dobiti “počasno arijevstvo”, kao za trsku spasenja. Podneli su molbe i dokaze. Tačno je da su mnogi Jevreji bili vatreni hrvatski patrioti. Već sam spomenuo da je Pavelićevu stranku predvodio u prošlom veku Frank, koji je bio Jevrejin.

Niko od onih, koji su podnijeli molbe, nije dobio to “počasno arijevstvo”. Neki su mesto toga dobili “Dopusnicu” po kojoj su im priznata neka osnovna prava (tačan tekst mi nije poznat). Ali kada je pravi progon počeo, ustaše koje su došle da uhapsu Jevreje taj “dokument” su jednostavno pocepale.

Prva direktna primena zakona za zaštitu “hrvatske krvi i časti” bilo je naredenje da kućne pomoćnice ne smeju živeti pod istim krovom sa svojim jevrejskim poslodavcima. Dakle, trebalo je te devojke otpustiti. Naredba je zahtevala od Jevreja da tim devojka plate znatnu odštetu.

Manda je radila kod nas nekih osam godina. S njom se dobro postupalo i nije se previše od nje zahtevalo. Ipak, sada je bila zadovoljna. Imala je više novaca nego ikada u životu i nije joj bilo teško naći novo mesto. Ali, sada je usledilo razočaranje. Na novom mestu od nje se tražilo da radi od ranog jutra do kasno uveče, a postupalo se s njom kao sa robom. Ona je to teško podnosila, a i gazdarica nije bila zadovoljna. Tvrdila je da su je Jevreji razmazili i konačno ju je otpustila. Gazdarica je još rekla da nika da više neće uzeti služavku koja je radila kod Jevreja.

Interesantno je da su u isto vreme novine bile pune pripovedaka kako su Jevreji te devojke iskorištavali. Spomenuo sam već par čudnih reči koje su novi gospodari uveli u hrvatski jezik: poglavnik (podsećalo je na poglavicu), doglavnik, dopusnica itd. Ali bilo je još mnogo drugih, jedna čudnija od druge. Hteli su po svaku cenu imitirati Nemce tako da svaku stranu reč zamene hrvatskom. Auto, na nemačkom Kraftwagen, nazvan je “samovoz”, tramvaj –

munjovoz itd. Bilo je mnogo šala oko toga. Tako je neko nazvao psa “četvonožni samolaj”.

Popis svih Jevreja i nove mere

Sredinom maja svi Jevreji su bili pozvani da se prijave kod ustaškog redarstva radi registracije (ustaško redarstvo bilo je nadležno i odgovorno za Jevreje). U oglasu, koji je bio plakatiran po celom gradu, još je rečeno da će onaj koji se ne odazove biti poslan u logor na prisilni rad. Dakle, onaj koji se uredno prijavi, biće pošteđen od logora, zaključili su neki naročiti optimisti. Ali takvih je već bilo jako malo. U stvari, svrha tog popisa bila je obuhvatiti sve Jevreje u gradu – i one koji nisu bili prijavljeni u Jevrejskoj opštini. Posle su pomoću tog spiska hapsili Jevreje i slali ih u koncentracione logore.

Popis je trajao nekoliko dana. Svaki dan po drugim početnim slovima prezimena. Bili smo svrstani u redove, usred Bogovićeve ulice, koja se nalazi u centru grada. Tu smo satima stajali i čekali dok smo konačno bili pozvani u zgradu u Bogovićevoj br. 7 u kojoj se sprovodio popis. Sreli smo ljude koje smo poznavali, a za koje nikada nismo slutili da su Jevreji.

Svako od nas dobio je legitimaciju: “za Jevrejina...”. Želeli su tom prilikom da nas ponize i demorališu. Uobičajeni naslov: “za gospodina...”, zamenjen je “za Jevrejina...” Ostavili su nas da stojimo na ulici izloženi znatiželjnoj masi koja nas je opkolila. Moram reći da nije bilo zlobnih primedaba od strane naroda. Protivno onome što su vlasti, verovatno, želele i očekivale. Otišli smo kući. Rešili smo se još jedne neugodnosti. Nije bilo tako strašno! Ali, šta će biti idući potez ustaša?

Nije dugo potrajalo, pa je izašlo naredenje da svaki treba da nosi “jevrejski znak”: dva komadića žute krpe na kojemu je bila naštampana Davidova zvezda i slovo “Ž” (Židov – Jevrejin).

Znakove je trebalo prišiti na odeću, jedan spreda, a drugi odpozadi (da bi se već iz daleka raspoznalo ko je Jevrejin...?!). Kako u “uputstvima” nije rečeno koja su godišta obuhvaćena ovom naredbom, Jevreji su, iz straha, prišili te znakove i na odeću dojenčadi i na dečja kolica.

To nije bilo smešno. Ohrabrujuća je bila reakcija široke publike koja je tu meru generalno osuđivala. Čule su se i primedbe: “To je naša sramota, a ne vaša!”

Posle je taj dvodelni znak zamenjen metalnom, okruglom, žutom pločicom sa slovom “Ž”. Naime, katolička crkva se protivila da prekršteni Jevreji (bio je znatan broj takvih među hrvatskim Jevrejima), nose Davidovu zvezdu, jer je to verski znak. Novi znak je bio obavezan za sve Jevreje, prekrštene kao i neprekrštene, koji su navršili četrnaest godina.

Interesantno je da još i danas hrvatsko sveštenstvo pokušava izvući korist iz ovog beznacajnog “zalaganja” crkve u korist prekrštenih Jevreja. Tako, u zvaničnom zborniku “Antisemitizam, holokaust, antifaziizam”, koji je izdala Jevrejska opština u Zagrebu (1996), dr Jure Krišto, teolog i predavač na raznim univerzitetima u Sjedinjenim Američkim Državama, osvrće se na taj predmet.³ On tvrdi da je hrvatski nadbiskup Stepinac, odmah nakon što je čuo o protivjevrejskim zakonima, molio ministra unutrašnjih poslova, Artukovića, da izuzme Jevreje koji su postali hrišćani. On je postigao da pokršteni Jevreji nisu potpali pod uredbu od 22. 5. 1941. o nošenju znaka o verskoj i nacionalnoj pripadnosti.

Kako rekoh, ta je “intervencija” (koja se odnosila samo na nošenje onog jevrejskog znaka s Davidovom zvezdom i ništa drugo) imala samo privremeni, kratkotrajni efekat. Novi znak svi su morali nositi. Kada je pravi progon započeo, ustaše su jednako progonile, zlostavljale i ubijale prekrštene kao i one neprekrštene.

6. poglavlje

Hrvatski Jevreji i narodi na teritoriji NDH

Na ovom mestu želim navesti neke podatke i činjenice o narodima koji su živeli na toj teritoriji u to doba i, naročito, o Jevrejima.

U teritoriji “Nezavisne Države Hrvatske” (zvana skraćeno NDH) bila je uključena i Bosna i Hercegovina, kao i Srem sve do Dunava tj. do predgrada Beograda. Na toj teritoriji nalazila se masovna grupacija Srba. O njihovoj sudbini će još biti reči kasnije.

U Bosni i Hercegovini, Muslimani predstavljaju većinu, iako ne apsolutnu. Oni nisu Turci, već Sloveni koji su za vreme turske vladavine, koja je potrajala stotine godina, primili muslimansku veru. Za neke istoričare je sporno pitanje da li oni potiču od Hrvata ili od Srba. Bosanske Muslimane je malo interesovala “istorijska istina” u pogledu njihovog porekla. Oni su uvek bili pragmatični, opredeljivali su se na stranu onih koji su im više nudili. Pavelićeva vlada je sve učinila da bi udovoljila tim Muslimanima. Dodelila im je visoke položaje u vladi, u upravi, i u vojsci. Laskala im je svim sredstvima. Na primer: u Zagrebu, gde je pre rata bio minimalni broj Muslimana, Umetnički paviljon, koji se nalazio u centru grada, pretvoren je u džamiju izgradnjom tri visoka minareta kraj njega.

I stvarno su ih pridobili potpuno na svoju stranu. Mnogi među njima su postali oduševljene ustaše. Ovi su po okrutnosti, krvoločnosti i broju počinjenih zločina nadmašili hrvatske ustaše.

Demografski sastav (približan) NDH 1941. godine

Čitavo stanovništvo:	6,600.000	100%
Hrvati	3.370.000	51%
Srbi	1.970.000	30%
Muslimani	870.000	13%
Jevreji	45.000	0,7%
Romi	20.000 do 35.000	
Ostali (Nemci, Česi, Italijani, Mađari, Vlasi itd.)		neznatno

Tačan broj Jevreja u Hrvatskoj nije moguće utvrditi, kao ni broj ubijenih. Poslednji popis stanovništva u Jugoslaviji sproveden je 1931. Nisu svi izjavili svoju pripadnost Jevrejstvu. Neki su pobjegli neposredno pre okupacije. S druge strane, u Hrvatskoj su se nalazile hiljade emigranata iz Nemačke i od drugde, koji su, takođe, bili progonjeni i ubijani. Prema nekim izvorima, od 45.000 hrvatskih Jevreja ubijeno je oko 35.000, dakle, oko 77%.^{1,2} Prema drugim,³ od 40.000 ubijeno je 30.000, dakle 75%. Ima i drugih procena, ali razlike nisu značajne.

Kako je Nemačka razbila i podelila Jugoslaviju: Hrvati su dobili veliku državu, ali su zato izgubili veliki deo jadranske obale koju su anektirali Italijani. Slovenija je podijeljena između Nemačaka i Italijana. Makedonija je priključena Bugarskoj. Mađari su dobili Međumurje i veći deo Vojvodine: Bačku i Baranju. Srbija i Banat su bili pod direktnom nemačkom kontrolom. Hitler je obećao celu Vojvodinu Mađarima, dakle, i Banat. Razlog da je Banat ostavljen Srbima generalno nije poznat. Naime, rumunski diktator Antonesku je pretio da će napasti Mađare ako oni uđu u Banat, koji graniči s Rumunijom. Hitler je želeo izbeći konflikt.⁴ Osim toga, Nemačcima je odgovaralo da Banat ostane u okviru Srbije. Ovom izvanredno plodnom provincijom upravljali su mesni folksdojčeri. U Srbiji je kasnije uspostavljena satelitska vlada s bivšim jugoslovenskim generalom Nedićem na čelu. Kosovo bilo je priključeno Albaniji, koja je već ranije bila priključena "italijanskoj kruni". Crna Gora bila je pod italijanskom okupacijom, a obala Crne Gore priključena je Italiji.

Postojala je nemačka manjina, narod ih je zvao Švabe. U NDH su dobili izvanredna prava. Bili su kao neka država u državi. Politički jako aktivni i uticajni, zahtevali su brzo i radikalno rešenje jevrejskog pitanja.

Jevreji su predstavljali brojčano malu manjinu u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kako se to vidi iz gornje tabele. Bili su koncentrisani uglavnom u gradovima kao što je Zagreb, Sarajevo, Osijek, ali bilo je i malih opština u svakom gradiću i mestu.

Pre dolaska ustaša na vlast, ekonomsko stanje Jevreja je generalno bilo dobro. Bilo je i bogataša, i milionera. Mali broj siromaha podupirala je i izdržavala mesna jevrejska opština. Pomoć Jevrejina Jevrejina bila je legendarna i često izazivala zavist kod drugih. Jevreji su bili trgovci i industrijalci koji su mnogo pridoneli napretku zaostale jugoslovenske privrede.

Uz trgovce bilo je mnogo intelektualaca. Bili su zastupljeni u svim slobodnim zvanjima. Naročito je bilo mnogo advokata, lekara i apotekara. Bili su zastupljeni i u drugim granama: tehničkim (inženjeri i tehničari) i kulturnim (muzičari, pesnici, pisci i slikari). Bilo je nešto zanatlija i malih privatnih nameštenika.

Društvena i politička delatnost Jevreja bila je raznolika i obuhvatala je i ekstreme. Cionistički pokret bio je jako razvijen, naročito kod mladih koji su hteli da se isele u Palestinu. Samo mali broj njih tu težnju je sproveo u delo. Omladina je bila uglavnom okupljena u Hašomer Hacairu. (Omladinski organizacija na levom krilu cionističkog pokreta.) Ali bio je i nezanemarljiv broj revizionista (vatrenih pristalica Žabotinskoga). (Revizionisti su, za razliku od cionista – koji su želeli mirnim putem “otkupiti” Palestinu, hteli silom zavladati Izraelom.) Postojale su stalne trzavice među tim dvema grupama i mnogo energije bilo je utrošeno u toj ideološkoj borbi, i u doba kada je katastrofa evropskih Jevreja bila na horizontu.

Mnogi su bili za asimilaciju. Oni su videli u zemlji u kojoj su se rodili i živeli, svoju domovinu, a jevrejstvo samo kao veru. A bilo je i takvih koji su bili spremni da se odreknu svake veze s jevrejstvom.

Stav prema državi, tada Kraljevini Jugoslaviji, bio je raznolik. Većina je bila lojalna, na kraju, Jevrejima je dobro išlo. Ali, bilo je i “vatrenih” Hrvata koji su se protivili jugoslovenskom režimu.

Bilo je među Jevrejima nešto komunista koje je vlast nemilosrdno proganjala. Među istaknutima – Moše Pijade – beogradski slikar, koji je mnogo godina proveo u jugoslovenskim tamnicama. On je kasnije postao Titu desna ruka. Bio je ideolog Komunističke partije Jugoslavije. Pratio je Tita za celo vreme Narodno-oslobodilačkog rata i posle rata.

Mali broj Jevreja je bio u državnoj službi. Oni nisu bili naročito željeni, a i sami Jevreji se nisu “gurali”, jer su plate bile vrlo niske. Još manje ih je privlačila vojska. Našao bi se tu i tamo koji mladi lekar.

Nasuprot tome, broj rezervnih oficira bio je naročito veliki. U sklopu obavezne vojne službe, svi oni s maturom, a takvih nije falilo među Jevrejima, bili su poslani u oficirsku školu. Naravno, nisu svi postali oficiri, a mnogi to nisu ni želeli.

Vera je bila praktikovana, ali samo mali deo hrvatskih Jevreja može se nazvati strogo religioznim. I onda ih treba svrstati među napredne, tzv. neologuei, a nikako u ortodoksne. Iako je postojala, na primer u Zagrebu, mala grupa takvih, a verovatno i drugde.

U svakom mestu, gde je bila znatnija opština, sagrađen je hram. U Zagrebu je bio veliki, raskošan hram, koji se nalazio u centru grada. Ustaše su hram porušile do temelja.

Do sada je bilo, uglavnom, reči o „hrvatskim Jevrejima“. Ali, u Nezavisnu Državu Hrvatsku bila je uključena i pokrajina Bosna i Hercegovina. I tu su živeli brojni Jevreji. Njihova prošlost potpuno se razlikuje od prošlosti drugih evropskih Jevreja.

Nakon što su bili proterani s Iberijskog poluostrva, krajem 15. veka, mnogi od njih su našli sklonište u Otomanskom carstvu. Sredinom 16. veka započelo je naseljavanje Jevreja iz drugih delova Otomanskog carstva, u provinciju Bosnu. Njihov je društveno-politički položaj bio sličan onome drugih „nemuslimana“ u Otomanskom carstvu. Jevreji su uživali versku autonomiju, što je značilo da je Jevrejima bilo dozvoljeno osnivanje i upravljanje verskim opštinama, gradnja hramova, verskih škola, biranje rabi-

na itd. Vlastima je bilo zabranjeno mešanje u verske obrede, familijarne odnose itd.

Nasuprot ovim privilegijama, Jevreji su morali plaćati veće poreze nego muslimanski građani. Jevreji su se bavili uglavnom trgovinom i zanatima – obradom svile i vune, zlatarstvom, časovničarstvom. Među Jevrejima bilo je i onih koji su radili kao činovnici.

Iz svega toga proizlazi da su Jevreji u Otomanskom carstvu uživali sigurnost, ličnu, kao i svog imetka. Dakle, Osmani, koji su u očima Evropejaca uvek smatrani „varvarima“, bili su prema svojim Jevrejima daleko tolerantniji nego „kulturni“ hrišćani.

Nakon što je oblast Bosna i Hercegovina, krajem 19. veka bila okupirana i posle priključena Austro-ugarskoj, usledile su i tu velike promene. Jevreji su sada došli u dodir s Jevrejima koji su već ranije živeli u Austro-ugarskoj, u prvom redu s hrvatskim. Zbliženje tih opština se nastavilo nakon uspostave Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca 1918. godine. Ujedinili su se i sa srpskim Jevrejima (čiji su koreni, takođe, u Španiji). Formalno i praktično, sve su se jevrejske zajednice ujedinile pod jedan krov, u organizaciju – Savez jevrejskih opština Jugoslavije, sa sedištem u Beogradu.

Moje rano školstvo

U Zagrebu je postojala jevrejska osnovna škola (u Jugoslaviji je bilo obavezno osnovno školovanje od samo četiri razreda). Posle je mogao, ko je hteo, u državnu gimnaziju ili u stručno školstvo.

Ja sam, takođe, učio u toj školi. Program je bio paralelan onome u drugim školama, samo smo mi još učili molitvu i nešto hebrejski. Ja sam bio dobar đak, ali molitvu nisam voleo. U kući potpuno nereligiozno vaspitan, bio sam u stalnom konfliktu s veroučiteljem rabinom, dr Marglom. Ovaj je znao da me povuče za uvo, kako je to onda bilo uobičajeno. Osim toga, pretio je da će mi raseći glavu na tri polovine. Izgleda da je on u školi bio tako dobar u računu kao ja u molitvi.

Kada bi na ulici sreo mog tatu, potužio bi se na mene i još bi rekao: “To je greh otaca!” U tome je sigurno imao pravo.

Poslovno i društveno Jevreji su bili u tesnoj vezi s hrišćanima iako su im najbliži prijatelji bili, obično, Jevreji. Tako sam se i ja u gimnaziji družio sa školskim drugovima koji su bili hrišćani, ali moji najbolji prijatelji bili su Jevreji. S nekima sam išao u jevrejsku školu od prvog razreda, pa i kasnije, u gimnaziji.

Još nešto o društvenoj delatnosti Jevreja, pre i za vreme Jugoslavije

Osim jevrejske škole, Jevreji su osnovali razna udruženja i ustanove.⁵ Među markantnim, raskošan Dom penzionera na ime Lavoslava Schwarzua u Zagrebu (1911). U tom domu bilo je smešteno 100 starijih ljudi. (Ustaše su ih smesta isterale i tu smestile ministarstvo za zrakoplovstvo.) Osim toga, postojale su jevrejske organizacije, kao Federacija jevrejskih žena, kao i humanitarne organizacije. Ova su društva podupirala Jevreje bez sredstava, stipendijama su omogućavali studije neimućnim jevrejskim studentima i sakupljali novac za izgradnju jevrejskih naselja u Palestini. Postojala je, takođe, “ferijalna kolonija” koja je omogućavala letovanje neimućnih školaraca na moru, kao i cionistička udruženja i još mnoga druga. Slična delatnost postojala je u svim gradovima u Jugoslaviji. U Beogradu je osnovan Jevrejski istorijski muzej itd.

Među intelektualcima bilo je “slobodnih zidara” (oni su bili proganjani i hapšeni od ustaša odmah na početku).

Jevreji su bili učlanjeni u mnogobrojna hrvatska i jugoslovenska društva, udruženja i klubove: profesionalne, dobrotvorne, sportske, kulturne, patriotske i druge. Čak su mnogi zauzimali počasne, ili upravne položaje. Generalno, bili su prihvaćeni iako su često iza leđa bili kritikovani, ili ismejavani. Naravno, bilo je i takvih koji su Jevreje odbijali, pod ovim ili onim izgovorom.

Moj rani interes za radio-tehniku

Ja sam se od detinjstva zanimao za radio-tehniku; onda je to bila još mlada grana u elektrotehnici. Posle sam bio član Radio kluba. Tu smo zajedno gradili radio aparate, prisustvovali elementarnim kursevima i slušali predavanja. Stariji članovi su većinom bili studenti, a bilo je i nekoliko diplomiranih inženjera.

Atmosfera je bila prijatna i ja sam mnogo toga naučio, što mi je kasnije mnogo pomoglo. Možda čak spasilo život.

Po uspostavljanju ustaškog režima, Jevreji su bili isključeni iz svih klubova i udruženja. Ali, to nije bilo dosta. Za epilog mog članstva u Radio klubu saznao sam tek posle rata od mog školskog druga, koji je bio sekretar kluba. On mi je ispričao da mu je jednog dana predsednik kluba pokazao pismo ustaških vlasti, u kojem oni zahtevaju da im se pošalje popis Jevreja koji su ranije bili članovi kluba. Predsednik je predložio: “Imali smo samo jednoga!” “Biće najbolje da im javimo da u klubu nije bilo Jevreja, a njegovu člansku kartu ćemo jednostavno poništiti”. Na to je i moj prijatelj, naravno, pristao. Mislim da mi je učinjena velika usluga. Da je moje ime bilo predano ustašama, posledice bi bilo teško proceniti. Nikada se nije moglo znati da li bi se ustaše za mene zainteresovale da su saznali za znanje koje sam stekao o radio tehnicima, a što je još gore, da sam kod kuće imao delove za građenje radio aparata. Zaista, kod kuće sam imao mali aparat za kratke talase, koji sam lično sagradio i koji nije bio prijavljen vlastima. Tako smo mogli nastaviti slušati London i nakon što nam je oduzet naš radio aparat. Ali, kasnije smo se bojali, pa sam aparat rastavio.

Tom predsedniku kluba nisam se mogao zahvaliti, jer je on u poslednjim danima rata pobegao pred partizanima u Austriju.

Koreni antisemitizma u hrvatskom narodu

U 18. veku u Habsburškoj monarhiji kretanje i privredno delovanje Jevreja još je bilo ograničeno, kao i u ostalom delu Evrope. Jevrejima je bilo uskraćeno posedovanje nekretnina i bavljenje bilo kojim obrtom, a bili su, naravno, isključeni iz učestvovanja u javnom životu. Zato su se bavili sitnom trgovinom, pozajmljivanjem novca itd. Dok je vladao tolerantni car Josip II, svojim ediktima je (1781–1783) znatno popravio položaj Jevreja.^{6,7,8}

U Hrvatskoj, u Varaždinu, osnovana je prva Izraelitska bogoštovna opština i, nešto kasnije, godine 1806. u Zagrebu. U prvoj polovini 19. veka Jevrejima su postepeno davana razna prava, kao dozvola za naseljenje, za trgovanje itd, što je s druge

strane izazvalo nezadovoljstvo hrišćanskog naroda. Bilo je i izgre-
da protiv Jevreja i pljačke njihove imovine.

Godine 1849. Jevrejima u celoj Monarhiji priznata su sva
građanska prava, ali su mnoga ograničenja u praksi ostala na
snazi. 1867. konačno je u Austriji i Mađarskoj donesen temeljni
zakon po kojem su Jevreji postali ravnopravni građani i sva su
ograničenja ukinuta.

Hrvati, koji su u pogledu “bogoštovlja” uživali autonomiju, pri-
ključili su se tom zakonodavstvu tek 1873. godine.

Već pre postignuća potpune ravnopravnosti počelo je doselja-
vanje Jevreja u Hrvatsku iz drugih krajeva Monarhije, najviše iz
Burgenlanda i Mađarske. Kada su konačno ograničenja ukinuta,
porastao je broj useljenika i Jevreji se nisu bavili samo sitnom
trgovinom, već su postali i industrijalci, bankari, a bio je i veliki
broj intelektualaca: lekara, advokata, graditelja i umetnika.

Te tendencije nastavile su se i u 20. veku. Među samim Jev-
rejima bile su tada dve struje. Liberalna, čije pristalice vide sada,
nakon što su sva ograničenja ukinuta, mogućnost asimilacije i
integracije u mesno društvo, dakle – u Hrvatskoj s Hrvatima, u
Mađarskoj s Mađarima itd. Druga, konzervativna i ortodoksna,
želela je ostati verna religioznim pogledima i delovati u druš-
tveno-političkom životu zasebno.

Tako je došlo do raskola i stvaranja zasebnih opština. Treba
naglasiti da je broj ortodoksnih u Hrvatskoj bio mali i takav je i
ostao.

U tom razdoblju, kada su Jevreji dobijali građanska prava,
izbio je antisemitizam u Hrvatskoj, kao i u drugim zemljama
Evrope. Moderni antisemitizam nije više baziran samo na tradi-
cionalnoj verskoj mržnji, već ima nove razloge, kao reakciju na
prava koja su Jevreji stekli. Jevreji su se mogli naseliti u gradovi-
ma i slobodno trgovati, dakle, postali su konkurencija hrišćanskim
trgovcima. Izbijaju nemiri i ispadi protiv Jevreja.

Jevreji iz drugih delova Monarhije doseljavaju se sada u
Hrvatsku. Hrvati vide u njima strance, pridošlice. Pored toga još
govore mađarski ili nemački, a hrvatski govore slabo, ili uopšte
ne.

Ali to se stanje brzo menja i iduća generacija već vlada jezikom i prima kulturu svoje okoline, ulazi u društveni i politički život. To ne smanjuje antisemitizam, već ovaj prima nove oblike: sada se tvrdi da je jevrejski duh, “koji se ne menja i ne prilagođava”, infiltriran među evropske narode da bi njima “manipulisao” u svoju korist. I Hrvati su bili tog mišljenja. To je novi antisemitizam, od kojega se Jevrejin više ne može spasiti, čak ni prekrštavanjem.

Ta tvrdnja da Jevreji primaju kulturu svoje okoline da bi njome manipulisali, kasnije je postala “lajt motiv” nacističke propagande protiv jevrejskih intelektualaca u Nemačkoj, gde su Jevreji bili integrisani u sve grane privrede, ali takođe u kulturi, umetnosti i politici.

U Hrvatskoj se antisemitizam krajem 19. i početkom 20. veka često služio “uvezenom” robom. Tako slučaj Dryfusa, obelodanjenje “Protokola sionskih mudraca” itd. Uvoznici antisemitske “infekcije” u to doba bili su i mnogobrojni hrvatski studenti u Pragu. Česi su optuživali Jevreje da su nosioci nemačke kulture i neprijatelji čeških nacionalnih težnji. Dakle, slično onome što su Hrvati tvrdili za svoje Jevreje, koji su bili nemačkog ili mađarskog porekla.

Novi razlog antisemitizmu bio je – što je na čelo “pravaša” (dakle, najčistijeg i najradikalnijeg hrvatskog nacionalnog pokreta), došao dr Josip Frank, pokršteni Jevrejin. Pristalice su bile nezadovoljne, a njihovim protivnicima je sada omogućeno da optuže Stranku prava da služi jevrejskim, a ne hrvatskim interesima.

U naznačenom razdoblju “cveta” antisemitska štampa u Hrvatskoj. Ona obuhvata široki spektar političkih struja. Od hrišćansko-socijalističke, koja ne zaboravlja “krivicu” Jevreja za Isusovu smrt, i kao i u prošlosti vidi u njima pohlepne izrabljivače. Optužuju ih da izrabljuju radnike, ali i da su nosioci socijalizma i liberalizma. Nacionalisti, rodoljubi (raznih ideologija i struja) vide u Jevrejima strance. Pored toga, možda i presudan razlog antisemitizmu – jeste zavist zbog brzog napredovanja Jevreja u privredi i u slobodnim zvanjima.

Često su vlasti plenile pojedine publikacije i zabranjivale njihovo rasparčavanje. Naime, podsticanje na neprijateljstvo protiv

Jevreja kvalifikovano je kao prestup po Zakonu o javnom redu i miru.

Ali, valja naznačiti da kraj te antisemitske huške – u kojoj su učestvovali, ili barem bili istomišljenici mnogi hrvatski političari i državnici – nisu nijedna stranka, ili pokret, stavili u svoj program smanjenje građanskih prava Jevreja, ili čak njihov progon. Zadovoljili su se izolacijom Jevreja i sprečavanjem njihovog upliva i prodiranja u javni život.

Prvi svetski rat dao je novi polet antisemitizmu. Trebalo je naći nekoga ko je kriv za teškoće i oskudicu koju je rat sa sobom doneo. A ko bi to mogao biti drugi, nego Jevreji. Oni su bili okrivljeni zbog špekulacija i brzog bogaćenja.

Ali, za Jevreje se javila i nova nada. Cionisti – koji su uvideli da samo u svojoj državi mogu naći zaklon od antisemitizma, kojem su bili izloženi i koji ih je progonio večnim optuživanjem, klevetama, uvredama, sve do fizičkog istrebljenja – sada su verovali da je ostvarenje njihovih snova bliže nego ikada. Naime, bila je to deklaracija engleskog ministra spoljnih poslova Balfoura, u kojoj je jevrejskom narodu obećana domovina u Izraelu. (Deklaracija je izdana u ime Kraljevske britanske vlade, 2. novembra 1917.)

Po završetku rata i raspadu Austro-ugarske i svakog državnog autoriteta, odigrali su se brojni izgredi protiv Jevreja i pljačka njihove imovine. Sudbinu mojih u tom razdoblju opisaću još na drugom mestu.

Nakon ujedinjenja Hrvata sa Srbima i Slovencima u novu državu – Jugoslaviju, antisemitski ispadi su se znatno smanjili. Novi talas antisemitizma buknuo je u tridesetim godinama pod uticajem nemačke nacističke propagande.

Ustaški pokret pod vođstvom Pavelića nema na početku nikakve znakove antisemitizma. Taj pokret je nastavak stranke advokata Franka. Njegovi sinovi i drugi Jevreji aktivno u njemu sudeluju. Tek kasnije su ustaše prisvojile antisemitizam. Vremenom su Pavelić i njegove ustaše postajali sve radikalniji u svojoj mržnji prema Jevrejima.

Srž ustaškog pokreta zajedno s Pavelićem, nalazila se u tridesetim godinama u inostranstvu, ali njihove pristalice u Hr-

vatskoj su taj radikalni antisemitizam širile, takode, uz pomoć dela štampe koji je bio pod njihovim uticajem.

Ali, nisu samo frankovci, kako su pristalice Pavelića nazivane, bili antisemiti. Mnogi hrvatski političari i ličnosti koje su pripadale Hrvatskoj seljačkoj stranci (koja je predstavljala većinu naroda), takode su bili antisemiti. Njihov vođa Stjepan Radić javno je huškao protiv Jevreja, ali je svoj stav kasnije promenio.

Mi smo i kao deca osećali antisemitizam. Tako, kada smo se nedeljom vraćali iz škole (u jevrejskoj školi nije bilo poduke subotom, mesto toga smo učili nedeljom ujutro) s torbama na leđima, druga deca su se vraćala iz crkve. Tada se moglo jasno raspoznati ko je Jevrejin, a to je bila i prilika za obračun s njima. Dovikivali su nam svakojake pogrdne reči i kletve, a često smo se bežanjem morali spasavati od batina.

Generalno, u današnjoj Republici Hrvatskoj vlada konsenzus: "Hrvati nikada nisu bili antisemiti! Za vreme rata bili smo nemački saveznici, jer su nam oni dali državu. Dakle, morali smo s njima saradivati i takode žnešto' učiniti protiv Jevreja, jer su to Nemci od nas zahtevali."

Eto, kako se sa lakoćom može banalizovati i, čak opravdati, okrutan pokolj desetina hiljada nedužnih, žena, staraca i dece.

Nemci su zahtevali od Hrvata protivjevrejske mere i zakone, ali nisu zahtevali da ovi ubijaju Jevreje. Postupak prema Jevrejima u satelitskim državama je na početku bio prepušten vladama tih zemalja. Hrvatska je bila jedina satelitska država koja je na svojoj teritoriji uspostavila koncentracione logore u kojima su masovno istrebljivani Jevreji.

Tek nakon odluke o "konačnom rešenju jevrejskog pitanja", u januaru 1942. godine, Nemci su počeli zahtevati od svojih satelita izručenje Jevreja, koji su potom slani u logore smrti. Tako su prvi hrvatski Jevreji krajem 1942. bili slani u te logore. Njihov broj nije bio veliki, jer je tada većina hrvatskih Jevreja bila zatočena, ili već ubijena u hrvatskim logorima.

U Slovačkoj su Jevreji bili sačuvani od onog najgoreg do 1942, u Mađarskoj do 1944, u Bugarskoj su svi Jevreji sačuvani, osim onih na područjima koje je Bugarska prisvojila i anektirala, a koji

su ranije pripadali Jugoslaviji (Makedonija) i Grčkoj (Trakija). Iz ovih pokrajina svi Jevreji su bili deportovani i uništeni.

U jednim hrvatskim novinama sam našao još ciničniju tezu: “U vihoru rata za oslobođenje naše hrvatske domovine, nastradalo je i nekoliko Jevreja...”

Jedan događaj iz davne prošlosti, koji je pogodio našu familiju

Roditelji moje mame (Adolf i Roza Pajtaš) već u prošlom veku su živeli u Hrvatskoj. Oboje potiču iz Mađarske. Živeli su u selu Lukaču, nekoliko kilometra od gradića Virovitice, gde su se kasnije preselili. Tu su im se rodile tri kćerke i sin (Elizabeta, Anka (moja mama), Ilona i Andrija).

Moj deda imao je izvanredne sposobnosti za trgovinu, pa je zahvaljujući “svojim rukama”, svom talentu, marljivosti i ustrajnosti, postao uvaženi industrijalac, veletrgovac i imućan čovek. Supruga mu je uvek bila desna ruka. Deda ne bi doneo neku odluku, a da se s njom nije posavetovao.

U Lukaču je posedovao mali parni mlin i trgovinu na “malo i veliko”. On je, osim otvorene radnje u kojoj je pomagala čitava porodica, opskrbljivao i sve trgovce u okolini, čak i u gradovima. Svake sedmice je putovao u Budimpeštu, odakle je donosio najraznolikiju robu. U njegovoj prodavnici se moglo naći sve: od šibica, do poljoprivrednih mašina, što je u to doba bio novitet.

Deda je bio jako pobožan i on ne bi pošao na voz, koji je kretao u šest sati ujutro, a da nije pre toga obavio molitvu. U isto vreme bio je izvanredno liberalan, nikoga nije silio na pobožnost i imao je puno razumevanje za to da je baka želela odgajati decu u nereligioznom duhu. Okolina ga je poštovala iako mu je zavidela. Nije bilo lako živeti u selu kao jedini Jevrejin. Tek mnogo kasnije namestio je jevrejskog šegрта.

Prebrodili su i preživeli teškoće rata (Prvog svetskog rata). Ali sada je usledila katastrofa. Pred kraj rata mnogi hrvatski vojnici su dezertirali iz austro-ugarske vojske i skrivali se u šumama. Zvali su ih “zeleni kadar”. Kada je konačno došlo do raspada Austro-ugarske, taj se zeleni kadar bacio na pljačku i uništavanje imovine. Ta pljačka i uništavanje bili su upravljani, u prvom redu,

protiv imućnih Jevreja i bilo je i slučajeva ubistva. Tom pogromu su se priključili i neki seljaci.

Tako je jedne noći došla hrpa tih pljačkaša do kuće mog dede. Deda je bio u Budimpešti. Baka je uspjela upregnuti kola i pobeći s decom u noćnim košuljama, bez ičega.

Opljačkali su im sve što je bilo u kući i u prodavnici, ali nisu se s time zadovoljili, već su zapalili i kuću koja je izgorela do temelja.

Moj deda je morao početi iz početka. Kuću je ponovo sagradio i uspostavio prodavnicu, a onda je sve prodao svom bivšem šegrtu i pomoćniku koji se zvao Weiss. Njegov sin Marko još i danas živi u Virovitici, nakon što je preživio Aušvic (jedini iz ovog kraja). Deda se sa svojima preselio u Viroviticu gde je kupio veći mlin koji je s vremenom povećao i modernizovao.

Dakle, takvih ispada i divljaštva protiv Jevreja nije bilo samo u Poljskoj i Rusiji. Hrvati su to, takođe, znali sprovesti u delo. Još mnogo godina nakon tog događaja seljaci, kada su se hteli umiliti mom dedi, rekli bi: “Ja onda nisam pljačkao!”

Ali, sve se to sada ponovilo. Kad je rat s Nemačkom započeo, deda i baka su se privremeno preselili kod svoje ćerke, jer je njhova kuća bila u neposrednoj blizini železničke stanice, a oni su se bojali bombardovanja. Nemci su već nakon dva dana zauzeli Viroviticu. U tom prelaznom razdoblju dobri susedi su provalili u njihovu kuću i opljačkali sve što im je palo u ruke. Svaki je nešto odneo. Neko stolicu, drugi jastuk iz kreveta, ili lonac iz kuhinje.

Srećom, pojavio se šef železničke stanice koji je, doduše, bio “veliki Hrvat”, ali se protivio pljački. Njega je još ljutilo što su pljačkaši većinom bili železničari. On je s revolverom u ruci proterao pljačkaše i čak neke prisilio da vrate ukradene predmete.

Ono što će sada uslediti – od države sprovedena pljačka i ubistvo jednog naroda – nije za uporediti sa ovim što se ranije dogodilo. Karakteristično je da su Hrvati uvek bili spremni da napadnu Jevreje, ako Jevreje vlast nije štitila.

7. poglavlje

Ono najgore je došlo - logori

Vratimo se događajima onog sudbonosnog i tragičnog proleća i leta 1941. Sva omladina je pozvana na radnu službu. Tako i jevrejska. Naravno, odvojeno od hrvatske omladine, što je bilo razumljivo pod postojećim okolnostima.

Jevrejska omladina iz Zagreba (nekih 200 mladića) bila je pozvana na “radnu službu”. Niko još nije slutio da će oni biti prve žrtve ustaških ubica. Odvedeni su najpre u logor u Koprivnicu, odatle u logor Jadovno na Velebitu, gde su skoro svi okrutno ubijeni. Preostalo ih je desetorica. Oni su prevedeni u logor u Gospić, a odatle u Jasenovac. Sedmorici je uspeo beg u partizane. Četvorica su poginula. Dakle, svega trojica su ostala u životu.

Akcije protiv Jevreja nisu u svim mestima bile jednake i istovremene, bar na početku. Ja sam se u mesecu maju nalazio u Virovitici (gradiću koji je u to doba brojao oko deset hiljada stanovnika i bio ustaška tvrđava). Tu je živeo veći deo naše familije: moj deda i baka, stric, tetka sa svojim mužem i njihova ćerka (dve godine starija od mene).

Moj deda je tu posedovao veliki parni mlin; bio je imućan i poštovan građanin. Cela familija je radila u preduzeću, a moj otac se bavio prodajom mlinskih proizvoda u Zagrebu. Ja sam jako voleo svog dedu i baku, koji su me obasipali pažnjom i ljubavlju. Pored toga, naročito sam voleo svoga strica. On je bio neženja i bio mi je pravi prijatelj. Razumeo se u mnoga područja tehnike. Kako je sve to mene jako zanimalo, mnogo sam od njega naučio. Tako i o mlinarstvu, parnim mašinama itd. U mlinu sam još mogao svoje znanje povezati s praksom. Voleo sam raditi i u mehaničkoj radionici i u stolariji.

Bila je tu i devojka koju sam voleo. Svako leto dolazio sam ovamo na mesec ili dva. Više sam voleo biti tu, nego letovati s mojim roditeljima negde na moru, ili u brdima. Ali, sada je sve bilo drugačije. Moji roditelji poslali su me ovamo misleći da je tu za mene sigurnije. Ovdje me je zatekla radna služba i žuta značka.

Zajedno sa svojim ovdašnjim vršnjacima, odazvao sam se i ja pozivu na radnu službu, naravno, ne sluteći što se iza toga krije. Prvo smo bili poslani na lekarski pregled. Tu se dogodilo nešto neočekivano: sreski lekar je oslobodio od radne službe, jednog po jednog, sve jevrejske mladiće. Zbog raznih bolesti koje im je pripisao. Ja sam u to vreme imao na telu neke bradavice, na koje je on prstom pokazao i odmah izdiktirao svom pomoćniku nekakvu, izgleda, tešku i neizlečivu bolest.

On nije mogao znati kuda nas ta radna služba može odvesti, ali je, izgleda, mislio da je za Jevreje bolje ako ostanu kod kuće. To je, bez sumnje, s njegove strane bilo izvanredno humano delo. Ne znam da li je to koristilo i da li su se ustaše zaista uverile da su svi Jevreji nesposobni za rad. Teško je verovati. Uopšte, bio je to izuzetan slučaj da su Jevreji bili poslani na lekarski pregled. Ko je već mario za njihovo zdravstveno stanje? U Virovitici ta “radna služba za Jevreje” nije sprovedena u delo, verovatno iz nekih drugih razloga. Možda jer nas je bilo tako malo? Mesni ustaški stožeri (štabovi) su u to vreme postupali samostalno.

Jevrejsku značku sam nosio samo nekoliko dana. Onda smo došli do zaključka da je bolje da je ne nosim. Svrha mog boravka ovde bila je “da se sakrijem”. Ja nisam odavde i malo sam poznat (tako smo barem mislili). Moj otac ovde je potpuno nepoznat i možda će misliti da on nije Jevrejin, pa zato ne moram nositi tu značku.

Brzo će se pokazati da je ta procena bila pogrešna.

Mi smo živeli izvan grada, u blizini mlina. Tih dana moja jedina razonoda je bila da odem do mlina i razgovaram sa mojima koji su još tu radili. Od države postavljeni poverenik imao je vlast u mlinu, ali se korektno ponašao prema mojima, bar u to vreme.

Taj poverenik – zvao se je Franjo Kovačević – bio je poluinteligitantan čovek srednjih godina koji u životu nikada nije nešto ozbiljno radio. Bavio se politikom i vršio je razne dužnosti u

Hrvatskoj seljačkoj stranci. Nije mu bilo teško preći u ustaše – iz čistog oportunitizma.

Bio je još tu nadmlinar, koji je već godinama radio u mlinu. On je kod mojih uživao veliko poverenje, bio je odlično plaćen i obasipan darovima. Zvao se Kratz. Sada je on postao folksdojčer i vršio dužnost Kreisleitara. Naoko, bio je korektan prema moji-ma, ali je izbegavao da s njima razgovara, više nego što je to bilo potrebno.

On se sada malo brinuo za mlin. U svojoj kancelariji je primao seljake koji su se želeli upisati u nemački “Kultur-bund” i time biti priznati kao folksdojčeri. Procedura je bila jednostavna: “kandidat” je morao dokazati da je nemačkog porekla i potpisati izjavu da je arijevac. Ko je nosio nemačko prezime, a bilo je mnogo takvih, odmah je bio primljen. Drugi su to morali nekako dokazati, npr. da je neko u familiji bio folksdojčer. Nemačke vlasti su, očigledno, želele da bude što više folksdojčera u zemlji. Ovi su bili njihov glavni oslonac, jer Hrvatima nisu verovali previše.

Taj nadmlinar imao je dva sina koji su, takođe, radili u mlinu. Jednog dana su se obojica dobrovoljno javili u vojsku, u Waffen SS, bez da su to ranije rekli svojim roditeljima. To je slomilo njihovu majku, a i oca. Kada se to dogodilo, on je došao mome dedi da se isplaće, kao pre kada su bili u prijateljstvu. Ali to se nije više ponovilo. Uvideo je, izgleda da je otišao predaleko, poverio se jednom pripadniku najniže rase: Jevrejinu.

Jednog dana, dok sam se vraćao iz mlina, dva nemačka vojnika su mi zakrčila put. Jedan me je pitao nešto, pokazujući na moja prsa. Govorio je nekim nerazumljivim dijalektom, ali nije bilo sumnje za šta se on interesuje. Ja sam bio još jako mlad, ali sam u teškim situacijama uvek sačuvao hladnokrvnost. Ovo je bilo moje prvo iskušenje.

Da bih stekao nešto vremena, pitao sam ga mirno i na dobrom nemačkom šta želi. To je izgleda već malo uzdrimalo njegovu sigurnost. Ipak je ponovio svoje pitanje: “Zašto ne nosiš jevrejsku značku?”

Odgovorio sam ljutito: “Jeste li poludeli, zar vi zaista mislite da sam ja Jevrejin?” Reakcija je bila momentalna: jedan se maknuo levo, drugi desno, a ja sam ponosno prošao između njih. Ali na

drhtavim nogama, jer mi je tek sada došlo do svesti kakvoj sam se opasnosti izložio zbog mog drskog odgovora.

Ali šta sam drugo mogao učiniti? Da kažem da sam zaboravio da stavim značku? Nisam je uopšte imao kod sebe. Da kažem da sam je izgubio? Oni su, verovatno, mislili da su se zabunili i možda čak zaustavili folksdojčera.

Nije to uopšte bila stvar nemačkih vojnika, da nadziru nošenje jevrejskog znaka. Ispostavilo se da ovi posećuju jednu švapsku familiju u našem susedstvu i oni su te vojnike nahuškali da me zaplaše, a možda i tuže ustaškim vlastima.

Nisam više odlazio u mlin i jedva sam izlazio iz kuće.

Masovno sakupljanje Jevreja u Zagrebu, da bi bili poslani u logore, započelo je 22. juna te nesrećne 1941. godine. Vest o tome se brzo proširila i u Virovitici; očekivala se i tu slična akcija. Jednog dana se pročulo da će po noći doći po Jevreje. Celu familiju je uhvatio strašan strah, ali moji su prvo mislili kako bi mene spasili. Ja se nisam nalazio u ovdašnjem popisu Jevreja, tako smo bar verovali. S druge strane, ako bi došli da odvedu članove familije, bila je opasnost da će i mene odvesti, bez da sam u popisu, ili baš zato što nisam.

Odlučeno je da tu noć ne spavam kod kuće. Moj stric odveo me je u mlin i poverio me noćnom čuvaru, s nekom slabo uverljivom pričom zašto ja moram ostati u mlinu čitavu noć.

Mlin je uvek radio 24 sata. Meni je bilo dosadno, nisam hteo da spavam, pa sam se prošetao pogonom i posmatrao rad raznih mašina. To sam uvek jako voleo.

Kada sam slučajno bacio pogled kroz prozor, imao sam što da vidim: pred mlinom se zaustavila jedna ustaška patrola i odmah ušla u mlin. Izgleda da je bilo prijavljeno da se tu neko krije. Možda im je i rečeno ko. Prijavio me je neko od malobrojnih radnika koji su radili po noći, ili sam noćni čuvar?

Trebalo je brzo doneti odluku. Šta uraditi? Da im kažem ko sam i da pokušam nekako objasniti moju noćnu prisutnost u mlinu? Verovatno se neće zadovoljiti mojom pričom, već će me povesti sa sobom na daljnje ispitivanje. To je trebalo izbeći po svaku cenu.

Za mene nije bila nikakva poteškoća da se sakrijem u lavirintu mašina i tunela, koje sam dobro poznao. Ako bi mi ustaše ušli u trag, znao sam kako i kuda dalje. Samo sistematskom potragom i uz pomoć prisutnih radnika mogli bi me naći. Radnici su voleli mog dedu, pa sam računao na njih iako je postojala mogućnost da me je baš jedan od njih prijavio. Ja sam više sumnjao u noćnog čuvara. On je bio nov, zamenio je prijašnjeg noćnog čuvara, koji je bio Jevrejin i kojega je poverenik otpustio.

Na moje iznenađenje i radost, ustaše su površno prošle mlinom i nakon kratkog vremena su ga napustili. Kada sam se vratio noćnom čuvaru, taj se pravio da ništa ne zna.

Možda ta noćna “poseta” ustaša nije uopšte imala vezu s mojom prisutnošću? Svakako je bilo jasno da se tu ne mogu skloniti u času potrebe.

Ništa se te noći nije dogodilo, a tako i u narednim danima i noćima.

22. jun 1941. Dan kada je Nemačka napala Sovjetski Savez

Taj dan je sigurno, u istoriji Drugog svetskog rata, jedan od najsudbonosnijih datuma. Hitlerova odluka da proširi rat i napadne Sovjetski Savez je, na kraju, dovela do sloma Trećeg rajha. Ali, na to smo još dugo morali čekati.

Baš taj dan je za hrvatske Jevreje bio početak kraja. Od ranog jutra su se mogle videti na zagrebačkim ulicama čitave familije sa ruksacima i najnužnijim prtljagom, kako se kreću prema Zagrebačkom zboru na Savskoj cesti. Tu su sakupljali Jevreje za logore. To sakupljanje je nastavljeno i narednih dana. Većina zagrebačkih Jevreja nije u tom odlasku u logor videla tragediju, a neki mladi su čak rekli: “Neće nam škoditi malo fizičkog rada na svežem vazduhu”. Nisu slutili kakve ih strahote čekaju: glad, sadističko mučenje i ubijanje na najjezivije načine.

Komandant tog “sabirnog” logora u Zboru bio je neki Baraković. Taj je mnoge poslao kući. Na intervenciju raznih uticajnih osoba, a često i po svojoj inicijativi.

Tako se tamo našao i moj najbolji prijatelj Fedor Kern, kojeg sam već ranije pomenuo, zajedno sa svojim roditeljima. Baraković

je poznao oca mog prijatelja iz zajedničkog delovanja u hrvatskim patriotskim krugovima. On je čitavu familiju smesta poslao kući.

Na žalost, svojoj tragičnoj sudbini oni nisu izbegli. Bili su kasnije opet uhvaćeni. Najpre otac, a posle Fedor i njegova majka, a bila je tu još i stara baka. Niko od njih nije preživio.

Iz Zbora ovi Jevreji su bili poslani u logore u Gospiću, na ostrvu Pagu i Jadovno na Velebitu. Ti logori su kasnije zatvoreni na zahtev Italijana u čijoj su se okupacionoj zoni nalazili. One koji su preživeli strahote tih logora, ustaše su prebacile u novouspostavljene logore: muškarce u Jasenovac, a žene s decom u Loborgrad.

Jasenovac je održan do kraja ustaške strahovlade. U njemu su bili zatočeni, uz Jevreje, tokom te četiri godine, stotine hiljada Srba, Roma i Hrvata. Skoro svi su ubijeni na najjezivije načine. Od Jevreja je samo nekoliko desetaka preživelo.

Bilo je još tuce i više drugih logora u kojima su bili zatočeni Jevreji. Sabirnih, povremenih i stalnih. Ti logori su bili likvidirani do jeseni 1942. Zatočnici Jevreji iz ovih logora bili su uglavnom izručeni Nemcima, koji su ih deportovali u Aušvic (tako i one žene i decu koji su još bili živi u logoru Loborgrad), ili su bili poslani u Jasenovac. Mnoge su, po likvidaciji logora, odmah ubili (žene i decu iz logora u Đakovu).^{1,2}

Moji roditelji su bili pošteđeni u tom “prvom talasu”. Zato što su bili nešto stariji? S druge strane i mnogi mladi ljudi i parovi nisu bili odvedeni. Koji su to bili kriterijumi po kojima su bile izabrane prve žrtve?

Kako to da je dan početka sakupljanja Jevreja za logore bio identičan sa onim kada je Nemačka napala na Sovjetski Savez? Taj dan je bezuslovno bio stepenica u zaoštravanju konflikta, tako i u odnosu prema Jevrejima, koji su za sve bili krivi. Bili su sada ne samo plutokratski imperijalisti, već i boljševici. (Za naciste su Jevreji uvek bili odgovorni za boljševizam. U doba “sporazuma” sa Sovjetima o tome se ćutalo.)

U svakom slučaju ta akcija protiv Jevreja zahtevala je savesnu pripremu, koja je verovatno potrajala danima ili sedmicama. Možda je hrvatska vlada bila upućena u nemačke namere, pa je sve pripremila i započela tu akciju istog jutra kada je nemački

napad započeo. Teško je verovati da su Hrvati bili unapred obavješteni o tačnom datumu. Možda je to bio puki slučaj?

Zavladala je teška briga za one koji su odvedeni i za čiju se sudbinu nije mnogo znalo, a ono malo što se čulo bilo je jezivo. Bilo je sada svima jasno da se tu ne radi o nekoj radnoj službi, koja će se jednog dana i završiti i ljudi će biti opet slobodni, kako su mnogi na početku verovali.

I u drugim zemljama pod nemačkom kontrolom Jevreji su slani na “radnu službu”. Tako u Mađarskoj i u Bugarskoj. Ali, to su bili samo muškarci i njima se, uglavnom, nije ništa strašno dogodilo (u okviru te službe).

Mi, koji nismo bili obuhvaćeni tim “prvim talasom”, slobodno i nesmetano smo se kretali. Neobuzdana ustaška propaganda danonoćno nas je krivila za sve: za rat, za pomanjkanje u životnim namirnicama, za neprijateljski stav prema novoj državi itd. itd. Bili smo obespravljani, opljačkani, ali nas fizički niko nije dirao. Kretali smo se po gradu s jevrejskom značkom. Sretali smo i ustaše; oni nas nisu napadali, niti vredali. Zato je bilo teško i u najmračnijoj mašti predočiti ono što su u logorima proživljavali oni nesretnici.

U Zagrebu je sada sledilo srazmerno mirno razdoblje u kojem je onaj koji je ostao “napolju” mogao da odahne, bar na kratko vreme. Svi smo živeli u velikoj brizi i strahu. Bilo je jasno da će nakon ove kvazi tišine doći novi talas hapšenja i progona.

8. poglavlje

Jevrejima se omogućava beg iz “pakla”

U tom razdoblju, u leto 1941, ukazala se za preostale Jevreje jedna prilika. Ustaške vlasti su dozvoljavale Jevrejima da napuste Hrvatsku i da pređu u italijansku okupacionu zonu.

Šta je bio razlog ove spontane velikodušnosti, bez da je to imalo ikakav uticaj na one strahote koje su se zbivale i nastavljale u logorima? Dakle osnovni stav prema Jevrejima nije se promenio, pa ipak?

Šta je predstavljala ta italijanska okupaciona zona?

U ratu u kojem je Jugoslavija pobeđena, okupirana i rastrgana, učestvovali su i Italijani. Kao i Nemci, koji su nakon uspostavljanja vazalne države NDH ostali u zemlji kao “zaštitna vojna sila”, tako je bio slučaj i sa Italijanima.

Italijanski udeo u porazu Jugoslovenske vojske bio je jednak nuli. Ipak su, prema dogovoru između ministara spoljnih poslova Nemačke – Ribbentropa i Italije – grofa Ciana (potpisanog u Beču 22. 4. 1941), italijanske snage ušle u primorje, Dalmaciju i Hercegovinu. (Italijani su, takođe, zauzeli druge delove bivše Jugoslavije: deo Slovenije i Crnu Goru.)

Pored toga, Pavelić je bio prisiljen da ustupi Italijanima veći deo obale Jadrana sa gradovima Splitom, Šibenikom, Sušakom i drugim, kao i deo ostrva. Ta područja bila su priključena Italiji. Radi određenih prava koja su Hrvati zadržali, nije bilo dozvoljeno preći iz tih područja u Italiju bez dozvole. Da bi, dakle, odvojila ta područja administrativno od same Italije proglašeno je to područje za Prvu okupacionu zonu. Ove teritorije u primorju i Dalmaciji ustupljene su Italiji po sporazumu sklopljenom između Pavelića i Musolinija na sastanku održanom 7. maja 1941. u

Monfalconeu.¹ Na tom sastanku je, takode, potvrđena želja da Hrvatska bude kraljevina, a vojvoda Spoleta hrvatski kralj. Svečana “ponuda krune” sprovedena je u Rimu² 18. maja (kako je već rečeno, vojvoda Spoleto nikada nije postao hrvatski kralj).

Nemci nisu učestvovali u tim pregovorima. Oni su italijanske zahteve već ranije odobrili, a Hrvatima su preporučili da ih prihvate jer “nisu teški”. Osim toga, Italijani su, u svojstvu zaštitne sile, okupirali pojas uz obalu Jadrana – od albanske granice na jugu, do italijanske granice na severu. Prosečna širina tog pojasa je iznosila 60 kilometara. To je bila takozvana Druga okupaciona zona.

U početku Italijani su u Drugoj zoni zaista igrali ulogu zaštitne sile i nisu se mešali u upravu tih krajeva, koji su spadali pod suverenitet Hrvatske. Na toj su se teritoriji, takode, nalazile i hrvatske oružane snage – domobrani i ustaše. Na toj teritoriji ustaše su uspostavile svoje prve koncentracione logore u kojima su mučili, izgladnjivali i ubijali Jevreje i Srbe.

Tokom vremena, odnosi sa Hrvatskom su se pogoršali. Jedan razlog (možda i glavni), bio je da Italijani nisu hteli biti svedoci nečovečnog postupanja ustaša u ovim logorima. Na kraju, Italijani su praktično preuzeli vlast i u Drugoj zoni. Prvo su proterali ustaše skoro iz čitave zone (malobrojni koji su ostali, bili su potpuno nemoćni). I redovnoj hrvatskoj vojsci (domobranima) nije dozvoljen pristup u zonu. Civilna administracija i policija ostala je hrvatska, ali je potpuno podlegala italijanskoj vojnoj upravi.

Dakle, hrvatske vlasti u Zagrebu i drugim mestima počele su izdavati Jevrejima, koji su to želeli, putne isprave – propusnice, s kojima se moglo putovati u Prvu ili Drugu zonu.

Na početku, Jevreji su bežali u Prvu zonu – Sušak, Split i na neka ostrva. Kada su Italijani u avgustu 1941. proterali ustaše iz Druge zone, počela je emigracija u ovu zonu. S druge strane, Italijani nisu više dozvoljavali Jevrejima ulazak u Prvu zonu. Italijanske vojne vlasti ćutke su primale te izbegle Jevreje, pružajući im neku vrstu političkog azila. Svako je dobijao italijansku iskaznicu po kojoj mu je dozvoljen boravak, samo se morao jedanput u mesecu javiti u komandaturu.

Izbjeglih Jevrejima na italijanskoj suverenoj teritoriji (Prva zona i u samoj Italiji) takođe je pomagala italijanska jevrejska organizacija “Delassem” (Delegazione per assistenza agli emigranti). Italijanska vlada je, osim toga, dobijala od jevrejske organizacije “Joint” jedan dolar dnevno za svakog Jevreja, da bi im poboljšali uslove opstanka.

Ipak, mnogi Jevreji su bili nepoverljivi. Na kraju, u Prvoj zoni su se nalazile i hrvatske vlasti, a Druga zona je bila na suverenoj hrvatskoj teritoriji i ustaše bi se mogle ovamo vratiti. Želja svakog potencijalnog emigranta bila je da se prebaci u Italiju. Bila je i neka neizvesnost, što se tiče budućnosti Jevreja pod italijanskom vlašću. Fašistička Italija bila je glavni nemački saveznik. U Italiji su već od 1938. godine postojali rasni zakoni.

Italija je jedna od malobrojnih evropskih zemalja u kojima nije bilo antisemitizma. Na početku je u Mussolinijevoj vladi bilo nekoliko jevrejskih ministara, a u vojsci visoki oficiri, čak generali. Ali, pod nemačkim pritiskom ipak su 1938. uvedeni protivjevrejski zakoni. Oni su, uglavnom, ograničili ekonomsku delatnost Jevreja i isključili ih iz javnog života. Zakoni nisu svuda jednako primenjeni. Mnogo toga dalo se zaobići mitom u korumpiranoj italijanskoj upravi. Životi italijanskih Jevreja nisu bili ugroženi do kapitulacije Italije u septembru 1943. Nakon toga Nemci su okupirali veliki deo Italije. Mussolini je tu opet uspostavio novu fašističku vlast, ali je on sada bio potpuno zavisan od Nemaca. Italijanska policija je sada hapsila Jevreje i predavala ih Nemcima, koji su ih slali u logore smrti u Poljsku.

Samo nekih pet hiljada od preostalih Jevreja iskoristili su tu jedinstvenu priliku. Ali, svi među njima nisu se spasili. Velika iskušenja i stradanja još su stajala pred njima. O doživljajima te grupe još će biti reči, kao i o onome što se događalo iza kulisa: o borbi između onih koji su ih želeli uništiti i onih koji su ih po svaku cenu želeli spasiti. O tome smo saznali posle rata i kasnije, kada su bili istraživani bezbrojni dokumenti i svedočanstva iz toga doba.

Mnogi nisu iskoristili taj “prozor za spasenje”; u stvari, jedini koji je postojao. Nakon kratkog vremena taj prozor bio je zatvoren zauvek. Jevrejin nije više mogao dobiti “propusnicu” da

bi prešao u područje okupirano od Italijana. Ustaše su počele strogo kontrolisati puteve i prelaze koji su vodili u italijansku zonu, a Jevrejina kojeg bi uhvatili u begstvu, smesta bi poslali u logor.

Kada je stanje postalo nesnosno, ilegalni beg u italijansku zonu je uprkos velikom riziku, ipak obnovljen. Neki su uspjeli, među njima i ja sa svojim roditeljima. Ali, to nam je uspjelo tek nakon više od godinu dana.

Šta smo u međuvremenu još proživeli?

Drugi pravac, s kojim su se mnogi pokušali spasiti, vodio je u Mađarsku i bio je ilegalan, kako za ustaše tako i za Mađare. Mađari su mnoge vratili, tako i mog starijeg dobrog prijatelja iz Virovitice Josipa Binga i njegovu sestru Milicu. (On se posle spasio kod Italijana, a njegova sestra i ostala njegova familija je nastradala.) Većina onih, kojima je uspeo beg u Mađarsku su kasnije (1944), zajedno sa mađarskim Jevrejima, pali kao žrtve nemilosrdnog Eichmanovog “čišćenja” i bili uništeni u gasnim ćelijama u Aušvicu.

Zašto nisu svi Jevreji iskoristili mogućnost, koja im se pružila, da pobjegnu u italijansku zonu? Naravno, tu nije reč o “svima”, jer su već hiljade Jevreja bile zatočene u logorima. Reč je samo o onima koji su se još nalazili na slobodi. Jedan razlog je već spomenut – neizvesnost u pogledu italijanske zone. Pored neizvesnosti, postojala je i nada. U Hrvatskoj nije bilo nikakve nade, pa ipak se mnogi nisu mogli odlučiti. A bilo je i takvih koji su verovali da se “njima” ništa neće dogoditi.

Koji Jevreji su bili zaštićeni u NDH? Šta je s drugima?

Naravno, bilo je i takvih kod kojih je ta nada, da im se neće ništa dogoditi, bila opravdana. Na primer, mnogi lekari su bili primljeni u domobransku vojsku, drugi su bili zaposleni na suzbijanju endemičnih (polnih) bolesti u zaostalim krajevima Bosne. Familije tih lekara su bile zaštićene (posle se ustaše nisu uvek držale tih pravila).

Isto tako i mešoviti brakovi. Iako to nije bilo osigurano nekim zakonom, videla se tendencija da ih ne nameravaju dirati. Za tu

grupu se zauzela katolička crkva, inače prema Jevrejima neprijateljski orijentisana.

Osim toga bili su tu “polu-Jevreji”. Odnos prema njima bio je drugačiji na početku, a kasnije se zaoštrio (tako je bilo i u Nemačkoj).

I mi smo gajili neku nadu. Mlin je radio za državu. Svi u porodici su bili stručnjaci. Naročito moj deda i njegov sin. I zaista su nakon nekoga vremena dobili nekakav “papir” po kojem im je potvrđeno da su oni potrebni za vođenje mlina. Već smo onda znali koliko “papiri” vrede, ali možda ipak!? Problematičniji je bio položaj moga oca i zeta moga dede koji je, takode, radio u mlinu ali nije dobio takav “papir”, kao ni moj tata.

Bilo je i mnogo porodičnih razloga koji su sprečavali Jevreje da emigriraju. Mnoge porodice već su bile rastrgane. Muževi su bili u Jasenovcu, a žene se nisu htele udaljiti. Gajile su nadu da će, ipak, nešto čuti o njima i moći da im pomognu dok se nalaze na mestu. Bilo je bolesnih i starih koje nisu hteli napustiti.

Kako sam već spomenuo, s nama je živio moj deda, s tatine strane. Bio je 84 godina star i delimično oduzet. Dugo vreme smo odlagali emigraciju, jer nismo imali rešenje za njega dok, na kraju, već nije bilo moguće dobiti propusnicu.

Bila bi nepravda optužiti sve te Jevreje koji su ostali (i u većini zaglavili), kao kratkovidne ili lakoumne. Vremena su bila grozna. Ipak niko nije mogao, ni u svojoj najludoj mašti predočiti da će se takve stvari dogoditi.

Trebalo je doneti teške odluke, često nečovečne. Samo da uzmem naš slučaj. Nismo bežali, jer nismo hteli napustiti bespomoćnog dedu. Tako smo mi, cela naša porodica, ostali gde smo bili. Govorili smo o sreći da nas je “prvi talas” progona poštedio i preostala nam je nada da do drugog neće doći.

Moji roditelji se moraju preseliti u drugi stan. Ja se vraćam u Zagreb

Mojim roditeljima je u Zagrebu otkazan stan. Udruženje rudara, čije je vlasništvo bila ta velika i raskošna stambena zgrada u Radišinoj ulici, trebalo je stan za svoje kancelarije i, naravno,

Jevrejima je otkazano. Još su bili jako obazrivi; mom ocu su omogućili da potraži drugi stan.

U Zagrebu u to doba nije bilo lako naći stan, a naročito za Jevrejina. Na kraju, moj otac je našao mali dvosobni stan u kući koja je pripadala jednom njegovom poslovnom prijatelju. On je odmah pristao da mu taj stan iznajmi. To je bio sasvim drugi kraj grada, gde su živeli “mali ljudi”. To je bila samo prednost za nas.

Kod preseljenja moji roditelji su višak pokućstva i drugih predmeta, odneli kod vernih hrišćanskih prijatelja. Za mene nije imalo mnogo smisla da ostanem u Virovitici. Kada su se moji roditelji smestili u novom stanu, negde u avgustu, ja sam se vratio u Zagreb. Kako u to vreme ništa nije moglo da prođe glatko, tako je bilo i sa mojim povratkom u Zagreb.

Ja sam u Virovitici imao dobre prijatelje Srbe, brata i sestru. Pošto je sudbina Srba bila slična sudbini Jevreja, to smo se u tim teškim prilikama još više zbližili. Njihov je otac bio železnički činovnik i baš u to doba, kada sam se trebao vratiti u Zagreb, on je premešten u jedno malo mesto u Gorskom Kotaru. (Odmah na početku ustaške vlasti državni nameštenici srpskog porekla bili su otpušteni ili premeštani u zabačena mesta.)

Železničari su uživali privilegiju, pa su dobijali na raspolaganje teretni vagon kojim su mogli preseliti svoje stvari. Obično je i familija putovala u tom vagonu koji je bio prikopčan za redovni voz.

Kako je put tih prijatelja vodio kroz Zagreb, odlučeno je da im se priključim i putujem s njima u vagonu. Ja sam imao propusnicu (za svako putovanje je bilo obavezno zatražiti propusnicu od mesnog redarstva i te propusnice u vozu su bile redovno kontrolisane). Naravno, imao sam i voznu kartu.

Nije bilo za očekivati da će kontrolisati taj “službeni” vagon. A to je bilo povoljno za mene, jer se nikada nije moglo znati kakva pitanja ustaše (oni su sprovodili kontrole u vozovima) mogu postaviti i šta se može dogoditi. Tim više što je, osim propusnice, jedina isprava koju sam imao, bila “Jevrejska iskaznica”, a nju nisam želeo pokazati.

Tako sam srećno stigao u Zagreb i oprostio se od svojih prijatelja.

Voz je stigao noću. U to doba postojao je takozvani “redarstveni sat” posle koga se nije smelo biti na ulici. Zato sam se već unapred dogovorio s mojim roditeljima da ću tih par sati do jutra, presedeti u čekaonici na železničkoj stanici. Ja sam, kako je to bilo dogovoreno, otišao u čekaonicu. Još sam se telefonom javio roditeljima, smestio se na klupi i zadremao.

Probudio me je redar i pitao me kuda putujem? Kada je čuo da sam stigao dva sata ranije, nije razumeo šta ovde tražim i zašto nisam otišao kući s drugima? Kako nisam putovao sa drugim putnicima, to nisam znao da su ovi bili upućeni železničkoj redarstvenoj stanici, gde je svaki dobio posebnu dozvolu sa kojom je mogao otići kući, uprkos poodmaklog sata.

Na to me je redar odveo na redarstvenu stanicu, gde me je dežurni oficir nastavio ispitivati. Moji odgovori: “nisam znao”, “nisam video” nisu mu se uopšte svidali. Vagon nisam spomenuo, da ne pobudim nove sumnje i nova pitanja. Kada je čuo moje prezime, iduće mu je pitanje, naravno, bilo da li sam Jevrejin? I ovaj put sam to hladnokrvno negirao. Na to se on nasmešio, jer mi očito nije verovao i bez daljih pitanja dao mi dozvolu. Rekao je da se smesta udaljim od železničke stanice. Jevrejima nije bilo dozvoljeno kretanje ulicama već posle osam sati uveče ni pod kakvim izgovorom. Tako je on, verovatno, došao do zaključka da se nisam usudio zatražiti dozvolu da odem kući kasno noću zato što sam Jevrejin. On mi nije dalje pravio poteškoće. To je bilo redovno redarstvo i većina njih su preuzeti od prijašnjeg režima.

Ja bih se radije vratio u čekaonicu, da odatle nazovem roditelje i da im javim da se “plan” promenio. Ali, iza mene je još stajao onaj redar koji me je priveo i sada je pratio svaki moj pokret.

Izašao sam iz železničke stanice. Grad je bio zamračen, samo nekoliko glavnih ulica su bile osvetljene. Naravno, nema nikakvog prevoznog sredstva, nijedne duše na ulici. Sada mi je tek došla spoznaja da, doduše imam adresu našeg novog stana, ali znam samo otprilike gde se on nalazi. Svakako, u drugom delu grada koji sam malo poznavao.

Odlučio sam da nastojim prvo da dođem u taj kraj, a onda da pokušam da nadem ulicu i kuću. Nisam išao kraćim putem, već rasvetljenim ulicama, da se u mraku ne izgubim. Nakon šetnje od,

otprilike, jednog sata, nalazio sam se u okolini našeg stana, tako sam bar mislio. Za orijentaciju mi je služila vojna kasarna u Ljubljanskoj ulici. Kasarnu je čuvao hrvatsko-bosanski domobran s fesom. Naravno, on nije znao gde se nalazi ulica koju sam tražio. Lutao sam mračnim ulicama pokušavajući odgonetnuti njihova imena. Ploče sa imenima ulica visoko su smeštene na uglovima ulica, pa je u mraku bilo teško odgonetati ih.

Na kraju sam uspeo da nađem ulicu. Sada je još trebalo naći kuću. To je bilo mnogo teže, jer ako je na uglovima i prodiralo još malo svetla, ulice su bile u potpunom mraku.

Međutim, prošlo je već mnogo vremena od onog sata koji je bio zapisan na mojoj dozvoli. Samo je još trebalo da se pojavi redar i da vidi kako ja bez cilja lutam po mraku.

Kada sam na kraju mislio da sam našao kuću, nisam bio u stanju da pročitam imena stanara. Jedno je zvono bilo odvojeno od drugih, očigledno od domara. Odlučio sam da pozvonim, da se izvinim i dam mu dobar bakšiš.

Kada je domar stigao i kada se ispostavilo da sam zvonio na pogrešnom broju, potpuno je podivljao. Psovao me i kleo najprostijim rečima i nije se mogao smiriti. Ponudio sam mu napojnicu, ali je on nije prihvatio. Ja sam ga preklinjao da mi pokaže gde je kuća koju tražim. Ništa nije koristilo. Na kraju mi je ispred nosa zalupio kapiju.

Naravno da nisam mogao nastaviti sa buđenjem svih domara u ulici.

U svojoj izgubljenosti, vratio sam se u jednu rasvetljenu ulicu. Izgleda, u nadi da će mi se tu mozak prosvetliti. Ovde sam naišao na čistače koji su polivali ulicu. Od njih sam dobio kutiju šibica uz pomoć kojih sam pokušao da odgonetnem kućne brojeve i pročitam imena stanara. Ne znam kako bi reagovala "civilna zaštita", koja je nadzirala zamračenje, da je videla kako ja palim šibicu za šibicom.

Na kraju sam našao našu kuću. Nalazila se tačno preko puta od onog besnog domara.

9. poglavlje

Drugi talas

Sada je bilo mirno u Zagrebu. Tada je Virovitica došla na red (ne znam šta se u drugim mestima odigravalo u to vreme). Sakupili su sve Jevreje, osim moga dede, bake i njihovog sina. Svi su bili otpremljeni u Bjelovar i tu smešteni u jednom napuštenom mlinu, koji je pretvoren u logor.

Ovde su se, dakle, našli i članovi naše porodice – moja tetka sa svojim mužem i njihova ćerka. Nakon što su ustaše ustanovile da je on bio austro-ugarski oficir i u Prvom svetskom ratu odlikovan srebrnom i bakarnom kolajnom za hrabrost, pušteni su iz logora. S njima još neki iz sličnih razloga.

Opet taj nejednak postupak. Tu je nešto koristilo što na drugom mestu nije značilo ništa. Ali ono što je ovog puta bilo spasonosno, sutra neće vredeti ništa.

Nakon kratkog vremena, sedmice ili dva – ne sećam se tačno, dogodilo se opet nešto neočekivano: svi virovitički Jevreji oslobođeni su i vraćeni kući, u svoje stanove koji su bili zapečaćeni i, začudo, niko ih nije dirao. Nije jasno zašto su pušteni, ali se moglo očekivati da će se hapšenja ponoviti – sa fatalnim posledicama.

U Virovitici se govorilo da je namera ustaša bila da ove Jevreje odvedu u novo uspostavljeno logor Jasenovac. Ali, pošto je “prolazni logor” u Zagrebu bio prepun Jevreja iz drugih provincijskih mesta, ustaše su plan odložile. U to vreme, mi u Zagrebu nismo znali za Jevreje u prolaznom logoru, tako da ta verzija možda i nije bila tačna.

Što se tiče naše porodice, imali smo osećaj da su oni koji su ovaj put bili pošteđeni priznati od vlasti kao neophodno potrebni

za vođenje mlina i da su prilično sigurni. Nekoliko meseci kasnije, dobili su neki novi spisak koji to potvrđuje – opet samo njih trojica. Položaj druge polovine familije bio je mnogo kritičniji, jer je bilo jasno da je to sa kolajnom bio više slučaj nego pravilo.

Mi u Zagrebu, takođe, nismo bili zaštićeni. Moj tata, kako je već rečeno, nije imao nikakav “papir”, niti kolajnu za hrabrost. On je skoro za vreme trajanja celog Prvog svetskog rata služio kod Dunavskog parobrodarstva u Beču.

U Zagrebu smo jednog dana, na naše najveće zaprepaštenje, čuli da opet hvataju Jevreje. Ovoga puta po drugoj metodi. Detektivi su bili raštrkani po celom gradu i hapsili su svakog muškarca kog bi našli na ulici sa jevrejskim znakom. Otprilike, kao što šinteri hvataju lutajuće pse. Jedina razlika je da oni hvataju pse koji nemaju značku, a Jevreje su hvatali jer su nosili značku. (Da su, na kraju, bili ljudska bića skoro smo zaboravili.)

Detektiv bi odveo takvog nesrećnika k njegovoj kući, da bi ovaj poneo sa sobom najnužnije stvari koje će trebati u logoru. Posle ga je odvodio u sabiralište. Ne sećam se da li je to opet bio Zbor, ili koje drugo mesto. Detektivi su bili od redovnog redarstva i vrlo su nerado izvršavali taj zadatak. Bilo je i takvih koji su, onima koje su uhapsili, nudili da pobegnu. Ne znam da li je bilo takvih koji su tu ponudu iskoristili. U stvari, nije ni bilo moguće negde se sakriti, ili pobeći.

Takav slučaj bio je i sa ocem mog prijatelja Fedora. Bio je uhvaćen na ulici, doveden kući i detektiv mu je rekao da spremi svoje stvari, a on će posle podne doći po njega. Očigledno mu je hteo pružiti priliku da pobezne. Njegova žena i sin preklinjali su ga da se sakrije kod prijatelja, ali on to nije hteo. To je bio čovek sa dubokim, štaviše, fanatičnim, osećajem za pravdu i jednakost. Njega je mučila savest što su njega i njegovu familiju dva meseca ranije pustili, dok su drugi morali u logore. Sada, kada je opet došao red na njega, čak je osećao neko olakšanje. Njegova žena je bila očajna i gorko plaćući sve to nam je ispričala.

Kada smo čuli šta se u gradu događa, mi više od mesec dana nismo izašli iz kuće. Trebalo je doći do životnih namirnica, koje je i tako već bilo teško nabaviti. Pre rata je naša kućna pomoćnica još dolazila da nam pomaže, nekoliko puta u mesecu. Ona i njen

muž, koji je bio nosač na železničkoj stanici, stavili su nam se sada na raspolaganje. Oni su dolazili svakih par dana i donosili nam najnužnije životne namirnice. Ti plemeniti ljudi će nam još jedanput, godinu dana kasnije, biti od velike koristi.

Često smo se pitali šta je razlog da nam je tako mnogo ljudi htelo pomoći. Jedan je razlog, bezuslovno, odličan odnos koji smo održavali prema jednostavnim ljudima. Naročito je moja majka bila prema svakome ljubazna, pažljiva i srdačna. Niko od nas nije bio arogantan iako smo bili imućni ljudi.

Nisu svi bili takvi. Mnogo se toga prebacivalo Jevrejima u pogledu njihovog ponašanja, arogancije itd. S druge strane, veći deo njih bili su pošteni, pravedni, tolerantni, humani i izvanredno marljivi ljudi. Bezuslovno, pozitivan element u hrvatskom društvu, privredi i kulturi.

Ali sada sve to nije značilo ništa. O uništenju hrvatskih Jevreja odlučivalo je ustaško vodstvo. Uništenje svih evropskih Jevreja je odlučeno u Berlinu i definitivno “zapečaćeno” na sastanku u Wannsee, 20. januara 1942. Hrvati su bili ne samo revni izvršitelji, već su dodali i svoju ličnu notu: najjeziviji sadizam. Oni su počeli sa uništavanjem svojih Jevreja već godinu i po pre nego što su to Nemci od njih zahtevali.

Sedeti u “kavezu” bilo je teško, ali svakako neuporedivo sa zatvorom, ili logorom. Najgora je bila strašna neizvesnost i nemoć da nešto učinimo za poboljšanje našeg stanja.

Da popunim vreme, ja sam se bavio svojom zbirkom maraka. Napravio sam novi album. Imao sam neodštampane listove dobrog belog bristol papira. Na njima sam, s najvećim strpljenjem, crtao tušem okvire za svaku pojedinačnu marku. Posedovao sam opsežnu zbirku, jer sam bio filatelista već od ranog detinjstva. Taj posao bio bi pravo zanimanje za pacijenta jedne psihičke klinike. U duševnom stanju u kojem sam se nalazio, ta terapija mi je zaista pomogla. Naš prvi sused je bio Jevrejin, mali činovnik i dosta ograničen. Bio je oženjen hrišćankom i imali su malu devojčicu. Mi smo svake večeri slušali kod njih radio London. To je i bio jedini izvor naše nade iako su vesti bile generalno nepovoljne.

U NDH su mešoviti brakovi bili pošteđeni. To je bila zasluga katoličke crkve, koja je imala veliki upliv na ustašku vlast. Crkva

je generalno davala svoj blagoslov svim ustaškim akcijama. Mnogi sveštenici su bili ratni zločinci, ubice i koljači.¹ Jedan od najvećih ustaških koljača je bio sveštenik, franjevac, Filipović – Majstorović. On je svojom rukom zaklao stotine ljudi, a učestvo-
vao je i predvodio masakre u kojima je ubijeno hiljade ljudi, među njima žene i deca.

Franjevac Miroslav Filipović² služio je kao vojni sveštenik kod ustaških jedinica koje su sprovodile sistematski masakr srpskog naroda i sam je u njima s oduševljenem učestvovao. Papski legat u NDH, Marcone, radi njegovog učestvovanja u masakrima, suspendovao je Filipovića iz sveštenstva. (Marcone nije protestovao protiv samog sprovođenja masakra, za koji je, dakle, znao.) I Nemci su zahtevali suđenje Filipoviću zbog “preteranih zločina” koji su doveli do pobune. Da ga spasi, Luburić ga je imenovao komandantom najzloglasnijeg logora, Jasenovca, promeni-
vši mu prezime u Majstorović. Tu je on nastavio sa najbrutalnijim mučenjem i ubijanjem Srba, Jevreja i Roma. Filipovića–Majstorovića su posle rata Englezi izručili jugoslovenskim vlastima.

S njim se mogao meriti samo Vjekoslav Luburić, koji je bio odgovoran za sve logore u NDH. Luburić je na najjezivije načine mučio svoje žrtve i svojom rukom ih sadistički ubijao.

Ishrana

Početak Drugog svetskog rata, kada je Jugoslavija još bila izvan konflikta, uvedene su razne mere, čija je svrha bila osigurati snabdevanje čitavog naroda. Uvedena je kontrola preko trgovine žitaricama i drugim osnovnim životnim namirnicama. Ovi proizvodi su bili racionalno deljeni. Pored toga, u proizvodima sa kojima se nije racionalno postupalo vladalo je izobilje. Trgovine i trgo-
vi bili su preplavljeni robom.

Mešanje vlasti u trgovinu postiglo je samo negativne rezultate. Neki krajevi su ostali nesnabdeveni, cene su porasle, trgovci i pojedinci su počeli da zgrću robu. Vlasti nisu htele priznati vlastitu krivicu, pa su podigle optužbu protiv trgovaca. Specijalni sudovi su sudili “špekulantima”.

A kako su mnogi trgovci bili Jevreji, to su oni i bili prve žrtve. To je i bio početak “državnog” antisemitizma, još pre nego što su

Nemci i ustaše zavladaše zemljom. Kazne su trebale biti vaspitne. Zato su ti trgovci (često i bez da im je krivica dokazana) bili poslani na prisilni boravak u udaljena sela u pasivnim krajevima (bez ograničenja vremena).

Novine su na prvim stranama obelodanjivale te presude, često sa slikama osuđenih, naročito kada se radilo o Jevrejima. Moji zlobni drugovi bi me pitali: “Kada će tvoj tata doći na red?” Moj tata je zastupao familijarni mlin, ali je delovao kao samostalni trgovac. Kada je započela ova “huška” protiv trgovaca, otac je otkazao svoj obrt i postao nameštenik mlina, ali je, u stvari, nastavio sa onim što je i ranije radio – prodavao je brašno koje je mlin proizvodio.

Spomenuo sam već da je u Zagrebu bilo dovoljno narandži i slatkiša, pa su Zagrepčani mogli da ih bacaju na nemačke tenkove kada su ušli u grad. To se brzo promenilo – za kratko vreme su se prodavnice i trгови ispraznili. Nemački vojnici su sve pokupovali i poslali kući. Plaćali su u nemačkim markama, ali ne u novčanicama, već u obveznicama “Kassen-Scheine”, koje su štampali u svojoj pokretnoj štampariji instaliranoj u Tuškancu. Osim toga, nemačka vojska je za svoje potrebe proizvodila sve što je trebala.

Racionisanje je pooštreno. Količine hleba, mesa, masnoća i drugih proizvoda, koje su se dobijale “na kartice” bile su nedovoljne. Crna berza je procvetala, a za sve su, naravno, krivili Jevreje. Odmah na početku ustaškog režima Jevrejima je bilo dozvoljeno kupovanje na trgovima samo posle 11 sati, kada je već sve bilo rasprodato. Ali se i dalje tvrdilo da su Jevreji krivi za oskudicu.

Ja sam kao dete trpio od pomanjkanja apetita i bio sam jako izbirljiv. To se promenilo kada je počela nestašica. Sada se kod mene probudio takav apetit, da ga je bilo teško zadovoljiti. (To stanje nije se promenilo do danas.)

Problem prehrane će nas pratiti celo to vremensko razdoblje, iako je, naoko, bio sporedan kada se radilo o životu i smrti.

Od čega smo živeli?

Ko je osuđen na smrt bar nema novčane brige. S Jevrejima je to bilo drugačije. Oni su svi bili osuđeni na smrt, ali dok nisu došli

na red, morali su se sami za sebe brinuti. Za to je trebalo novca. A ko je još sanjao o begu, taj je trebao mnogo novca.

Tako reći od prvog dana ustaškog režima Jevreji su bili lišeni svakog prihoda. Slobodna zvanja su za Jevreje bila uglavnom zabranjena. Njihovim radnjama su upravljali državni poverenici. Vlasnici i nameštenici bili su otpušteni, ili su morali raditi za minimalnu platu, koja je bila posebno određena za Jevreje. Mnogi nisu više mogli doći do svoga imetka, ili novca, jer im je bio zaplenjen. Drugi su uspeali da sakriju deo svog imetka ili uštedevine kod hrišćanskih prijatelja. Bilo je mnogo slučajeva da su ti prijatelji, ovaj njima povereni novac, ili druge pokretnine, jednostavno zadržali za sebe i uskratili – makar i nešto od toga da vrate Jevrejину – kada se on našao u neprilici. Jevreji su bili lišeni svih prava, pa nisu ni mislili da se požale.

Bilo je pojedinačnih slučajeva da su Jevreji imperativno zahtevali da im se novac, ili koji predmet, vrati. Takvi slučajevi su obično tragično završili. Naime, da bi ih se rešili, prijavili bi Jevreje vlastima, a ovi bi ih uhapsili i poslali u logor.

Progon nije došao potpuno iznenada. Mi smo čuli o onome što se događa u Nemačkoj već u 1933. godini, pa onda u Austriji itd. Odmah na početku potekla je struja emigranata i kroz našu zemlju. Iako su mnogi mislili da će Jugoslavija ostati izvan konflikta, ipak je skoro svaki Jevrejin nešto preduzeo. Najpametniji su prodali svoju imovinu i emigrirali. Na razne strane - u Ameriku, Palestinu ili drugde. To nije bilo lako. Skoro sve zemlje su uskraćivale Jevrejima useljenje. Palestinu su Englezi, baš u tom kritičnom razdoblju, zatvorili za masovno useljenje Jevreja. Oni su prekršili obećanje koje su dali Jevrejima i vodili su jednostranu proarapsku politiku. Arapi su se protivili useljavanju Jevreja.

Ko je imao dovoljno novca mogao je prebroditi i te prepreke. Neki su poslali svoju decu, a sami su ostali. Tako je učinio moj školski drug Haim Broclavski, kojeg su roditelji već 1939. godine poslali u Palestinu. Oni su posle i sami emigrirali. Haim je kasnije promenio svoje prezime u Bar-Lev. U Izraelu je postao šef generalštaba, ministar i poslanik u Moskvi. Jugoslovensko Jevrejstvo je dalo još jednog šefa generalštaba, Davida Elazara (Dado), koji je rođen u Bosni.

Drugi su nešto novca transferisali u inostranstvo ili pretvorili svoj novac u stranu valutu ili u zlatnike i pohranili ih na “sigurnom” mestu. Čak su neki zakopali svoje vredne stvari pod zemlju i kada su bili prisiljeni da naglo napuste svoj dom, morali su to ostaviti. Mnogi nisu preživeli, pa to zlato ili nakit leže još i danas zakopani i neotkriveni, kao i novac u švajcarskim bankama, o kojem se toliko govori.

Nakit je uvek bila “valuta” emigranta. Moj otac nakupovao je dosta nakita. Od toga smo živeli kada se sav novac potrošio, ili je postao bezvredan. Tata je onaj dan kada su Nemci ušli u Zagreb sav novac što smo imali, poverio svom poslovnom prijatelju Rupčiću i od njega je, prema potrebi, povlačio novac. Jednog dana nam je taj Rupčić poručio da je novac iscrpljen, što svakako nije bilo tačno. Najmanje trećinu je zadržao za sebe.

Izvori informacija

Informacija je bila važna komponenta u toj borbi za opstanak. Alarmantne vesti su se širile kao vatra. Često su bile pogrešne, a često su stigle prekasno. Na primer, kada su hvatali Jevreje na ulicama kao besne pse, ko je o tome pravovremeno čuo on nije izlazio na ulicu. Ko je znao da će po noći hapsiti Jevreje, mogao se skloniti, ako je imao gde. Na koliko dugo? Često su nas prijatelji hrišćani upozoravali na neposrednu opasnost. I Jevreji su javljali jedan drugome, ako bi nešto saznali. Pošto smo imali telefon, to je bio pravi spas.

Držala nas je nada da će se rat završiti pobedom Saveznika i da će to biti uskoro. Putem radio Londona čuli smo šta se dešava na raznim frontovima. Iako je slušanje stranih stanica bilo zabranjeno pod pretnjom smrtne kazne, skoro celo vreme koje smo bili pod ustaškom vlašću, i kasnije, pod italijanskom, slušali smo radio London. Bilo je dnevnih emisija na hrvatskom, a još veći broj na nemačkom i francuskom. Nama su oduzeli radio aparat odmah na početku. Slušali smo kod komšije. To je bio veliki rizik, ali bez toga nismo mogli. To je bila ona trska za koju smo se hvatali, iako vesti nisu bile ohrabrujuće u godinama 1941. i 1942.

10. poglavlje

Pokolj Srba u NDH

Istovremeno s progonom i uništavanjem Jevreja, ustaše su počele sa sistematskim istrebljivanem srpskog stanovništva u Hrvatskoj. To je imalo najmanje četiri razloga, koji su zajedno, ali i svaki za sebe, bili za podivljale ustaše “motivacija” za sprovođenje jednog od najvećih i najokrutnijih genocida u Drugom svetskom ratu.

1. Ideološki: ustaški pokret je zasnovan na nauci Starčevića, osnivača pokreta za uspostavljenje nezavisne Hrvatske. On je osnovao taj pokret u prošlom veku s namerom da odvoji Hrvatsku od Habsburške monarhije. Pristalice tog pokreta zvali su se “Pravaši”. Starčevićeva ideologija poriče opstanak srpskog naroda. “Hrvati su gospodareći, ratnički i državotvorni narod, dok su Srbi samo prostački i sužanjski puk.”¹

2. Hitler je Paveliću “poklonio” veliku državu, u kojoj je srpsko stanovništvo predstavljalo najmanje 30% od ukupnog broja stanovnika. Čitava područja bila su nastanjena isključivo Srbima. U očima Pavelićeve vlade to stanje je ugrožavalo opstanak Hrvatske. Osim toga, vlada je bila odlučna u svojoj nameri da država treba da bude “čisto hrvatska”. To su ustaške vođe naglašavale otvoreno i svakom prilikom.

3. Hrvatska je bila “granično područje” između rimokatoličke vere i pravoslavne vere. Ustaše, koji su bili klerofašisti, želeli su proširiti uticaj katoličke crkve na celu teritoriju Hrvatske i onemogućiti opstanak pravoslavne vere i tradicije na svom području. U tome su delovali u saglasnosti sa težnjama Vatikana, koji je tu aktivnost odobravao i podupirao.

Papa Pije XII, kod primanja hrvatskih hodočasnika na čelu sa nadbiskupom Stepincem, 14. novembra 1939. u Rimu, navodi reči Pape Lea X. (795-816): “Hrvatska je predstraža hrišćanstva.”²

4. Za 23 godine postojanja Kraljevine Jugoslavije, Srbi su vodili glavnu reč. Hrvati su bili u određenoj meri zapostavljeni. Delimično svojom krivicom, jer su se odmah od početka protivili toj zajednici sa Srbima, koja im nije bila nametnuta, već su je sami želeli. Odnosi Hrvata i Srba u Jugoslaviji predmet su bezbrojnih studija, s različitim zaključcima (zavisno od toga, isključivo, ko je bio istraživač). Ustaše su sada imale priliku da se osvete.

Kako su ustaše želele sprovesti “konačno rešenje srpskog pitanja”?

1. Jedan deo Srba, koji su živeli na području Nezavisne Države Hrvatske trebalo je proterati u Srbiju.

2. Pošto su ustaše verovala da su jednim delom Srbi u Hrvatskoj Hrvati koji su primili pravoslavnu veru, trebalo ih je, dakle, pokrstiti. Kada oni prime katoličku veru, sjediniće se sa Hrvatima.

3. Preostale treba istrebiti. Nije rečeno po kojim kriterijumima i u kojoj proporciji je trebalo podeliti Srbe u te tri grupe. To je mnogo zavisilo od postojećih mesnih okolnosti.

Treba još naglasiti da su Hrvati sprovodili progon i pljačku Jevreja u sporazumu s nemačkim okupatorom i, uglavnom, bili su od Nemaca “podsticani”, a posle i “požurivani”. Da li je takav konsenzus postojao i u pogledu Srba? Na prvom sastanku Pavelića s Hitlerom, 6. juna 1941, Hitler je rekao: “Ako Hrvati hoće da ostanu jaki, treba da vode netolerantnu nacionalističku politiku u toku idućih pedeset godina.”³ (Pavelić je, dakle, primio odobrenje od Hitlera za pokolj Srba, koji je već ranije započeo.) Prilikom njihovog drugog sastanka, 23. septembra 1942, Hitler je rekao Paveliću: “Takvu manjinu (srpsku) nije moguće jednostavno istrebiti, ima ih suviše.” (On, dakle, nije osudio pokolj, samo je došao do zaključka da je teško sprovodiv.) Hitler je pričao o tom razgovoru s Pavelićem svom prijatelju Hermannu Neubacheru.⁴

Masovno ubijanje Srba i protivnika režima dovelo je do oružanog otpora, protiv kojeg su se uglavnom Nemci morali boriti za sve četiri godine okupacije. Više puta Nemci su se kolebali

da li da zbace ustaški režim koji im je postao teret. General Edmond Gleise von Horstenu, predstavnik nemačke vojske u Hrvatskoj,⁵ preporučivao je da se Pavelić smeni. Drugi su se protivili. Za Pavelića najviše se zalagao nemački poslanik u Zagrebu Kasche, koji je tvrdio da su Pavelić i njegove ustaše jedini na Balkanu u koje se Nemci mogu pouzdati. Tako su ustaše mogle nesmetano nastaviti sa svojim zlodelima.

Italijani su se otvoreno suprostavili ustaškom teroru na teritoriji koji je držala italijanska vojska i preduzeli su odgovarajuće mere da se teror obustavi. Nije se tu radilo o nekom tajnom planu. Na narodnim skupštinama su vodeći ustaški ministri nagoveštavali sprovođenje ovog “plana” čiji je cilj bio “oslobođenje hrvatskog naroda od svih stranaca”, u prvom redu od Srba i Jevreja.

27. maja 1941, veliki župan zapadne Bosne, Viktor Gutić, izjavio je na jednoj javnoj skupštini: “Nepoželjni elementi biće istrebljeni da im trag neće preostati.”⁶

22. jula 1941, hrvatski ministar za odgoj i veroispovjedi, Mile Budak, u svom govoru najavio je taj plan. I mnogi drugi, na javnim skupštinama objavljivali su ovaj plan.

Proterivanje u Srbiju se pokazalo kao problematično. Tome su se protivili Nemci koji su vladali Srbijom. Ipak je proterano nekih 200.000 Srba. Sproveden je veliki broj prisilnog pokrštanja, ali to ustaše, u njihovoj slepoj mržnji prema Srbima, nije zadovoljilo. Bilo je bezbroj slučajeva da su ustaše sakupile sve stanovnike nekog sela da bi ih odveli u crkvu na pokrštenje, ali umesto toga nemilosrdno su ih pobili, do poslednjeg. Bilo je i slučajeva da su Srbi bili ubijeni nakon što su se već pokrstili. (Apsurdno je govoriti o “pokrštanju” pošto su Srbi, takođe, hrišćani.)

Kako je to počelo?

Odmah nakon uspostavljenja ustaške vlasti, počelo je hapšenje Srba.^{7,8,9} Hapšenje pojedinaca je brzo prešlo u masovna hapšenja. Krajem aprila započeo je masovni pokolj Srba širom Nezavisne Države Hrvatske.

Između 27. i 28. aprila u selu Gudovcu kraj Bjelovara ustaše su streljale 184 srpska seljaka. U Blagaju, u području Korduna, bili

su sakupljeni seljaci iz Veljuna i okoline i tu je streljano skoro 250 seljaka. Nekoliko dana kasnije, 11. i 12. maja ustaše su u Glini ubile oko 300 Srba. U mesecu junu sprovedena su masovna ubijanja u Hercegovini. 2. juna ustaše su ubile u predgrađu Ljubinj 140 srpskih seljaka. Tri dana kasnije ustaše su zaklale 180 seljaka iz sela Korita blizu mesta Gacko. 23. juna, opet kod Ljubinj, ubijeno je 160 ljudi, a u tri sela kraj Gackog ubijeno je oko 80 muškaraca, žena i dece. Dva dana kasnije, u nekoliko sela u okrugu Stolac, zaklano je oko 260 ljudi. 30. juna u Ljubskom ubijeno je 90 Srba koji su tamo dovedeni iz Čapljine. U junu je, takode, sproveden pokolj u severnoj Dalmaciji. Najpre su sprovedena masovna hapšenja Srba u području Drniša i Knina. Ovi su bili zatočeni u Kninskoj tvrđavi, gde su ih ustaše potom zaklale. U selima, koja spadaju u opštine Vrlika, Drniš i Promina, ubijeno je oko 250 srpskih seljaka, među njima brojne žene i deca. Nekih 50 Srba je zaklano na putu između Knina i Gračaca. U četiri sela oko Knina, 12. jula ubijeno je 70 Srba. U selu Prosoj, blizu Sinja, uhapšeno je 90 osoba, koje su kratko vreme iza toga ubijene.

Progonjeni Srbi bežali su u šume; počeo je oružani otpor u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini.

Vremenom, ustaški teror protiv srpskog stanovništva se umnogostručio. 1. jula, u selu Suvaj kraj Gračca, ubijeno je oko 300 muškaraca, žena i dece. U selu Grahovac, kraj Petrinje, ubijeno je 24. i 25. jula 1.200 osoba. Stotine Srba ubijeno je u pravoslavnoj crkvi u Glini. Istovremeno, sprovedena su masovna ubijanja na celoj teritoriji NDH i sada se već radilo o mnogo hiljada žrtava. Među žrtvama su bile bezbrojne žene i deca.

Masovno uništavanje srpskog stanovništva se nastavilo za sve četiri godine ustaške strahovlade. Naročito je bio okrutan "obračun" sa pravoslavnim sveštenstvom koje je od ustaša bilo skoro potpuno istrijebljeno. Poznata su i objavljena imena od 171 pravoslavnog sveštenika, među njima i sarajevskog mitropolita, koji su ubijeni od ustaša.¹⁰ Pored toga treba dodati stotine hiljada žrtva u koncentracionim logorima koje su ustaške vlasti uspostavile. Najgori među njima – Jasenovac – u kojem su Srbi, kao i Jevreji, bili sadistički mučeni i ubijani.

Dok je broj jevrejskih žrtava neporeciv (više od 35.000), broj srpskih žrtava je predmet političkih manipulacija (hrvatskih i srpskih istoričara), ali je sigurno da daleko premašuje broj od pola miliona. Odakle toliko Srba u Hrvatskoj?

Mogao bi neko pomisliti da su se te mase Srba doselile za vreme trajanja Kraljevine Jugoslavije, da bi tako sproveli u delo ideju o “Velikoj Srbiji”, koja se Srbima uvek prebacuje. Ali, činjenice su sasvim drugačije.

1. Samo jedan mali broj Srba se naselio u Hrvatskoj u naznačenom razdoblju.

2. Jedan deo teritorija “Nezavisne Države Hrvatske” oduzet je od Srbije. Naravno da su tu živeli Srbi.

3. U Bosni i Hercegovini Srbi su uvek bili u većini u odnosu na Hrvate. Oni su starosedeoci i nalazili su se tu i u doba pre turske vladavine. (Još je, pored toga, po mnogima nerešeno pitanje da li su Muslimani po poreklu Hrvati ili Srbi.)

4. I u samoj Hrvatskoj pretežna većina Srba su starosedeoci. Nakon što su Turci 1527. godine porazili Mađare kod Mohača, stanovništvo južne Hrvatske pobešlo je pred Turcima prema severu. Da bi sprečila upade Turaka, austrijska vlada je uspostavila duž reke Save (pokrajina južna Slavonija) i reke Une (pokrajine Kordun i Banija) posebnu provinciju – Vojnu krajinu (Militärgrenze) sastavljenu od Srba. Tom provincijom upravljano je direktno iz Beča – ona tada nije bila deo Hrvatske. Tek 1881. godine ukinut je status “Vojne krajine” i taj kraj je priključen Hrvatskoj.

Kao što su Kinezi, da bi odbranili svoju civilizaciju, sagradili svoj “zid”, tako su i Habsburgovci 1578. godine uspostavili i utvrdili provinciju “Krajinu” za odbranu od Turaka. Za vreme ustaške vlasti u ovom kraju je sproveden masovni pokolj Srba. 1995. godine nova Republika Hrvatska proterala je sve Srbe iz tog kraja. Oni su pobešli u Srbiju. Zapadne demokratije pozvale su Hrvatsku da vrati ove izbeglice. Hrvati su ignorisali taj poziv i stvar je pala u zaborav.

Zar to nije etničko čišćenje? Pored toga, sprovedeno je dva puta u razdoblju od pedeset godina.

11. poglavlje

Septembar - decembar 1941.

Sve se sada smirilo u Zagrebu. Nije se čulo o novim proganjajima. S druge strane, čule su se strašne vesti: omladina koja je bila poslana na “radnu službu”, sva je pobijena, a u Jasenovcu se događaju jezive stvari – ubitačan rad, gladovanje i mučenje. Ustaše ubijaju iznemogle maljevima i bacaju ih u Savu. Nismo u sve verovali, ali ako je samo deo bio istinit, to je bilo grozno.

Počeli smo izlaziti iz kuće. Jako oprezno, bez žute značke. Ljudi su bili uhvaćeni jer su nosili značku; dakle, nama je izgledalo da je rizik manji bez nje.

Našu familiju u Virovitici nisu dirali. Radili su kao i pre u mlinu kojim je upravljao poverenik. On i dalje nije loše postupao s njima.

U to vreme su nas redovno posećivali prijatelji od mojih roditelja, familija Kardoš. Zapravo, ostatak jedne velike i imućne familije. Oni su imali dva sina. Stariji je bio glumac – početnik u zagrebačkom Narodnom kazalištu. Odveden je s omladinom. Mladi, mojih godina, bio je s njima. Kardoševa braća, stariji i mladi, bili su već ranije odvedeni u logor i od njih nisu imali nikakvih vesti.

Uz Kardoševe, upoznali smo njihove susede, jednu hrišćansku porodicu pod imenom Zorić. Oni su bili primorci iz Novog Vinodolskog (mesto se onda zvalo Novi Vinodol). Majka je bila glava familije. Njen muž se držao po strani; stanovao je u sobi služavke i retko se pokazivao. Imali su dve ćerke. Starija je bila razvedena, a mlada gimnazijalka bila je nekoliko godina mlađa od mene. Treba tu još pribrojiti bivšeg muža od starije ćerke, koji ih je redovno posećivao i ostajao preko noći.

Niko u familiji nije radio; od čega su živeli nije bilo jasno. Govorilo se da je pre rata majka imala starog Jevreja koji ju je izdržavao, a ćerka mladoga. To se nas nije ticalo. Za nas je bilo važno da je majka bila protiv ustaša i da je bila spremna da pomogne Jevrejima. Starija ćerka, takođe. Njen bivši muž bio je već nešto drugo. On je bio Čeh, ali kada su došli Nemci izdavao se za sudetskog Nemca i posedovao je nemački pasoš. Mi smo ga se u početku bojali. Nikada s nama nije jednu reč progovorio. Zorička, kako smo zvali majku, nas je umirivala: “On je pre rata bio komunista, član partije, zato se on boji od mene, da ga ne izdam.” Tako je među njima vladao prećutni sporazum o obustavi vatre. Pričala nam je da su oni imali ćerkicu koja je umrla. Zvala se Lesta: Lenjin-Staljin. Dakle, tako vatreni komunista je on bio. I on je imao ulogu u daljem razvoju događaja.

Ali veliko otkriće doći će posle rata. Naime, on je, očigledno, ostao komunista i radio je za Titove partizane, a nemačko državljanstvo mu je služilo kao pokriće.

Mi smo kod njih pohranili razne stvari. Kada je izgledalo da se stanje smirilo, počelo se misliti kako da se te stvari spasu (umesto, kako spasiti sebe). Moja mama je svaki dan zajedno s gorivom donosila iz podruma nešto od tih predmeta, koje je posle u košarici – kao da ide na trg – odnosila kod Zoričke.

Mi smo se već tako smirili da smo tata i ja išli par puta u bioskop. To je Jevrejima, naravno, bilo zabranjeno.

Pred kraj 1941. godine vodila se sudbonosna bitka za Moskvu, koju su Nemci, prvi put u ovom ratu, izgubili. Jedan od razloga njihovog neuspeha bila je njihova slaba odeća i obuća koja nije odgovarala ruskoj zimi. Kao u čitavoj, od Nemaca okupiranoj Evropi, tako je i u Hrvatskoj sprovedena akcija velikog opsega – “Zimska pomoć.” U okviru te akcije građani su poklanjali tople odevne predmete za nemačku promrzlu vojsku.

I mi smo, takođe, odneli na sabiralište nekoliko vunениh predmeta. Mislili smo da će ljudi u ulici u kojoj smo živeli, videvši kako nosimo te predmete, smatrati da smo i mi Hrvati.

Teško je danas razumeti te naše podvige. Zar je bilo vredno izložiti se životnoj opasnosti da bi se spasilo par tanjira, ili da se vidi jedan glupi film? Ali, takva je, izgleda, ljudska priroda.

Ono sa zimskom pomoći bio je vrhunac naše neracionalne mašte. Na početku su nas u ulici videli sa jevrejskim znakom, a sada se brinemo za “zdravlje” nemačkih vojnika!?

Šta smo mi zapravo mislili? Da su ustaše (i Nemci, koji su bili sponzori progona Jevreja) odustali od daljeg proganjanja? Nije bilo nikakvih znakova, da ima ikakve promene u odnosu prema Jevrejima. Nije pušten na slobodu nijedan Jevrejin koji se nalazio u njihovim rukama. Štaviše, o njihovoj sudbini se ništa nije moglo saznati. Osim onih strašnih glasina.

Propaganda protiv Jevreja nije prestala niti jedan čas: u novinama, na radiju, i na plakatima koji su bili nalepljeni svuda po gradu. U bioskopima je igrao film “Jud Süß”, vrhunac nemačke huškačke propagande protiv Jevreja. Tu je bila i izložba “Jevrejin” (u Umetničkom paviljonu u Zagrebu) kojom su ustaše pokušale naučnim putem dokazati da su Jevreji najgori zločinci i da su krivi za sva zla ovoga sveta. Bili su, među ostalim, izloženi “dokumenti” koji dokazuju da su Staljin i Ruzvelt jevrejskog porekla. Prilikom te izložbe čak je izašla posebna poštanska marka.

Jednog dana prošao sam kraj Umetničkog paviljona i video kako mnoštvo ljudi ulazi i izlazi i živahno komentariše ono što su videli. Među njima i “bolji ljudi”, inteligentnog izgleda i dobro obučeni – čitave porodice, ne baš samo “jednostavan narod”.

Ne sećam se u kom razdoblju je porušen zagrebački jevrejski hram. Tako i hram u Virovitici, kao i skoro svi drugi na teritoriju NDH.

Ne verujem da je neko u stanju razumeti kriterijume po kojima su ustaše sastavljale popise svojih žrtava, kriterijume po kojima su birali datume za svoje akcije. Zašto su jedanput vodili ljude u logore u po bela dana, drugi put hapsili noću, ili ih hvatali po ulicama? Koji put su hapšenja sprovodile same ustaše, drugi put to su poveravali redovnom redarstvu.

U svakom slučaju, to “mirno” razdoblje završilo se novom katastrofom.

12. poglavlje

Treći talas Zagreb, početak januara 1942.

Kao grom iz vedra neba proširila se vest da ustaše dolaze po noći u jevrejske stanove, hapse čitave familije i odvođe ih u zatvor na Savskoj cesti. Odatle su nakon nekoliko dana slani u logore i opet se o njihovoj sudbini ništa nije moglo saznati.

Među odvedenima bio je i moj najbolji prijatelj, Fedor Kern, s majkom i starom bakom. Pre sam već pričao o njima. Niko od njih nije preživio. Tako je uništena cela jedna porodica. Oni nisu imali druge rođake.

Sada nas je uhvatila strašna panika i odlučili smo da pokušamo pobeći po svaku cenu. Ali kako? Mog dedu, koji je živio s nama, primila je familija Zorić. Preselili smo ga zajedno s pokušajom sobe u kojoj je živio i to je bilo idealno rešenje. Mislim da smo to uradili još pre ove poslednje krize.

Tata se obratio svom prijatelju, dr Klinčiću, s kojim smo bili u stalnoj vezi, i molio ga da nam pomogne. Taj čovek je bio visoki funkcioner u jugoslovenskoj upravi. On je po dolasku ustaša smesta bio poslan u penziju. U predašnjem režimu bio je jako uticajan i uz njegovu pomoć svojevremeno smo dobili jugoslovensko državljanstvo. Mi smo, naime, pre toga imali mađarsko državljanstvo. Moji roditelji su oboje rođeni u Austro-ugarskoj, na teritoriji koja je pripala Jugoslaviji. Ipak, moj otac je po svome ocu postao mađarski državljanin i nije se toga mogao rešiti mnogo godina. S njim i moja mama, i ja.

Sada je položaj Klinčića bio drugačiji, jer su njegovi prijatelji i on sam, bili za ustaše "nepouzdana element". On je, ipak, pokušao da nam pomogne. Tata je bio spreman da mu stavi na raspolaganje svaku sumu novca koja bi bila potrebna.

Prvo je pokušao preko nekih prijatelja, koji su ostali u redarstvu, redovnim putem dobiti propusnicu za italijansku zonu. Ispostavilo se da mi uopšte nismo registrovani. To je i njemu i nama izgledalo jako povoljno. Kao da su nas izgubili iz evidencije. Možda su nas pogrešno izbrisali misleći da smo već odvedeni? To bi bilo divno!

Naravno, opet je to bila slamčica za koju smo se hvatali. Očigledno, kada smo se ono registrovali na ustaškom redarstvu kao Jevreji, bili smo izbrisani kod redovnog redarstva. Ali, na to onda nismo hteli da mislimo. Kasnije se ispostavilo da naša nada nije bila potpuno neopravdana. Naime, u proleće 1943, kada su ustaše odlučile deportovati preostale Jevreje iz Zagreba (mi već nismo bili tu), sproveli su pre toga novu registraciju.¹ Bez sumnje, izgubili su evidenciju ko je još tu, a ko je već ranije deportovan.

Nakon nekoliko dana naš prijatelj je javio da ima za nas propusnice, ali za drugi pravac – za Viroviticu. Mi smo bili zaprepašteni. Pa tamo je isto tako loše kao i ovde, ili čak gore. Osim toga, tata je rekao da našima tamo ne želi još otežati njihovo i tako teško stanje. Naš prijatelj je tvrdio da je za nas najvažnije da napustimo Zagreb, gde se sada sprovede hapšenja. Naravno, te propusnice su koštale mnogo novca, ali to nije bilo važno. Gore je što nam je s tim propusnicama učinio zaista medvedu uslugu. Ja sam uveren da je naš prijatelj samo želeo da nam pomogne i da iza toga nije bila neka namera da nas iskoristi. To će biti potvrđeno kasnije, kada se pokazala njegova vernost i požrtvovanost.

Odmah smo krenuli na put i već tokom noći smo stigli kod naših dragih. Nismo im ništa javili o našem dolasku. Veselje je bilo veliko, ali situacija vrlo loša. Oni su još radili, ali su bili svakodnevno maltretirani od ustaša. Ovi su u svako doba znali da upadnu u kuću da bi nešto odneli – bilo životne namirnice, ili kakve druge stvari. Pored toga bi vredali ukućane ili bi im pretili: “Tebi to ne treba, i tako ćeš uskoro u logor.” Moja baka i stric su bili uplašeni i hteli su da beže, ali nisu znali kuda i kako.

Nasuprot njima, moj deda je bio optimista i verovao da se nikome od njih neće ništa dogoditi. Moja tetka i njen muž, a naročito njihova ćerka Valika, bili su u panici.

Ostali smo u Virovitici oko mesec dana. To nam je bila, na žalost, poslednja prilika da budemo i uživamo zajedno, iako pod takvim teškim uslovima i u senci tragičnih događaja koji će uslediti.

Za vreme našeg boravka u Virovitici dogodile su se još dve stvari. Prvo je moja sestričina Valika uspela da pobegne iz Virovitice. Srećno je stigla u Crikvenicu, kupališno mesto na jadranskoj obali u Drugoj italijanskoj zoni, gde su se već nalazili mnogi izbegli Jevreji.

Da bi se razumelo kako je ona to uspela treba je prvo upoznati. Već kao dete bila je “enfante terrible” u porodici, hiperaktivna i, ako je nešto želela, ona je to i postizala. Nikada se nije stidela da nagovori i strane ljude, koje čak nije ni poznavala, da joj pomognu ako je nešto htela postići. Šta je uvtela u glavu, to je i sprovela.

Kao mlada devojkica, imala je najviše razloga da se boji da padne u ruke ovih razbojnika. Htela je da beži, makar i sama. Njeni roditelji su je podupirali u toj nameri, ali pitanje je bilo – kako?

Ona se obratila redarstvenom činovniku, koji je izdavao propusnice i uspela ga je nekako nagovoriti, da joj ispostavi propusnicu iako mu je to bilo zabranjeno, kada se radilo o Jevrejima. I tako, pošla je na put sasvim sama. Imala je svega 19 godina.

Nešto malo o njenom odlučnom i neobuzdanom karakteru može se razlučiti i iz onoga što se odigralo na putu. U vozu je s njom putovala grupa ustaša s kojima se upustila u prijateljski razgovor. U Zagrebu je trebala preći na drugi voz i ustaše, koji nisu dalje putovali, još su joj pomogle da prenesu kofere.

Tek je stigla u Crikvenicu, a već je javila da tamo može nabaviti propusnice svakome ko želi da beži. Niko se, na žalost, nije usudio da putuje s “Valikinom” propusnicom, osim njenog verenika Egona Badera, koga je na taj način spasila. Oni su se u Crikvenici odmah venčali.

Drugi događaj bio je da sam ja dobio napad slepog crijeva. Hirurg je odmah hteo da operiše, naravno, u državnoj bolnici (druge nije bilo). Ali, situacija je bila strašno nepovoljna. Bolnica je bila puna ranjenih ustaša. Naime, početkom 1942. godine Titovi partizani su pokrenuli ustanak i u Slavoniji. S tim u vezi,

treba spomenuti da su baš u to vreme tri jevrejska mladića pobjegli iz Virovitice (dva brata Wollner i Reich) i priključili se partizanima. To je svakako još pogoršalo odnos ustaša prema Jevrejima.

Ja sam posle operacije trebao ostati još nekoliko dana u bolnici. Taj hirurg, koji je bio i direktor bolnice, obećao je da će me držati odvojeno od drugih pacijenata i zaštititi me koliko god može, ali moja sigurnost nije zavisila samo od njega. Sporazumeli smo se da ćemo čekati nekoliko sati. Prepisao je ledene obloge. To je bilo i jedino što se u međuvremenu moglo učiniti.

Kada se posle vratilo, moje se stanje, začudo, tako popravilo da se po njegovom mišljenju operacija mogla odložiti ali je, naravno, bila neizbežna.

Napadi su se u idućim godinama sporadično ponavljali, ali nikada nije nastupilo takvo pogoršanje, da bi se operacija morala smesta sprovesti. Sreća me je i u tome pratila i tek tri godine posle rata morao sam biti neodložno operisan.

Naš dalji boravak u Virovitici nije imao nikakvog smisla. Pošto nas u Zagrebu niko nije tražio i proganjanje prestalo, odlučili smo da se vratimo. Oproštaj je bio težak i dirljiv. Svi smo osećali da se više nećemo videti. Moja baka je strašno plakala. Neću taj rastanak zaboraviti dok sam živ.

Krenuli smo na put. Mi smo imali propusnice, ali nismo obratili pažnju da su izdate od ustaškog redarstva, a ne redovnog (zbog toga što smo Jevreji). Kada je u vozu došao ustaša da kontroliše propusnice, odmah je pitao zašto su one ispostavljene u ustaškom redarstvu? Kako mi sami to još nismo primetili, nismo imali pripremljen nikakav odgovor. Jednostavno, rekli smo da ne znamo. Sledeće je pitanje bilo: "Jeste li vi Jevreji?" To, takođe, nismo hteli priznati, pa smo tvrdili da nismo. On je nastavio s pitanjima, a mi smo davali dobre odgovore, pa nas je na kraju ostavio na miru.

Bili smo u strašnom raspoloženju. Osećaj da smo naše drage videli poslednji put, sve više je ovladavao nama. I mi sami bili smo u beznadežnoj situaciji iz koje nismo videli nikakav izlaz.

U vozu se dogodilo nešto komično, što je prouzrokovalo da smo zaboravili naše tmurne misli, bar na kratko vreme. Na jednoj

stanici ušao je novi putnik, ustaša. Nosio je nekoliko paketa, očigledno je krijumčario životne namirnice koje je kupio na selu. Svi su ga posmatrali. On je osećao potrebu da se opravda, pa je rekao:

“Jevreji plaćaju veću cenu i sve pokupuju, tako da za Hrvate ništa ne ostane.” Svoje je pakete metnuo u mrežu za prtljag iznad svog sedišta i zadremao. Ušao je novi putnik i metnuo je svoj kofer na te pakete. Kratko vreme iza toga ustaša se probudio jer mu je nešto kapalo na glavu. Ispostavilo se da su u paketu bila jaja, koja su sada bila zdrobljena do poslednjeg. Ustaša je kleo, a mi smo se u sebi smejali.

Naš neuspeli pokušaj bega

Vratili smo se u naš stan, ali smo odlučili da sve preduzmemo kako bismo pobešli iz toga pakla. Sada nam je već bilo jasno da ćemo i mi doći na red; to je samo pitanje vremena. Naši prijatelji iz porodice Kardoš takođe su ostali pošteđeni u januarskom hapšenju i zajedno sa nama tražili su mogućnost da pobeđemo.

Bilo je takvih “posrednika” koji su za novac pribavljali falsifikovane papire. Neki među njima su i pratili Jevreje preko “granice” u italijansku okupacionu zonu. To su bili ljudi koji su imali veze s ustašama, a njihova pratnja bi doprinela sigurnom prelazu. Bilo je, naravno, i varalica koji bi uzeli novac, a ništa ne bi učinili. A bilo je i gorih, oni su svoje “mušterije” izdavali ustašama.

Trebalo je i naći te posrednike. Kardoš je imao mnogo više poznanstava nego moj tata. Nakon dužeg traženja, uspostavio je vezu s nekim koji je tvrdio da može nabaviti propusnice i tražio je veliku sumu po osobi. Mi smo, naravno, pristali. Jedan deo plaćen je unapred, a drugi je trebalo platiti kada dobijemo propusnice. Mi toga čoveka nismo sreli, jer je pregovore vodio Kardoš, na našu sreću i nesreću familije Kardoš.

Stvar se sedmicama razvlačila, dok smo mi živeli na vulkanu. Nikada se nije znalo kada će hapšenja biti obnovljena i kada ćemo mi biti na redu. Najgore je bilo noću. Svaki auto koji bi se zaustavio u blizini naše kuće budio nas je. Mislili smo: eto, sada su

došli po nas! To je bilo strašno. Naročito sada, kada smo već znali za strahote u logorima.

Jednog dana je konačno onaj čovek javio da su propusnice gotove i Kardoš je otišao po njih, naravno sa novcem koji smo još trebali platiti. Mi smo bili jako uzbuđeni i puni nade. Kardoš se vratio jako uzrujan. Ispričao nam je da su propusnice tako loše falsifikovane, da ih svako dete može kao takve prepoznati. Rekao je tom čoveku da se s takvim propusnicama ne može na put. On je odgovorio da je to naša stvar da li ćemo putovati ili ne, ali on traži svoj novac. Kada je Kardoš to odbio, čovek je otišao sav besan.

Moj tata se strašno uplašio i rekao: “Zaboga, trebali ste mu platiti, taj nas još može izdati ustašama”! Kardoš je bio bogat čovek i u to vreme nije mu nedostajalo novca i nakita, pa ipak nije hteo “baciti novac kroz prozor”. On nije bio svestan strašne opasnosti kojoj se izložio.

I zaista, iste noći familija Kardoš je uhapšena – muž, žena i sin. Drugi dan su ustaše došle kod Zorićevih. Sa sobom su doveli Kardoša da im pokaže gde je skriven njihov nakit. Izgleda da su još iste noći ispitivali Kardoševe u vezi s njihovim imetkom. Naravno, Zorićka je predala sav nakit koji je bio kod njih sakriven. Ustaše su, takođe, površno pretražile stan i tako naišle na mog dedu. “Smesta da izbacite tog starog Jevrejina” – rekle su ustaše pre nego što su otišli.

Familija Zorić je još dobro prošla, ustaše su ih mogle poslati u logor jer su sakrivali jevrejsku imovinu. Naravno, spopala ih je strašna panika. Prvo je Zorićka dotrčala k nama i bez daha ispričala šta se dogodilo i zahtevala da dedu smesta uzmemo k sebi. Naravno, učinili smo to, jer nismo hteli ugroziti njenu egzistenciju.

A mi? Imali smo sreću da smo ostali po strani i da nas nisu uhapsili. U neku ruku, naša sreća je bila što s tim čovekom sa propusnicama nismo imali nikakav kontakt. S druge strane, da je moj tata bio zajedno s Kardošem na tom sastanku, on bi nagovorio Kardoša da se tom ucenjivaču isplati cela suma, čak i ako su propusnice bile neupotrebljive. Novac bi propao, ali se možda nikome ne bi ništa dogodilo.

Nikada više o njima nismo čuli, kao i o hiljadama drugih. Bilo nam ih je jako žao. Mi smo s njima bili povezani. Naročito zadnjih meseci, kada smo hteli zajedno da pokušamo beg. Hrabrili smo jedan drugog. Sanjali smo o budućnosti u slobodi i sigurnosti koju ćemo zajedno uživati. Njih je još pritiskala duboka bol za sinom. U to vreme se već znalo da su ustaše ubile sve omladince koji su bili poslani na “radnu službu”, osim desetorice. Oni su gajili neku nadu da je njihov sin među tom desetoricom. Ovo je sada bio kraj svega.

Naši planovi za beg su se rasplinuli. Ne samo da nismo znali kome da se obratimo, već je deda bio opet kod nas. Čak i ako bismo imali priliku da bežimo, ne bismo imali gde da ga ostavimo.

Deda je živio kod nas nekoliko godina. Kada je baka umrla, moji su ga roditelji uzeli k sebi. Pre toga su oni živeli u Pečuhu u Madarskoj. On nam nije uopšte smetao. Celi dan je čitao. Verovatno je pročitao u toku tih godina čitavu biblioteku. Tako je i to jutro, kada su ustaše upale u stan Zorićevih, sedeo u svojoj fotelji i čitao. Čuo je galamu i viku iz svih soba. Posle su uniformisane osobe ušle u njegovu sobu i tu su nešto vikali, na što on nije obratio pažnju, tako je bio zadubljen u čitanje. Tek kada su mu rekli da mora da se seli kući, počeo se raspitivati šta se dogodilo.

Nova kriza

Nismo se još oporavili od tih dramatičnih događaja, a već je započela nova drama. Jedan od braće moje bake uhapšen je od strane Gestapoa. Zvao se Janoš Vajda. živio je u Zagrebu sa svojom ženom, sinom (koji je bio mlađi od mene) i ćerkom, nešto starijom. On je vodio jedno špeditersko preduzeće. Imao je nekoliko kola i nekoliko pari konja. Bio je “crna ovca” u familiji. Svi su bili uspešni trgovci, a on je uvek bio na gubitku. Moj deda ga je s vremena na vreme pomagao i opet postavio na noge.

Razlog za njegovo hapšenje bio je, kako se kasnije ispostavilo, prevoz nečega što je ukradeno Nemcima. Naravno, bez da je on to i naslutio. Osim toga, njegovom radnjom upravljao je poverenik, a on sam je u njoj samo radio. Ali, uvek su krivili Jevrejina.

Gestapo je bio smešten u jednoj prostranoj kući na Medveščaku. To je vrlo otmen deo grada. Gestapo je u svim okupiranim gradovima bio smešten u otmenim četvrtima.

Njegova žena je svaki dan mogla doći i predati za njega hranu i zameniti rublje, ali ga nije mogla posetiti.

Uključili smo u stvar advokata, koji je proverio o čemu se radi i takođe ustanovio da s njim dobro postupaju, i da, zapravo, nemaju ništa konkretno protiv njega i da će ga verovatno osloboditi. Postojala je samo opasnost, ako ga otpuste, da on automatski bude izručen ustašama jer je Jevrejin. Ustaše bi ga, naravno, poslale u logor.

On je tamo zadržan nekoliko sedmica. Advokat je uspeo sprečiti njegovo izručenje ustašama i on je bio pušten na slobodu. Tu je opet pomogao dedin novac. To je bio jedan od retkih slučajeva da se neko mogao spasiti novcem.

U porodici je odlučeno da Janoš sa ženom i decom treba da beži. Deo porodice je živeo u Mađarskoj. Našli smo "posrednika" koji je porodicu preveo, naravno ilegalno i stranputicama, preko granice. Porodica u Mađarskoj se pobrinula da ih mađarske vlasti ne vrata u Hrvatsku.

Mađarska je u to vreme bila u čvrstom savezu i saradnji s Njemcima. Izdani su i razni rasni zakoni. Jevreji su živeli pod raznim ograničenjima, naročito u zvanju i poslovanju. Imovina im je delimično zaplenjena i uvedena je radna služba za sve muškarce. Ipak, stanje u ovom razdoblju nije bilo za uporediti sa onim u Hrvatskoj.

Dok je odnos mađarskih vlasti prema njihovim Jevrejima bio snošljiv (do maja 1944), u novopriključenim krajevima mađarska vojska i, naročito surova mađarska žandarmerija, sprovodila je teror – masovna hapšenja i ubijanje Jevreja i Srba. Sličnu pojavu vidimo u Bugarskoj. Bugari su sačuvali živote svih svojih 55.000 Jevreja. Nasuprot tome, izručili su Njemcima sve Jevreje sa teritorija koje su anektirali: iz Makedonije (koja je oduzeta od Jugoslavije) i iz Trakije (koja je oduzeta Grčkoj).

Velika većina mađarskih Jevreja preživela bi ta teška vremena, da Nemci nisu 1944. godine sami preuzeli vlast u zemlji, uz podršku domaće nacističke stranke. Nemci su sada poslali u

Budimpeštu Eichmanna da konačno reši “jevrejsko pitanje” u Mađarskoj.

Eichmann je već pre toga bio jedanput u Mađarskoj, u istoj misiji. On je već onda pohapsio i poslao u logor smrti, Aušvic, mase mađarskih Jevreja. Konačno je, na intervenciju tada još neosporivog vlastodršca – regenta Hortya – dalja deportacija bila obustavljena.

U Mađarskoj je pre rata bilo više od 750.000 Jevreja. Nasuprot tome, u Jugoslaviji je živelo svega 75.000 Jevreja.

Zahvaljujući svome savezu s nacističkom Nemačkom, mogli su Mađari pripojiti dodatne teritorije, koje su pre ovog rata pripadale Rumuniji i Jugoslaviji. Na tim područjima su živeli mnogi Jevreji. Tako je broj Jevreja u Mađarskoj dosegao milion.

Preživelo je manje od trećine mađarskih Jevreja. Niko od naše rodbine nije ostao u životu.

13. poglavlje

Jul 1942. Najveća naša nesreća

Sada je najveća nesreća dostigla i našu familiju. Jednog dana u mesecu julu (verovatno 22. jula 1942. godine) nazvao nas je moj stric i uzbuđeno nam saopštio da su ustaše došle da ih odvedu u logor. I moj deda je rekao nekoliko reči. Te su bile poslednje reči koje smo čuli od naših dragih, koje smo tako voleli. Bili smo kao gromom pogodeni. Čitava naša familija, od kojih su stariji živeli već pola veka u tom kraju, sada su iskorenjeni, i odvedeni. Kuda? Šta ih čeka? Da li ćemo nekoga od njih ikada videti ako mi preživimo, što je takođe izgledalo nesigurno.

Da ih nabrojim: moj deda i baka Adolf i Roza Pajtaš, njihov sin Andrija, ćerka Elizabeta s mužem Milanom Krauzom i Milanova majka, koja je s njima živela. Njihova ćerka Valika već ranije se begom spasila, kako sam već ispričao. Ona je i jedina od naše virovitičke familije koja se spasila. Ona i njen muž Egon Bader su preživeli.

Nazvali smo poverenika, koji je do sada bio privržen našima, barem naoko. On je tvrdio da je pokušao sve da ih ostave kao potrebne u mlinu, ali da ništa nije koristilo. Tamošnji radnički predstavnik je svemu kriv, ali da sve nije izgubljeno i stvar se još može popraviti. Obećao je da će doći idućih dana u Zagreb i rastumačiti nam šta se može učiniti.

Moja mama je celu noć plakala, a i mi s njom. Razbijali smo glavu razmišljanjem šta da se radi i da li se možemo pouzdati u tog poverenika.

Ujutro se na našim vratima pojavio jedan ustaški oficir. Ne treba reći kako smo se uplašili. Pričao nam je da je on dan ranije sproveo tu akciju hapšenja svih Jevreja u pokrajini Slavoniji.

Rekao je da je u slučaju naših jako oklevao, jer su se mnogi meštani za njih založili i opisali ih kao dobre i plemenite ljude. “Da je poverenik mlina rekao samo jednu reč da on ne može bez njih, ja bih ih ostavio”, rekao je ustaški oficir. On nas je pokušao umiriti. Veliki župan (oblasni načelnik) Slavonije, ne želi da se “njegovi” Jevreji pošalju u Jasenovac, već je pripremio za njih poseban logor u Tenju (malo mesto kraj Osijeka). Tu će mladi raditi i izdržavati stare. Onda je otišao.

Zašto je došao? Pekla ga je savest? Kakva savest, kada je dan ranije sakupio i unesrećio stotine familija!

Posle smo saznali da su vlasnike dva mlina u okolini, koji su bili mnogo manji i beznačajniji u privredi, ostavili na svom mestu kao potrebne. Radi se o mlinovima u Suhom Polju i Slatini.

Ustaške vlasti su ove i druge Jevreje, koji su im trebali u privredi, čak štitili od Nemaca. Tako se, na primer, žali SS oficir Obersturmbanführer Helm – policijski ataše pri nemačkom poslanstvu u Zagrebu – da hrvatske vlasti tvrde da su im neki Jevreji koji su zaposleni u okviru “Zemproa”, neophodno potrebni. (Odlomak iz izveštaja tog Helma sastavljenog u Zagrebu 18. 4. 1944. koji je bio priložen uz izveštaj nemačkog poslanika u Zagrebu, Kaschea, od 22. 4. 1944. Bio je upućen ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu. Naslov izveštaja je “Jevrejsko pitanje u Hrvatskoj”.)¹

Direkciji “Zempro” (zemaljski proizvodi) podlegali su svi mlinovi u NDH. Dakle, i naši su mogli biti zaštićeni i spašeni. Barem deo njih, da nisu to sprečili ovi loši i bezdušni zlikovci. Svemu su bili krivi ustaški poverenik Kovačević, nadmlinar Kratz i radnički predstavnik (njegovog imena se više ne sećam). Sve to nismo onda znali, Štaviše, verovali smo da će nam oni pomoći.

Iz Tenja smo čuli da stric radi u ekipi koja postavlja barake i da ekipu vodi Brajner, stolar koji je godinama radio u našem mlinu, a čiji je sin Tedi bio moj prijatelj. Čuli smo da su i drugi u redu. To nas je malo smirilo i dalo nam vremena da učinimo koliko se može da ih odande oslobodimo. Pa iako su ti uslovi bili čovečni, znali smo da stari neće izdržati taj život ako se to stanje produži. Naročito ne moja baka, koja je bila teški šećerni bolesnik i primala dva puta na dan injekcije insulina. Moj stric, koji je mojoj

baki davao te injekcije, poneo je sa sobom jednu količinu tog leka. Potrajaće, ali koliko dugo?

Poverenik, u koga smo izgubili poverenje, ipak je bio jedini koji je mogao pomoći, tako je bar izgledalo. Zato smo grozničavo očekivali njegov dolazak u Zagreb. Prošlo je nekoliko dana dok nam je javio da dolazi zajedno s nadmlinarom (folksdojčerom), jer i on želi pomoći.

Baš taj dan kada smo primili tu vest, pročulo se u gradu da će ustaše ove noći obnoviti hapšenje preostalih Jevreja u Zagrebu. U panici smo se obratili familiji Klinčić, koji su bili naši odani prijatelji, kako sam već spomenuo. Oni su rekli da smesta dođemo do njih i da ostanemo kod njih dok se stanje ne smiri. To je bilo plemenito delo, tim više što su se, skrivajući nas, sami izložili najvećoj opasnosti. Zaprećeno je smrtnom kaznom onima koji skrivaju Jevreje.

Njihov stan se nalazio u jednoj velikoj stambenoj zgradi u Mihanovićevoj ulici, dakle, u središtu grada. Opasnost je bila da nas neko vidi kada smo došli i da nas prijavi. Bilo je i sporadičnih racija u kojima su tražili sumnjive osobe, ne baš Jevreje. Naime, partizanski pokret sve se više širio. U leto 1942. borbe su se vodile već u čitavoj zemlji. I u Zagrebu su njihove pristalice sprovodile sabotažnu i drugu aktivnost.

Iskoristili smo to “sklonište” u dva navrata. Prvi i drugi put smo ostali oko sedam dana. Svako jutro bi neko od nas sišao i nazvao iz javne telefonske govornice naše susede da bi proverio jesu li nas po noći tražili. Na sreću, nisu nas tražili. Kada bi se sve smirilo vraćali smo se u naš stan. A šta bi bilo da su nas tražili? Natrag već ne bi mogli, a onda kuda? Ne bismo večno mogli koristiti naše plemenite prijatelje, a da ih ne izložimo sigurnoj propasti.

Međutim, stigli su iz Virovitice poverenik i nadmlinar. Nismo nikako hteli da im otkrijemo naše prebivalište, zato se tata sastao s njima u Botaničkom vrtu koji se nalazi u neposrednoj blizini Klinčićevog stana. Ta dvojica su tvrdila da su sve učinili da naše ostave na svom mestu, ali da se radnički predstavnik protivio. Taj hoće novac i ako dobije onoliko koliko traži, spreman je osloboditi naše iz logora u Tenju. Moj tata je, naravno, odmah pristao i doneo im drugi dan traženu sumu. Opet su se sastali u Bo-

taničkom vrtu. Ne sećam se o kojoj sumi je bila reč. Naravno, mi bismo platili svaku sumu, makar ostali bez ičega. Ova dvojica su obećali da će nam se javiti za par dana, verovatno s dobrim vestima.

Kada su tih par dana prošli i oni se uopšte nisu javili, tata je nazvao poverenika. On je imao novu pripovest: “Na putu je voz bio napadnut od partizana i ovi su opljačkali sve putnike, pa su tako i njima oduzeli sav novac.” Moj tata je predložio da mu da još jedanput istu sumu i preklinjao ga da odmah dođe u Zagreb po nju. Pristao je, ali je svoj dolazak odlagao iz dana u dan.

Baš tih dana logor u Tenju je bio likvidiran i svi Jevreji su bili utovareni u teretne vagone i poslani u logor smrti – u Aušvic. Niko od naše familije nije preživeo. Samo dva mladića iz tog transporta su preživeli i vratili se posle rata kući. Jedan od njih je nešto znao o mome dedi. Ja sam ga molio da mi ne priča. Bilo mi je strašno u duši dok sam slušao što je taj siromah pretrpeo. Na kraju, osetio sam da moram saznati golu istinu.

Pričao je meni i mojoj sestričini Valiki da je deda, kada se popeo u vagon, rekao: “Sada vidim da je Valika imala pravo”. Naš dragi deda nije stigao u Aušvic, već je umro u vozu. O sudbini drugih članova familije ništa nije znao. Možda je tu bilo još groznijih stvari, pa nam to nije hteo ispričati. Međutim, i sam je umro i, ako je nešto i znao, to je sada pokopano za večna vremena. Kad god mislim na njih – a to mi se često dešava – hvata me groza i bes protiv onih zveri koje su ugasile tolike nedužne živote.

Danas se zna više o ovom prvom transportu Jevreja iz Hrvatske u Aušvic. Krajem leta 1942. došlo je do sporazuma između nemačkog poslanika u Zagrebu, Kaschea, i ministra spoljnih poslova Hrvatske, Lorkovića, i rizničara (ministra financija) Košaka, po kojem će Jevreji iz Hrvatske biti “preseljeni” na istok. To preseljenje na istok bila je formula za “konačno rešenje jevrejskog pitanja”, to jest, sakupljanje Jevreja u čitavoj okupiranoj Evropi i njihovo istrebljenje u logorima smrti u Poljskoj. Isto tako, u sporazumu je rečeno da će jevrejska imovina pripasti hrvatskoj vladi. Košak se sa svoje strane obavezao da će platiti za prevoz svakog Jevreja 30 RM (Reichsmark).²

Taj sporazum se, očigledno, nije odnosio na one koji su već bili u Jasenovcu. Uništenje tih Jevreja prepušteno je Hrvatima. Istovremeno, likvidirani su i drugi logori u kojima su bili zatočeni Jevreji. Oni su delom predati Nemcima i bili su deportovani u Aušvic, a delom ubijeni od ustaša pre nego što je logor bio napušten. Jasenovac je opstao do svršetka rata.

Međutim, moj tata se razboleo. Dobio je teške bolove u leđima i bio je skoro potpuno nepokretan. Ležao je u krevetu i svaki, i najmanji pokret, prouzrokovao bi mu nepodnošljive bolove. Naš prijatelj Klinčić nam je poslao svoga zeta hirurga, dr Grujića, koji je tatu skoro svaki dan posećivao i davao mu jake injekcije, što je bolove malo ublažilo. Bez sumnje je teški duševni slom, koji je moj tata pretrpeo kada su naše odveli, doprineo njegovoj bespomoćnosti.

Moj tata i moj deda iz Virovitice jako su voleli jedan drugoga. Uzajamno poštovanje, slepo poverenje i zajednička gledišta u mnogim područjima, duboko su ih vezali. I sa drugim članovima familije postojao je srdačan i topao odnos. Moja majka je bila ćerka ljubimica... A sada se sve to raspalo, rasplinulo, nestalo kao da nikada nije bilo. Zauvek!

14. poglavlje

Neočekivan spas

Naš spas je došao neočekivano u periodu avgust – oktobar 1942. Izgubili smo naše najmilije, a sada smo mi bili na redu. Nismo imali nikakavu nadu da ćemo uspjeti da spasimo se iz tog pakla. Jedino smo se tešili da su nas možda zaboravili. Nada bez ikakvog temelja.

Ovo strašno stanje je na svakoga drugačije delovalo. Ja sam verovao da se nama ništa neće dogoditi. To sigurno nije bio rezultat nekog logičnog procenjivanja situacije, već neopravdani fatalizam koji je sa mnom ovladao. Taj fatalizam održavao je moj moral i moje raspoloženje (takode i moje okoline). Ali fatalizam, s druge strane, u takvoj neizvesnoj situaciji smanjuje otpornost i borbenost i negativno deluje na odluke koje treba stvoriti, da bi se ipak pokušalo nešto preduzeti.

Fatalizam će me pratiti i u budućnosti. Kasnije se kod mene razvilo svojstvo oštrog zapažanja i analitičnog procenjivanja raznih događaja i situacija, ali fatalizam nije potpuno nestao. Možda i nije loša ta kombinacija dva tako suprotna svojstva.

Ja sam još u to vreme imao jednog dobrog jevrejskog prijatelja u Zagrebu, na žalost, poslednjeg. Zvao se Erich Blüh. Vezalo me s njim zajedničko školovanje, a bio je i veran i srdačan drug. I on je sa svojim roditeljima “ostao”; nisu pobjegli i nisu bili odvedeni.

Jednog dana je došao i ispričao mi veliku novost. Njegov otac je uspeo dokazati da on nije sin Jevreja Blüha, već nezakoniti sin jednog crkvenog zvonara u njegovom rodnom mestu. Dakle, da je polu-Jevrejin, a takvi su u NDH bili tolerisani i zato je i njegova familija bila zaštićena. Pričao mi je još da su već bili na ustaškom redarstvu i da su ih tamo izbrisali iz popisa Jevreja. Oni su molili

da njihovu “kartu” u kartoteci ponište, ali su ustaše rekly da im je to zabranjeno – šteta!

Erichov otac se vratio na svoj prijašnji posao. On je bio poslovođa jedne ugledne foto radnje u glavnoj ulici – Ilici. Vlasnik radnje obećao je Erichu da će i njega primiti kao učenika. Ja sam se jako radovao što su bar oni sigurni. Još sam se našalio, rekao sam da će on sada sigurno preći “na drugu stranu”, tj. na nemačku.

Za nas jedino rešenje bio je beg. Ali, mi nismo imali veze ni sa kim ko bi nam mogao nabaviti propusnicu s kojom bismo mogli pobeći iz Zagreba.

I sada se dogodilo čudo koje je došlo sa potpuno nepredvidene strane. Starija Zorićkina ćerka, Lucija, bila je, kako sam već spomenuo, razvedena žena. Ona je imala običaj da posećuje barove i noćne lokale u potrazi za priključkom. Treba još naglasiti da je u Zagrebu u to doba vladao “Dolce Vita”. Niko nije znao šta će biti sutra, pa je svako gledao da “uživa” u sadašnjosti. Tu je upoznala jednu mladu, takođe, razvedenu ženu. One su se sprijateljile i združile. Ispostavilo se da je ova činovnica na redarstvenoj stanici u Ljubljanskoj ulici.

Lucija joj je ispričala da poznaje jednu divnu jevrejsku familiju koju bi jako želela da spasi. Bez oklevanja pitala ju je, da li bi ona mogla da nabavi propusnice s kojima bi ta familija mogla pobeći? Da bi još probudila njen saosećaj prema nama, dovela ju je k nama. Taj potez je bio sudbonosan, jer se od časa kada nas je upoznala probudila kod te mlade žene spoznaja da naša sudbina leži na njenoj savesti. Ona je odlučila da preduzme sve što je bilo u njenoj moći da bi nam pomogla.

Ali, teškoće su izgledale nepremostive. Ona je pričala da njen šef izdaje propusnice i da ih je, izgleda, u prošlosti prodavao Jevrejima dok mu nisu ušli u trag. Od onda se boji. Ne bi imalo smisla s njim govoriti, čak bi moglo biti opasno. On drži formule i pečat zaključane u svojoj fioci i ključ uzima sa sobom, čak i kada izađe u toalet.

Idućih dana, vrebala je priliku, ako bi ovaj, ipak, ostavio fioku otvorenu. Ali, bez uspeha. Pokušavala je, takođe, kada ovaj nije bio u sobi da kroz prorez između pisaćeg stola i fioke uvuče

konopac sa lepkom i da tako “upeca” koji formular. Svi ti pokušaji nisu imali uspeha.

Ali, nije odustala. Sada je blagoslovljena žena izradila pravi ratni plan. Rekla je, ako ovaj ne uspe, ona će ipak pokušati govoriti sa svojim šefom, iako sebe time izlaže opasnosti. Ali ako on odbije, stvar je definitivno propala.

U čemu se sastojao njen “plan”? Naredne nedelje ona i njen šef bili su dežurni. Istog dana je na redarstvenoj stanici u Gornjem gradu bila dežurna njena prijateljica s kojom je njen šef voleo da flertuje. Ona je bila uvedena u tajnu. U određenom momentu su pozvali šefa u drugu sobu, u kojoj se nalazio telefon. Rečeno mu je da ga zove ona prijateljica. On je požurio i ostavio je fioku otvorenu. Nije bio tako oprezan kao obično, jer to nije bio radni dan i nikoga stranog nije bilo na stanici.

Razgovor je, kako je bilo predviđeno, potrajao dosta vremena, što je omogućilo našoj “spasiteljki” da izvadi formulare, ispečatira ih i sakrije. Onda je ona izašla u predsoblje i započela razgovor s jednim redarom. Kad se šef vratio u sobu ona nije bila tu. Sve to učinila je da ovaj ne bi nešto posumnjao.

Već smo posle podne znali da su “propusnice na putu”! Bili smo oduševljeni. Ali, naše oduševljenje je znatno popustilo kada smo videli te propusnice. Na putu k nama je Lucija ispunila naša imena i druge podatke i to je bilo u redu, ali potpis šefa redarstva je trebalo falsifikovati. Poslužile su se s nekom isteklom propusnicom izdanom na jednoj drugoj stanici. Držale su obe propusnice na prozoru i “precrtale” su potpis s nalivperom. Ta nalivpera su imala svojstvo da su puštala količinu tinte u proporciji s vremenom u kom se pero držalo na jednom mestu. Rezultat: potpis je ispao neproporcionalno debeo i neprirodan.

I one same videle su da su napravile veliku grešku, ali sada se nije moglo ništa popraviti. Trebalo je preuzeti rizik. Moj otac je tu mladu ženu bogato obdario iako ona na početku nije ništa htela primiti. Učinila je to iz čisto čovečanskih motiva i pri tome sebe izložila velikoj opasnosti. Ne samo opasnosti da bude uhvaćena pri “krađi” propusnica. Šta bi se tek dogodilo da su nas ustaše uhvatile da putujemo sa falsifikovanim papirima? Oni su imali “metode” s kojima bi nas prisilili da priznamo ko nam ih je

nabavio. Toga smo se najviše bojali, manje za naše živote koje bismo i tako izgubili da smo ostali.

Kako je, na prvi pogled, to danas lako pričati. Ne za mene! Još iste večeri došao je k nama naš verni prijatelj i zaštitnik Klinčić, da bi se s nama oprostio. Moj tata mu je pokazao propusnice i pitao ga za mišljenje. On je, videvši potpise, bio očigledno šokiran. Nakon kratkog razmišljanja rekao nam je: “Putujte!” Posle rata nam je priznao da je naše šanse, da ćemo s tim propusnicama proći, procenio na manje od 50 posto. S druge strane, po njegovoj proceni, ostati bila bi sigurna propast.

Propusnice su važile za put do Novog Vinodola, malog kupališnog mesta na jadranskoj obali. Mesto se nalazilo u Drugoj italijanskoj zoni. Familija Zorić je iz toga mesta; imali su tamo kućicu koju su nam stavili na raspolaganje. Ona im je služila za letovanje, ali sada niko nije putovao na letovanje.

Odlučili smo putovati prvim vozom. Ja sam sišao na ulicu da bih iz javne telefonske govornice nazvao železničku stanicu, da se raspitam za vozove. Nismo hteli nazvati s našeg telefona da ne bi neko prisluškivao i otkrio naše namere. Ispostavilo se da vozovi već nekoliko sedmica ne putuju na toj pruzi i da se ne zna kada će saobraćaj opet biti uspostavljen. Nije teško opisati naše razočaranje.

Kasnije smo saznali da su partizani digli u vazduh veliki deo pruge i da se na tom terenu vode borbe. Nisam pomenuo da smo već ranije našli rešenje za dedu. U kući je živeo jedan stari par, penzioneri, kojima je dobro došao mesečni prihod koji im je moj otac ponudio da preuzmu dedu. Dogovoreno je da će ga uzeti k sebi tek kada mi napustimo stan, da ne bi pobudili sumnju drugih stanara. Bila je u našoj kući jedna, a možda i više ustaških familija.

Svaki dan sam pitao što je s vozom, a svaku noć je bila opasnost da će doći po nas iako je spas bio tako blizu. To stanje potrajalo je neke tri sedmice.

Konačno: “Sutra (17. 9. 1942) će krenuti prvi voz za Plase” – rečeno mi je na telefonu. Plase su bile zadnja stanica, pre italijanske državne granice i nalazile su se u italijanskoj Drugoj zoni. U stvari, voz je već nešto iza Karlovca, koji je 50 kilometra uda-

ljen od Zagreba, putovao Drugom zonom. Iz Plasa je trebalo autobusom nastaviti put.

Hrvatska kontrola propusnica bila je uvek između Zagreba i Karlovca. Kontrolu su sprovodile ustaše. Mi smo odlučili da svakako putujemo s tim prvim vozom iako je postojala opasnost da partizani napadnu, ili miniraju voz. Mi nismo imali šta izgubiti.

Brzo smo se spremili. Obavestili smo susede koji su trebali, odmah posle našeg odlaska, preuzeti dedu. Koferi su već sedmicama bili spakovani. Naša bivša kućna pomoćnica (koja nas je godinu ranije opskrbljivala kada se nismo usudili izaći na ulicu), došla je zajedno sa njenim mužem koji je, kako sam već ranije rekao, bio nosač na železničkoj stanici. Oni su došli vrlo rano ujutru i odneli neprimetno naše kofere, kupili za nas vozne karte i čekali nas na železničkoj stanici.

Posle smo mi izašli iz kuće praznih ruku, kao da idemo u šetnju ili nekome u posetu. Tramvajem smo stigli na železničku stanicu i tu smo se sastali i oprostili od naših vernih pomagača i odmah smo zauzeli mesta u vozu. U vozu, koji je bio prepun, vladala je velika nervoza. Kod putnika, kao i kod pratilaca. Na krovu voza bili su montirani mitraljezi. Sve je vrvelo od ustaša, do zuba naružanih. I oni su bili jako uzbuđeni.

Ta atmosfera išla nam je u prilog. Ustaša, koji je došao da kontroliše propusnice, bio je jako zbunjen. On je, doduše, uzeo u ruke jednu po jednu svaku propusnicu, ali ih je jedva pogledao. Moj tata je hteo da pokaže, “da nema šta da se boji”, pa je zato, dok je ustaša pregledavao naše propusnice, započeo razgovor s putnikom koji je sedeo nasuprot.

Ideja možda nije bila tako loša, da mu glas nije drhtao, što je samo moglo pobuditi sumnju kod ustaše. Uopšte, moram reći da je moj otac bio slab u kritičnim momentima, kako će se još pokazati.

Ali, kako reko, ustaša je izgleda mislio samo šta će biti ako partizani iznenada, iz zasede, napadnu voz i zato je malo mario za potpis na našim propusnicama.

Dakle, sve je dobro prošlo. Mi smo se samo ćutke pogledali i bili smo uvereni da smo spašeni. Brzo će se pokazati da to nije baš tako i da nas čekaju još mnoga teška iskušenja.

Put je prošao bez ikakvih dramatičnih događaja. Kada smo već putovali kroz italijansku zonu, zagrlili smo se jer smo bili srećni.

Konačno u italijanskoj Drugoj zoni. Spašeni!?

Stigli smo u Plase, odakle smo trebali putovati autobusom do Novog Vinodola, našeg konačnog odredišta (nekih 25 km udaljenog od Plasa). Tu su Italijani kontrolisali putnike koji ulaze u njihovu zonu, a ne u vozu. Dva karabinjera¹ pregledavala su propusnice, pa su se zato putnici podelili u dva reda. Karabinjer, koji je pregledavao red u kojemu smo mi stajali, bio je jedan mali Italijan i pravio je veliku buku. Postavljao je mnogo pitanja na italijanskom koja ljudi nisu razumeli. A on nije razumeo njihove odgovore. Derao se na njih, i na kraju, ipak ih je propuštao. Ali sve je to išlo jako polako.

Drugi je po naglasku bio Slovenac, ali je malo govorio i hrvatski. Postavljao je malo pitanja i red je brzo napredovao. Moj otac je opet imao jednu od svojih blistavih ideja: “Predimo u drugi red, tamo je naš čovek!”

Brzo će se ispostaviti da to nije “naš čovek”. Kada je ovaj uzeo u ruke naše propusnice, čelo mu se namrgodilo i prvo mu je pitanje bilo: “Ki je to potpisal (Ko je to potpisao?)” Moj tata je pokušao da objasni da smo mi podneli pismenu molbu i posle dobili propusnicu, bez da smo videli onoga koji ju je potpisao. Drugo pitanje je bilo da li smo Jevreji. To mu nije bilo teško naslutiti, jer smo bili sasvim drugačiji nego drugi putnici. Oni su bili meštani koji su se vraćali iz Slavonije, gde su leti radili na žetvi i zaradili nešto žita, koje su sada u vrećama nosili kući.

Mi smo nastupili s dva velika lakirana kofera, na kojima su još bile nalepljene nalepnice hotela u kojima smo nekada letovali. Sada niko nije putovao na letovanje! Pored toga, oni koji su se vraćali u italijansku zonu imali su italijanski žig na svojim propusnicama, a mi nismo. Staro pravilo emigranta je ne poveriti se pograničnom stražaru, jer se nikada ne zna šta ovaj može odlučiti na svoju ruku.

Zato smo uporno tvrdili da nismo Jevreji. Na to je on metnuo naše papire u svoj džep i rekao nam da sačekamo po strani. Sam je nastavio sa kontrolom onih putnika koji su još preostali. Moj

tata je bio u velikom uzbuđenju, nervozno je pušio cigaretu za cigaretom. Upozorio sam ga da nas karabinjer sve vreme ispod oka posmatra i molio sam ga da se konačno smiri. Nasuprot tome, mama je sela na klupu koja se tamo nalazila i malo je odremala. Ona nikada nije gubila živce!

Kada je naš karabinjer završio sa poslednjim putnikom, ostavio nas je i pošao nekud daleko, preko železničke pruge. Nakon nekog vremena vratio se u pratnji hrvatskog žandara. To je zaista izgledalo vrlo loše za nas! I opet iznenađenje. Taj žandar nam se obratio vrlo ljubaznim tonom i pitao: "Gospodo, o čemu se tu radi?" Moj tata je rekao da ne zna zašto nas karabinjer ne propušta, jer imamo uredne papire. Na to mu je karabinjer pokazao naše propusnice i naglasio da su potpisi očigledno falsifikovani. Na žandara to nije ostavilo naročiti utisak, samo je pitao tatu ima li još koji drugi dokumenat? Kada mu je tata pokazao ispravu bolesničke blagajne Merkur (koja je već davno istekla, jer su Jevreji bili isključeni iz svih udruženja, pa tako i iz bolesničkih blagajni), žandar nije imao više pitanja. Samo je rekao karabinjeru: "Papiri ove gospode su u potpunom redu." Iza toga se vratio otkuda je došao.

Karabinjer se još minut predomišljao i na kraju nam vratio naše papire; još nas je posavetovao da ne ostanemo preko noći u Plasama. Nismo taj čas razumeli smisao tog saveta, tek smo nekoliko sati kasnije saznali pravi razlog ove primedbe od strane karabinjera...

Mi smo i tako hteli produžiti put, a svakako nismo želeli ostati u blizini tog karabinjera. Međutim, autobus je već davno otputovao. Dve žene su nam se ponudile da nam ponesu kofere do idućeg mesta, Križišta. U tom kraju žene rade teške poslove, nose terete na ledima, ili na glavi. Išle su s našim teškim koferima tako brzo, da smo ih jedva mogli slediti.

U tom mestašcu, udaljenom neka 4 kilometra, tata je imao poslovnog prijatelja. Taj je posedovao prodavnicu, gostionicu i nekoliko gostinjskih soba. On i njegova žena su nas divno primili. Dobili smo najbolju sobu, malo smo se oprali i preobukli. Sišli smo u gostionicu gde su nas domaćini već čekali s kraljevskom

večerom. Bili smo u odličnom raspoloženju i pričali smo o našim dogodovštinama.

Odjednom, u gostionicu su ušli italijanski vojnici. Oni su nalepili na zid jedan veliki plakat. Kada su oni otišli, mi smo se približili i pročitali njegov sadržaj. Na italijanskom i hrvatskom proglašena je “blokada”. Italijanska armija započela je sa ofanzivom protiv “partizanskih bandi”. Da ne bi bili ometani u svojoj akciji, zabranjuje se svako kretanje civilnog stanovništva iz mesta u mesto do završetka te operacije. Još je rečeno da će onaj koji prekrši to naredenje biti streljan. U proglasu je bilo još i drugih stvari za koje se moglo očekivati streljanje, kao: “... ko bude uhvaćen s falsifikovanim papirima”.

To sigurno nije zvučalo jako ohrabrujuće za nas. I još je rečeno: “... Putnici koje je ova naredba zatekla na putu mogu nastaviti put do svog odredišta, ali u pratnji italijanske vojske.”

Naši prijatelji su nas umirivali i predložili nam da ne nastavimo put, već da ostanemo kod njih za svo vreme “blokade” i da se tako ne izložimo kontrolama. Eto, već smo mislili da smo spašeni, a sada je iskrsla nova opasnost.

Drugo jutro, kada smo se nakon neprospavane noći našli kod doručka, pojavio se jedan italijanski oficir (tenente – poručnik) u pratnji nekoliko vojnika. On je pitao da li ima putnika koji su “zapeli” zbog blokade? Ispostavilo se da su, osim nas, bili tu još jedan stariji bračni par u pratnji jednog mladića, i jedan gospodin srednjih godina koji je putovao sam. Bračni par je izgleda, takođe, bio u begu, možda čak Jevreji, a mladić ih je vodio.

Italijanski oficir nam je objasnio da moramo nastaviti naš put i da ne možemo ostanati ovde. Otrgnuo je list iz svoje beležnice i na njemu napisao naša imena i da nam se dozvoljava da nastavimo put. Ovom prilikom se ispostavilo da onaj samostalni putnik vlada perfektno italijanskim jezikom. Služiće nam kao prevodilac za vreme celog tog putešestvija, koje će se sretno završiti, zahvaljujući mnogo i njemu i njegovom znanju italijanskog jezika.

Oprostili smo se od naših domaćina i krenuli na put. Naravno, pešice, i zato s minimalnim prtljagom. Sve ostalo smo ostavili kod naših prijatelja. Mi smo trebali stići prvo u Crikvenicu, a odatle u Novi Vinodol.

Bio je lep, sunčan jesenski dan. To je sigurno povoljno delovalo na naše raspoloženje. Pored toga, bili smo ohrabreni činjenicom da nas italijanski oficir nije pitao za propusnice, ili koji drugi dokument. Zadovoljio se time što smo mu rekli kako se zovemo i kuda putujemo. Mogu reći da smo u našoj "šetnji" zaista uživali iako je vodila u neizvesnost. Čak je i moj tata, koji je tako reći ustao iz bolesničkog kreveta, išao hrabro i veselo.

Put je bio potpuno pust i vodio je kroz sela u kojima su Italijani držali posade. Sela su bila okružena bodljikavom žicom i brojnim bunkerima. Italijani su živeli u velikom strahu od partizana. Kada smo dosegli prvo selo, Italijani nisu bili zadovoljni ceduljicom koju nam je ispostavio onaj oficir. Sa velikom galamom su nam dokazivali da nam je taj oficir trebao dati vojnu pratnju, a ne ceduljicu. Kao da je to od nas zavisilo! Na kraju su odlučili da nam daju pratnju: dva naoružana vojnika koji su nas trebali pratiti do idućeg sela.

Bili su to simpatični momci i naš je tumač celim putem s njima razgovarao. Ali to nije dugo potrajalo. Nakon neka dva kilometra vojnici su odlučili da se vrate. Očigledno, bojali su se da ih partizani ne napadnu na tom pustom putu.

Kada smo stigli do sledećeg sela, nismo imali niti pratnju, niti ceduljicu. Velika uzbuna! Došli smo im kao da smo pali s neba. Naš prevodilac, kojeg smo imenovali "vodičem", pokušao je strpljivo da im objasni tok događaja. Komandant tog sela postavio je mnogo pitanja. Palo mu je u oči i naše prezime Müller. "To je nemačko ime!?", hteo je znati.

Treba naglasiti da su Italijani bili jako nepoverljivi prema svojim saveznicima i nisu ih voleli videti na svom području, kako će se još pokazati drugom prilikom.

Na pitanje da li smo Nemci, bez da nas uplete ili pita, naš vodič im je objasnio kako je tu bila Austro-ugarska i da su mnogi primili nemačka imena, ali da smo mi Hrvati, a ne Nemci. Italijani su se među sobom savetovali šta da urade sa nama. Nakon bučnog prepiranja, koje je trajalo najmanje jedan sat, odlučili su da se vrate na onu prvu metodu i napisali su nam novu ceduljicu.

Na sreću, uz put nije više bilo sela i mi smo predveče stigli do bunkera na ulazu u Crikvenicu, prešavši peške oko 12 kilometara.

Vojnici koji su tu bili na straži nisu znali šta da rade s nama, pa su telefonirali u svoju komandaturu u gradu. Nakon pola sata stigao je karabinjerski marešal (to je najviši podoficirski čin – ne treba ga zameniti sa maršalom!). Taj nam je naredio da ga sledimo u grad. Putem se često okretao da bi se uverio da mu niko od nas nije pobjegao.

U Crikvenici su se nalazili brojni izbegli Jevreji

Put je vodio kroz središte mesta i mnogi zagrebački Jevreji su nas prepoznali, pozdravili i priključili se “povorci”. Od njih smo čuli gorku novost: Italijani su pod pritiskom Nemaca potpisali sporazum s hrvatskom vladom po kojem, počevši od 1. septembra, neće više primati jevrejske izbeglice i one koji bi došli vratice ustaškim vlastima. Štaviše, tvrdili su da je već bilo nekoliko slučajeva da su ljudi vraćeni. Čak su znali i njihova imena.

Danas ne znam da li su Italijani zaista nekoga vratili, da li je pomenuti sporazum postojao i da li su prestali primati jevrejske izbeglice da ne bi još više zaoštrili odnose s Hrvatima (oni su se žalili i Nemcima).

Sada nam je bilo razumljivo ono detaljno ispitivanje karabinjera na granici, koji je pre toga sigurno propustio stotine jevrejskih izbeglica, a sada je, izgleda, imao nova naređenja.

Naši prijatelji su nam savetovali da nastavimo da tvrdimo da smo Hrvati, jer je to jedina mogućnost koja nam je preostala, inače će nas Italijani predati ustašama.

Eto nas opet u životnoj opasnosti, nakon što smo, već ne znam koliko puta, mislili da smo spašeni.

Doveli su nas u komandu karabinjera, tu smo posedali i rekli su nam da čekamo. Prošao je sat i naš vodič se raspitivao za razlog tako dugog čekanja. Ispostavilo se da su oficiri, koji bi nas trebali saslušati, na kupanju na moru i ne žure se natrag na službu. Na kraju je i našem marešalu stvar dosadila i on nas je uputio u vojnu komandu. To je bilo sedište jedne brigade. Kapetan koji će nas primiti, bio je iz italijanskog Tirola i govorio je nemački. Zvao se Gadži. Sve to su Jevreji uspeli da nam ispričaju.

Naravno, moj otac je odmah počeo s njim govoriti nemački, što nije bilo mudro jer je samo olakšao tom oficiru, da postavi puno

pitanja i razume sve odgovore. Osim toga, u Hrvatskoj su uglavnom Jevreji govorili perfektno nemački. Dakle, ta činjenica je mogla pobuditi sumnju italijanskog oficira da smo i mi Jevreji.

Sve je dobro prošlo, samo je ovaj objasnio mom ocu da ne možemo nastaviti put do Novoga (oko osam kilometra udaljenog od Crikvenice), za vreme celog trajanja “blokade”. Kada se ona završi, neka moj otac opet dođe k nemu i dobićemo dozvolu da nastavimo put.

Međutim, pojavila se moja sestričina Valika i njen muž Egon. Oni su nas pozvali da prenoćimo kod njih. Živeli su u jednoj sobi. Imalo se što pričati celu noć. Uglavnom smo razgovarali o nesreći koja nas je pogodila. Valika je izgubila svoje roditelje, isto tako i Egon. Osim toga, našeg dedu, baku i strica. Onda se još nije znalo za Aušvic i gajili smo neku nadu da će neko od mladih ipak preživeti.

Drugo jutro su nam našli sobu u hotelu. Tu smo morali prvo ispuniti redarstvene prijave, kako je to zakon zahtevao za svakog pridošlog. Formulari su bili od hrvatskog redarstva, ali su se morali ispuniti u dve kopije, jer je jedna bila prosleđena Italijanima.

Dok smo još sedeli kod doručka, pojavio se jedan karabinjerski podoficir na motociklu. Tražio je nas. Seo je kraj našega stola, u ruci je imao naše prijave. Okrenuo ih je i počeo da pita i piše po redu: “Croati? Catolici? Arijati ili nešto sličnoga?” Bilo nam je jasno da pita da li smo Hrvati, katolici i arijevcji? Na sve smo odgovorili: “Si!” Iza toga je svako morao potpisati. Tati je drhtala ruka. Ja sam znao par italijanskih reči, pa sam rekao: “Molto malato” (jako bolestan), da bih popravio utisak. Karabinjer je samo sažaljivo klimnuo glavom. Onda se udaljio.

Za vreme celog našeg boravka u Crikvenici, koji je potrajao pet sedmica, kako se produžila ta “blokada”, niko nas više nije uznemiravao.

Interesantno je da se taj karabinjer pravio da ne razume nijednu hrvatsku reč. Par dana kasnije smo ga čuli kako se zabavlja s jednom devojkom na dobrom hrvatskom. Karabinjeri su bili vrlo lukavi i opasni.

Crikvenica je pre rata bila omiljeno, mondensko morsko kupališno mesto, s lepim plažama i otmenim hotelima. Sada su jedini “turisti” bile izbeglice iz Hrvatske. U prvom redu, Jevreji, ali je bilo i drugih. Okupili su se tu i Hrvati, protivnici ustaškog režima, čak i neki viši funkcioneri Hrvatske seljačke stranke, koji nisu želeli saradivati s “novim vlastima” (kako im je to naredio predsednik stranke, Vlatko Maček, u svom proglasu kada je nemačka vojska ušla u Zagreb 10. 4. 1941). Bili su tu i pravoslavni sveštenici, koji su naročito bili proganjani od ustaša, i još mnogi drugi.

Tata je, naravno, i tu imao poslovnog prijatelja – prezivao se Baretić. Ugledna mesna familija s kojima smo bili u vrlo prijateljskim odnosima u doba kada smo pre rata ovde letovali. Ti ljudi su nam sada jako išli na ruku.

Italijanska vojska

Sada smo stekli i prvi utisak o kraljevskoj italijanskoj vojsci.

Oficiri su nosili vrlo elegantne uniforme, a vojnici su bili skromno obučeni. Na primer, njihov kaput (šinjel) nije bio porubljen, pa su sa njega visili krajevi. Oficiri su jeli u elegantnim hotelima, sa stolova koji su bili pokriveni belim stolnjacima i konobari su ih posluživali. Vojnici su jeli iz metalnih porcija i slabo su bili hranjeni.

Italijani su nosili čudne kape. Svaki rod vojske imao je svoju. Kape su još bile okićene raznim peruškama. Ali najsmješnija je bila njihova elita – bersalieri. Oni su imali crvene kape sa dugačkim copfom. Njihova je parola bila: “Bersalieri ne hodaju, nego trče.” I zaista – čak je i njihova muzika svirala trčevići.

Mnogo tradicije, ali malo borbenog duha. Italijani su bili umorni od vojne službe i od ratova. Samo su želeli da se sve to svrši. Nije im bilo važno s kakvim rezultatom. Bilo je među njima takvih koji su bili u vojsci već deset godina. Bili su u Abesiniji, Severnoj Africi i ko zna gde još.

Skoro svaki italijanski vojnik, takođe je bio i trgovac. Prodavali su cigarete iz kantine. U gradu su svi pušili italijanske cigarete, drugih uopšte nije bilo. Iz Italije su krijumčarili ženske cipele i svi-

lene čarape (najlona još nije bilo). Krali su i prodavali hranu iz vojnih skladišta.

Deo stanovništva bio je slabo hranjen i siromašan, pa su se zadovoljavali s “mešavinom” koja je bila namenjena za italijanske mazge, a italijanski vojnici su je prodavali. Mazge su se morale zadovoljiti manjim obrocima, ali još više su stradali ljudi. Mnogi su se razboleli, patili od bolova u stomaku, neki su čak i umrli.

Na raskrsnici, u središtu mesta, jedan karabinjer je stajao na podijumu i upravljao saobraćajem. Taj je bio centar trgovine. Kod njega se mogla naručiti svaka vrsta robe. Trebalo je samo prići k njemu; on bi za trenutak zaustavio saobraćaj da bi primio narudžbu. Valika je preko njega snabdevala cigaretama moga tatu i njenog muža. Obojica su bili strasni pušači. Oni sami to se ne bi usudili, ali Valika se ni od čega nije ustručavala kada se radilo o “njenom Egonu”.

Vojna muzika je svake večeri svirala na glavnom trgu. To su bili pravi krajerti.

Kada smo mi došli u Crikvenicu, baš je započela odlučna bitka za Staljingrad u kojoj su učestvovala i italijanske jedinice (one su mnogo pridonele njenom katastrofalnom ishodu). Bilo je objavljeno da muzika neće svirati dok Staljingrad ne padne.

Kako je poznato, borba oko Staljingrada se produžila, a Italijanima je bilo teško bez muzike. Zato su nakon nekoliko sedmica krajerti čutke obnovljeni.

Raznim parolama Italijani su pokušavali da ohrabre svoje vojnike. Sećam se jedne, koja je velikim slovima bila postavljena na jednom zidu: “Nemačka vojska je zadivila celi svet, a italijanska vojska je zadivila Nemce!?”

Pored trgovine i muzike, Italijani su bili jako aktivni i jako uspešni u “ljubavi”. Iako je stanovništvo bilo generalno neprijateljski orijentisano prema Italijanima, devojkje i mlade žene nisu se mogle odupreti šarmu mladih Italijana. Oni su bili ljubazni, romantični, darežljivi i iskusni. A pored toga, mnogi među njima prijatne spoljašnosti. Mnoge su devojkje bile venčane sa Italijanima i samo su birokratske vojne odredbe sprečavale i odlagale ženidbe.

U stvari, ta “birokratija” je išla “u prilog” italijanskim mladencima, jer su mnogi od njih kod kuće bili oženjeni, i čak imali decu.

Po onome što je do sada rečeno, utisak je da je ta vojna okupacija više ličila na neku operetu.

Ali, postojala je i druga strana iste novčanice. Italijani nisu imali milosti prema svojim protivnicima, ili onima koje su za takve držali. Oni koji su pomagali ili čak samo simpatizirali partizane, bili su zatvarani, deportovani i brutalno mučeni. Bilo je i streljanja. Sela koja bi pomagala partizanima bila su spaljena, a stanovništvo proterano. Najgore su bile fašističke jedinice, “Crne košulje”. To je bila vojska u vojsci, kao Waffen SS u nemačkom Wehrmacht-u.

Ipak, kada se radilo o ženama i deci, oni su kod Italijana budili samilost i već u tome su se toliko razlikovali od Nemaca, za koje pojam samilost nije postojao.

Naš boravak u Crikvenici

Mi smo, očekujući svršetak blokade, živeli kao drugi emigranti. Sastajali smo se na obali, ili u kafanama. Brbljali smo i diskutovali o stanju na frontu i o onome što nas još čeka.

Tako je naš boravak, koji je trajao pet sedmica, protekao bez uzbudljivih događaja.

Dva događaja je ipak vredno ispričati.

Prvi događaj – Jednog dana pao sam u more. Iz dosade na obali sam pecao ribe. Riba, koja se uhvatila na mojoj udici nije bila neka velika, pa da me je povukla u more, već sam se jednostavno okliznuo na mokroj stepenici na kojoj sam stajao. Moje odelo je bilo potpuno mokro i, pored toga, zeleno obojeno od morske trave. Kako nikoga nije bilo u blizini ko bi mi mogao pomoći, nije mi preostalo drugo nego da pođem kući duž obale, gde me je videlo mnoštvo ljudi koji su sedeli u kafanama. Svi su bili zapanjeni, a mnogi su se i smejali, ali ja sam stoički produžio do našeg hotela.

Drugi događaj – Dobio sam opet napad slepog crijeva. Trebalo je pozvati lekara. Nije bilo preporučljivo pozvati mesnog lekara, jer bi on tom prilikom ustanovio da sam Jevrejin. Italijanski vojni

lekari su uvek bili spremni da pomognu i leče Jevreje, i to na potpuno dobrovoljnoj, humanitarnoj bazi. Odbijali su svaki honorar, u najboljem slučaju bi primili mali dar.

Valika je poznavala svakoga u mestu. Tako je znala i za jednog mladog, simpatičnog lekara, koji je smesta došao da me pregleda. Za njega sam, naravno, bio jevrejski emigrant kojem je trebalo pomoći. Kako sam registrovan, naravno da ga nije interesovalo.

On je ustanovio da ne postoji nikakva neposredna opasnost. Nakon prvog napada upala je postala hronična i operacija može čekati na bolja vremena. Još je naglasio da bi me u slučaju potrebe uzeo u vojnu bolnicu i operisao. Nije bio spreman da primi ikakvu platu i još je rekao da ga možemo pozvati kad god treba. Izvanredan čovek!

Nešto o privredi i snabdevanju. Taj kraj uz more, uvek je bio pasivan: krš s malim obrađenim terasama. Glavni prihod je bio turizam i ribolov. Osim toga, mnogi muškarci su odlazili u Ameriku, gde su radili i redovno slali dolare svojim familijama, što sada nije bilo moguće.

Italijani su iz "sigurnosnih" razloga jako ograničili ribarima njihovo izlaženje na more. A jedini "turisti" bili su emigranti.

U plodnim delovima Hrvatske već se osećalo pomanjkanje životnih namirnica, jer su Nemci odnosili koliko god su mogli. U mnogim delovima zemlje vodile su se borbe, što je još više otežavalo proizvodnju i transport. U primorju je vladala nestašica, a ono što se dalo nabaviti na "crno" nije bilo pristupačno većini stanovništva.

Mi smo se skromno prehranjivali. Čak i za novac bilo je teško nešto dobiti.

Egon je jednom prilikom nabavio desetak kilograma pšenice. Nju je još trebalo samleti. Neki su meštani još imali ručne mlinove, koji su se sastojali od dva kamena koluta među koje je trebalo metnuti zrna pšenice. Gornji kolut je trebalo okretati i tako se mlela pšenica. To nije bio lagan posao i trajalo je par sati mlevenje te male količine. Bilo je u tome i nešto tragikomično: tamo je ostao naš paromlin koji melje 40 tona pšenice na dan, a ja se ovde trudim da srednjovekovnim "žrvnjem" sameljem par kilograma.

15. poglavlje

Konačno na cilju. Oktobar 1942

Blokada je ukinuta i mi smo mogli produžiti naš put u Novi Vinodol. Trebalo je samo otići u komandaturu onom kapetanu iz Tirola, pokazati naše propusnice i dobiti italijansku dozvolu za nastavak puta.

Baš u tome je i ležala nova opasnost – opet pokazati te nesrećne propusnice, a tamo, u Novom, opet se prijaviti kod Italijana i kod mesnih vlasti i izložiti se novim ispitivanjima. Možda je bolje ostati ovde. Tu su nas već “progutali”. Možda je bolje odreći se komforne kuće, koja nas je čekala u Novom, i ostati u sobici u kojoj smo sada živeli ne izlažući se nepotrebnim opasnostima?

Tatin dobar prijatelj, Wollner, dao nam je razuman savet koji smo i poslušali: “Ove propusnice će za vas uvek predstavljati opasnost! Nekad će biti neka kontrola, racija ili štogod slično, pa ćete ih morati pokazati jer nemate druge dokumente. Bolje je reskirati jedanput i rešiti se brige”. Ako zatražite dozvolu za nastavak puta i sve dobro prođe, dobićete na vašim propusnicama potpis i žig italijanske komande. Od toga časa niko neće gledati na ono što su Hrvati napisali ili potpisali. Ovde u Crikvenici je komandant general i on lično potpisuje svaku dozvolu. U Novom Vinodolu je pukovnik i tome neće pasti na um da preispita nešto što je general potvrdio.

Mislim da je ova zadnja hipoteza primenjiva na sve vojske ovoga sveta. Samo s tom razlikom da se generali u drugim vojskama, ne potpisuju lično na dozvoli koja ovlašćuje jednu civilnu osobu da putuje iz jednog mesta u drugo, koje je samo osam kilometra udaljeno jedno od drugog.

Sve je dobro prošlo. Kapetan iz Tirola je odmah prepoznao mog oca i rekao mu: "Ostavite ovde vaše propusnice i vratite se posle ručka i vaše će propusnice biti potvrđene". Tako je i bilo.

Mi smo taksijem stigli pred kuću za kojom smo tako čeznuli. Tu smo mirno živeli čitavu jednu godinu, ali ipak ne sasvim mirno.

Kuća naših snova nalazila se u starom gradu, gde su kuće stare i gusto raspoređene, kako se to može videti u većini sredozemnih gradova. To je bila stara kuća, ali potpuno obnovljena i ukusno nameštena, sa tri sobe i kuhinjom. Na svakom spratu soba s terasom sa pogledom na more i malu luku. Kako kuća leži na visokom obronku, pogled seže daleko preko mora, do susednog ostrva Krka. Ništa u toj kući nije nedostajalo. Od posteljine do kuhinjskog suda. Pravi raj. Konačno smo imali svoj stan, svoju udobnost i, što je glavno, bili smo izvan dometa ustaških ubica.

Naša "prijava" je protekla tačno kako je naš prijatelj predvideo. Na komandi, italijanski oficir odmah je okrenuo naše propusnice na onu stranu gde je bio žig i potpis: "Italo Amato, Generale, Comandante de la Brigada." Sećam se tog imena i danas. Oficir nam je vratio naše propusnice i zaželeo nam prijatan boravak.

Te propusnice su nas dugo pratile, dok ih sami nismo uništili u toku jednog događaja koji ću još opisati.

Pre nego što smo ostavili Crikvenicu, naš prijatelj Baretić opskrbio nas je s nešto namirnica i mnogim dobrim savetima. Uputio nas je na svog rodaka koji je u Novome bio predsednik suda. On je, doduše, bio simpatizer ustaškog režima, ali je obećao da će nam pomoći. Da izbegnemo znatiželju meštana, koji su u svakom pridošlom videli Jevreja, on nas je, kao ugledan hrvatski građanin, redovno posećivao. On i njegova žena su nas, takođe, pozivali k sebi. Navečer bi se prošetao s mojim ocem. Kada bi sreo nekog znanca, predstavio bi mog oca kao svog prijatelja iz Zagreba koji se ovde nalazi na bolovanju. U nedelju smo morali sa njim u crkvu. To smo učinili jedanput, ali tu je bila granica. Više od toga nismo bili spremni da preduzmemo za učvršćenje našeg hrvatskog identiteta.

U tom mestu jedan trgovac je, takođe, bio tatin poslovni prijatelj. On nam je išao na ruku u nabavci životnih namirnica. Sin

mu je bio mladi od mene. Sprijateljili smo se, ali smo se malo sastajali. On je učio gimnaziju u Senju i bio je kod kuće samo na praznike.

Tako su prošle prve sedmice u Novome.

Italijani odvođe sve Jevreje

Jednog jutra baš sam bio u toaletu, koji se nalazio na najvišem spratu, kada sam čuo da neko energično lupa na našoj ulaznoj kapiji. Kroz mali prozorčić video sam grupu italijanskih vojnika u punoj ratnoj spremi, s kacigama i puškama, kako razgovaraju sa mojim tatom. Nakon nekoliko minuta Italijani su se udaljili. Kada sam sišao, tata nam je ispričao da su ga pitali ko tu stanuje. Kada im je on nabrojio ukućane, oni su ta imena uporedili sa nekim popisom koji je jedan od njih držao u ruci. Kako se mi, očigledno, nismo nalazili na tom popisu, oni su se udaljili.

Dok smo mi nagađali što bi to trebalo da bude, uleteo je bez daha i jako uzbuđen naš prijatelj sudija i odmah odahnuo: "Hvala Bogu, vi ste spašeni! Zar ne znate što se događa? Italijani hapse sve Jevreje, tovore ih na teretne kamione i nekuda ih odvoze." Naravno, nije se znalo kuda.

Zahvaljujući činjenici da smo se morali prijaviti s lažnim podacima, kao Hrvati, sada smo pošteđeni ove nove italijanske mere protiv Jevreja.

Kratko vreme iza toga dobili smo poruku iz Crikvenice da su Valika i Egon, takode, odvedeni.

Nakon nekoliko dana ispostavilo se da su svi internirani u jednom italijanskom logoru kraj Kraljevice i u relativno dobrim uslovima. Smešteni su u barake, a jela su dobijali iz italijanske vojne kuhinje. Nisu morali raditi, uživali su slobodu kretanja i delovanja, samo logor nisu smeli napustiti. Brzo su organizirali kulturni život. Uspostavljena je škola i održane predstave i krajeri, kojima su i Italijani rado prisustvovali. Odnos Italijana prema internircima bio je više nego korektan. Mnogo kasnije ti internirci su bili preseljeni u jedan drugi logor na ostrvu Rabu. Tu su fizički uslovi bili teži, ali još uvek snošljivi. U taj logor na Rabu dopremljeni su još i Jevreji iz drugih mesta u Drugoj zoni. Ostrvo

Rab je bio deo Prve zone i to je imalo svoje značenje, kako se to mnogo kasnije ispostavilo.

Italijani su hteli spasiti Jevreje, to je bilo van svake sumnje. Ali zašto su ih onda internirali? Ili su ih možda internirali da bi ih spasili? Posle rata, mnogo godina kasnije, sva ta pitanja bila su potanko istraživana i odgovori nađeni. Još ću se opširnije baviti ovim predmetom.

Mi smo, svakako, bolje prošli, jer smo bili slobodni. Što se tiče onih u italijanskom logoru, pitanje njihove budućnosti bilo je nepredvidljivo. Oni su ostali pod zaštitom Italijana, ali niko nije mogao biti siguran da se to neće promeniti. Oni su zaista bili u velikoj opasnosti, samo što oni toga nisu bili potpuno svesni.

Novo prijateljstvo

Nekoliko dana nakon što su Jevreji odvedeni, moj je tata susreo na ulici onog našeg prevodioca i vodiča s kojim smo stigli do Crikvenice. Njemu je bilo dozvoljeno još isti dan da nastavi svoj put, jer je stanovao u Novom. Zvao se Sladić. Moj ga je tata doveo k nama. On nam je pričao da je jako zabrinut, jer da mu je žena Jevrejka, ali je upisana kao Hrvatica. Šta će se dogoditi ako to Italijani saznaju? Mi smo pokušali da ga umirimo; bilo je to, nemalo smešno. On nas je pozvao k sebi da bismo upoznali i njegovu ženu. Mi smo se zaista jako sprijateljili, pa smo se redovno posećivali. Oni su imali radio, pa smo redovno mogli slušati vesti iz Londona.

To prijateljstvo, koje se produžilo, dovelo je i do raznih zapleta.

Naš prijatelj sudija protivio se toj vezi, tvrdeći da je za nas opasna.

Mi smo trebali društvo, a samo sa sudijom, bilo je malo dosadno. Perspektiva da odemo opet u crkvu nije nas naročito privlačila. Slušanje radio Londona imalo je prioritet. Tako su se naši odnosi sa sudijom ohladili.

Sledio je jedan zaplet. Naime, jednog dana smo dobili pismo od "gospode Sladić" iz Zagreba. Ona piše da je saznala da smo mi u vezi s njenim mužem i sa ženom s kojom on živi. To uopšte nije njegova žena, već je on s tom ženom pobjegao i napustio nju, svoju

zakonitu ženu. Štaviše, on se služi njenim ispravama da bi zaštitio tu svoju “ljubavnicu”.

Kada smo mu pokazali to pismo, Sladić je priznao da je sve to istina i rekao da žali što nas je njegova žena uplela u tu aferu. Dakle, sudija je imao pravo da nam to poznanstvo može naškoditi. Naime, ako bi se gospoda Sladić potužila kod ovdašnjih vlasti i nas navela kao svedoke, stvar bi mogla loše završiti.

Još jedna stvar. Ja sam bio mlad, naivan i neiskusao. Nisam mogao razumeti zašto je Sladić pobegao od svoje žene. Za mene je jedini razlog mogao biti, zbog kojeg muškarac ostavi ženu, ako nađe mlađu ili lepšu. Dakle, nisam mogao predstaviti sebi koliko gore može izgledati ona u Zagrebu, kada sam video ovu ovde.

Naše prijateljstvo se ipak nastavilo.

Ja sam, međutim, odlučio da iskoristim to vreme da učim i da se spremam za maturu. Školski plan se u Hrvatskoj jako promenio, ali meni je bilo jasno da ću s maturom morati čekati dok se režim opet promeni. Mi smo bili uvereni da će nakon pobede Saveznika opet biti uspostavljena Kraljevina Jugoslavija. Zato smo knjige izabrali po starom školskom planu. Tako sam ja dalje učio francuski, kao glavni strani jezik, a ne italijanski, koji je uveden u Hrvatskoj, kao drugi jezik pored nemačkog. S ruskim onda još nisam računao.

Sladić je bio u Austro-ugarskoj železnički činovnik i Jugoslavija ga je poslala odmah u penziju, kao i mnoge druge, koji su služili cara Franju Josipa. Iako je bio jako mlad, nije više preuzeo nikakvu službu. Svoju malu penziju je upotpunjavao privatnim časovima matematike, francuskog i italijanskog. Ja sam tada jedanput sedmično učio kod njega francuski. Imao je odličnu metodu i ja sam brzo napredovao. On je podučavao i nekoliko italijanskih vojnika koji su se, takođe, spremali za maturu.

Često, dok je on bio u jednoj sobi sa svojim italijanskim đakom, mi smo u drugoj sobi slušali radio London (što je kod Italijana, kao i kod Nemaca, bilo zabranjeno pod pretnjom smrtno kazne.)

Jednog dana su došli iz Zagreba, Lucija i njen bivši muž i ostali kod nas dve sedmice. Moja mama je bila u neprilici, jer nije znala kako da spremi krevete. Lucija se čudila: “Pa naravno, zajedno!”

I opet se nešto smešno dogodilo. Dan nakon njihovog dolaska pojavio se kod nas karabinjerski podoficir da proveri svrhu njihove posete. Već sam pre naglasio da su Italijani bili vrlo nepoverljivi prema svojim nemačkim saveznicima, da ne kažem da su ih, zapravo, mrzeli.

Niko od nas nije znao italijanski. Moj tata je probao s latinskim, kog se još dobro sećao iz škole. Bez uspeha.

Na kraju se ispostavilo da Italijan govori francuski, pa sam ja morao biti prevodilac. Karabinjer je uporno hteo da zna šta taj Nemač traži u italijanskoj vojnoj zoni, koliko će dugo ostati i čime će se baviti za vreme svog boravka? Lucijin muž je bio jako uvređen i odgovarao je veoma arogantno. Ja sam se bojao da bi taj “sukob” s karabinjerom nama mogao naškoditi, pa sam se trudio da u prevodu ublažim oštre odgovore.

Karabinjer je na kraju otišao. Moj tata se našalio: “To samo svoje saveznike tako ispituju. Jevreje manje ispituju, jer u njih imaju više poverenja”. Naš gost je reagovao samo kiselim pogledom.

Danas znam mnogo više o našem “Nemcu” i šta je bila njegova prava uloga. Zato je moguće da je razlog tog živahnog italijanskog interesa za njega bio mnogo ozbiljniji.

Sa ovim našim gostima bilo nam je jako prijatno. Lucija je bila vesela, mlada žena s kojom se moglo šaliti i smejati. On je retko govorio, na to smo se već navikli, ali nije bio nesimpatičan.

Njih je posetio jedan stari pop, zvao se Lovro. Bio je već davno u penziji. On je bio Lucijin veroučitelj u školi. Izgledao je kao smrt na raspustu, ali je mogao piti kao mladić, i pored toga bio je neverovatno prost. Mislim da je bio veran “prototip” seoskog popa u Hrvatskoj.

Bilo nam je jako žao kada su naši gosti otputovali. Mi smo živeli u njihovoj kući. Oni su nam učinili veliku uslugu, kada su nam je prepustili “dok je trebamo”.

Umro je moj deda u Zagrebu

Dobili smo prvu vest od našeg dede iz Zagreba. Sadržaj nas je zaprepastio. Oni susedi kojima smo platili da bi ga uzeli k sebi i brinuli se za njega, nisu održali obećanje. Ostavili su ga u našem

stanu i tu mu donosili hranu. Posle nekoliko dana, kada su vlasti saznale za naš beg, došle su ustaše da zauzmu naš stan. Našli su dedu i odmah ga uhapsili i odveli u jedan od logora. Mislim da je to bio logor Loborgrad, ali nisam siguran.

Deda je bio čvrst čovek i nije se ničega bojavao. Osim toga, uvek je tvrdio da u svojim godinama nema šta izgubiti. Imao je onda 86 godina.

Ustašama je rekao da oni nemaju nikakvo pravo da ga drže u logoru, pošto je on mađarski državljanin i pokazao im je svoj pasoš. Na početku su mu se smejali. On je vrlo slabo govorio hrvatski, ali je uporno tražio da govori s komandantom logora.

Nakon par dana vraćen je u Zagreb i smešten u starački dom jevrejske opštine. To je bilo poslednje sklonište opštine koje je još funkcionisalo i u kojem je živelo nekoliko desetina staraca. On nam je sve to opisao u jednom opširnom pismu, potpuno jasno, jasnim rukopisom na nemačkom (goticom), kako je obično pisao. Posle je još došla kratka dopisnica i to je bilo poslednje.

Nekoliko sedmica kasnije dobili smo pismo od doktora Müllera, našeg lekara iz Zagreba (koji je imao isto prezime kao i mi, ali nije s nama imao nikakve rodbinske veze). U tom pismu nam je saopštio da je naš dragi deda umro od žučnog napada. On je već godinama bolovao od žuča. To je bila jako žalosna vest, ali je bar on, doživевši visoku starost, umro prirodnom smrću, a ne od ruke ubica.

Od naših dragih, koji su bili odvedeni iz Virovitice, nije bilo nikakvih vesti. Sada su se proćule prve vesti o masovnom uništavanju Jevreja u gasnim ćelijama. Izgubili smo svaku nadu da ćemo nekoga od njih još jednom videti. Najviše je patila moja mama. To su bili njeni roditelji, brat i sestra sa svojim mužem. Sedela je satima i tiho plakala. To se ponavljalo dan za danom i sedmica za sedmicom, niko je nije mogao nimalo umiriti.

Jednog dana mama je sedela kraj peći (dani su postali hladni). Odjedanput smo videli da je pala na stranu i ostala ležati bez svesti. Baš tada je kod nas bio naš prijatelj Sladić. Potrćao je da pozove doktora. Mesni doktor, koji je stigao nakon par minuta, ustanovio je trovanje ugljen-monoksidom. I tata i ja smo, takođe, osećali da gubimo svest.

Doktor je odmah otvorio sve prozore i dao mojoj mami injekciju. Sve se dobro svršilo. Ta peć je bila bazirana na nekakvom patentu kojim se štedelo gorivo, a mi, izgleda, nismo znali s njom ispravno postupati. Ne znam kako bi se to svršilo sa svima nama, da tu nije bio Sladić.

Vesti o masovnom uništavanju Jevreja na istoku

Prve vesti o masovnom, planiranom i sistematskom ubijanju Jevreja u Poljskoj i na područjima Sovjetskog Saveza okupiranih od Nemaca, došle su iz sovjetskih izvora. Zapadni saveznici su te vesti u početku primali s rezervom, tvrdeći da se radi o propagandi. Sovjetski izveštaji su, takođe, govorili o opstanku logora smrti s gasnim ćelijama i krematorijima.

Kada su ove strahote bile potvrđene, polagano i sporadično su potankosti bile objavljene i u zapadnoj štampi.

Izjavu su simultano objavile (17. 12. 1942), uz Sjedinjene Države, Britaniju i Sovjetski Savez, sve savezničke vlade koje su se nalazile u emigraciji. U izjavi je oštrim rečima osuđeno istrebljenje jevrejskog naroda u Evropi i rečeno je da odgovorni za ova zlodela neće izbeći kaznu.

Dakle, članovi engleskog parlamenta iskazali su “ćutnjom” svoje saućešće s žrtvama i osudili te teške zloćine.

To je, s druge strane, bila ćudna “svećana manifestacija”! Obićaj je ćutnjom izraziti poštovanje i saućešće s mrtvima i svakako prema nedužnim žrtvama. Ali, moram cinićki pitati: o kojim žrtvama je tu reć? Oni koji su već ubijeni, ili se to odnosi i na one (milione) koje će u budućnosti zateći ista sudbina?

Šta je, zapravo, rećeno u parlamentu? “Nemci masovno uništavaju Jevreje” – dakle, da se radi o procesu koji traje, a ne o nećemu što je izvršeno u prošlosti.

Nacistićko vodstvo je u svojim zloćinaćkim namerama bilo samo ohrabreno: “Eto ćitavi svet zna ... i zna da će se zloćini nas-taviti i nikakve naroćite mere nisu najavljene.” Neka vrsta priznanja: “De Facto”, iako “Under Protest”.

Ustaše opet pokušavaju zavladatai područjem koje drže Italijani

Mi smo se sada osećali sigurno. Italijani su štitili Jevreje. I one u logoru, a i nas. Svi pokušaji ustaške vlade u Zagrebu da prošire svoj suverenitet i na ovo područje nisu imali nikakav uspeh. To je išlo čak tako daleko da su – kada su, na primer, vlasti u Zagrebu pokušale mobilizovati u hrvatsku vojsku (domobrane) mladiće i rezerviste iz Druge zone – naišli na otpor Italijana. Oni su hrvatskim vlastima dozvolili izručiti pozive u vojsku, ali ako se pozvani nisu odazvali (a to je bilo u većini slučajeva), Italijani nisu dozvolili hrvatskim vlastima preduzeti nikakve mere protiv tih dezertera, tj. da ih uhapsu i pored toga što su Italijani bili s Hrvatima saveznici i u vojnoj koaliciji, i čak se borili rame uz rame s Hrvatima na ruskom frontu i protiv partizana.

Tek posle rata se saznalo za diplomatske napore Hrvata da im se vrati vlast na tim teritorijama, koje su bile deo Nezavisne Države Hrvatske, a kojima su zavladao Italijani, ostavivši Hrvatima samo minimalnu slobodu delovanja i minimalni upliv u civilnoj administraciji.

Ministar spoljnih poslova u Pavelićevoj vladi, do proleća 1943. godine, bio je Mladen Lorković. On u svojim zapisima³ opisuje pregovore sa Italijanima u Opatiji, u mesecu novembru 1941. Italijani su pristali na većinu hrvatskih zahteva, među ostalima, da će u tim krajevima opet biti stacionirane ustaške jedinice, koje su ranije (u avgustu iste godine) bile proterane od Italijana. Ali, već početkom 1942. godine pokazalo se da Italijani ne nameravaju sprovesti u delo ono što je bilo utanačeno u Opatiji.

U svojim razgovorima s Italijanskim poslanikom u Zagrebu, Casertanom, Lorković je izrazio nezadovoljstvo hrvatske vlade zbog neispunjavanja sporazuma od strane Italijana. Ovaj mu opet prebacuje ustaška zlodela počinjena na ostrvu Pagu i u Gospiću (protiv Jevreja i Srba). Taj “diplomatski” konflikt između Italijana i Hrvata nastavio se do italijanske kapitulacije u jesen 1943. Celo to vreme su Italijani zadržali punu vlast nad Drugom zonom i nikakvoj vojnoj hrvatskoj jedinici, bilo ustaškoj ili redovnoj hrvatskoj vojsci – domobranima, nije dozvoljen pristup.

S Italijanima i bez njih

Ja sam veći deo dana učio. To mi je ispunjavalo vreme, ali samoća i odvojenost od sveta mi je svaki dan bila sve nepodnošljivija. Postao sam nervozan i razdražljiv. Svadao sam se s roditeljima. Na kraju, oni su pozvali doktora, onog istog koji je pomogao mami. On me je savesno pregledao i na kraju tražio da spustim pantalone. Nije nam bilo jasno da li je to bio deo pregleda, ili je samo hteo ustanoviti da li sam Jevrejin? Njegova dijagnoza je glasila: "Izvanredna duševna napetost". Prepisao mi je neki lek.

Mi smo ostali zaprepašteni. Doktor se zvao Kobau i bio je italijanskog porekla, simpatisao je Italijane i bio u vezi s njima. Čak se tvrdilo da je italijanski "konfident", ali to smo saznali tek kasnije.

Tako su sedmice prolazile. Pored loše ishrane i samoće, jedina "duševna hrana" je bio radio London, koji smo redovno slušali kod Sladićevih.

Jednu večer samo sam ja slušao vesti, dok su drugi sedeli u susjednoj sobi. Senzacionalna vest: počela je američko-engleska invazija u Severnu Afriku. To je bila vest koju sam odmah morao svima saopštiti. Potrčao sam. Ali, kako su vrata bila niska, udario sam glavu svom snagom u okvir vrata. Pao sam natraške i onesvestio se. Stvar se svršila s velikom čvorugom na glavi, koju imam i danas. To je moj udeo u tom istorijskom događaju.

Došlo je proleće i leto. Sada sam imao ipak jednu rasonodu, svaki dan sam se kupao u moru i postao sam sasvim dobar plivač.

Čuli smo da u mestu živi još jedan Jevrejin (samac), koji je bio takođe prijavljen kao ne-Jevrejin. On je, međutim, došao u novčane poteškoće, pa je želeo da se priključi drugim Jevrejima u logoru, gde je snabdevanje bilo osigurano. Obratio se na italijanske vojne vlasti, izjavio je da je Jevrejin i molio da bude interniran u logor u Kraljevici s drugim Jevrejima.

Ali, to nije bilo tako jednostavno. Samo tako, najedanput tvrditi da si Jevrejin, pre je tvrdio suprotno! Italijanske vlasti su mu odgovorile da odluka treba da dođe s više instance. Rečeno mu je da napiše obrazloženu molbu koja će biti upućena u Rim i

tamo će se stvar proveriti i odlučiti. On je molbu podneo, i zaista, nakon nekoliko sedmica je došao odgovor: “Treba ga se smesta internirati u logor Kraljevica.”

Međutim, čovek se razboleo i doktor je preporučio da se s njegovim prevozom sačeka, dok ne ozdravi. Italijani su imali razumevanja, pa su ga ostavili još desetak dana u njegovom stanu. Ali tu je bio i jedan problem. Za njih je on sada bio internirana osoba koja bi mogla pobeći. Zato je pred njegovim vratima postavljena straža dvadeset i četiri sata na dan.

Italijani se za nas i dalje nisu brinuli. Oni su bili zauzeti ratom protiv partizana, koji su svakim danom jačali i bili sve aktivniji u našoj okolini. U pozadini jadranske obale su brda, takozvano Primorsko Zagorje. Tu su vladali partizani. Kada su nešto slavili, na primer dan Oktobarske revolucije, zapalili bi baklje na vrhovima brda. To se moglo jasno videti sa naše terase i to nije bilo jako daleko.

Italijani su preduzimali akcije “čišćenja i kažnjavanja”. Palili bi sela u kojima su se zadržavali partizani. Ovi bi se najpre povukli, a posle bi napali iz zasede i prouzrokovali žrtve Italijanima. Italijani su u više navrata pucali iz teške artiljerije na ta brda sa susednog ostrva Krka, preko naših glava. Uspeh je verovatno bio jednak nuli.

U leto 1943. promenio se garnizon u Novom. Nova jedinica je bila čuvena konjica Aleksandreta. Smestili su se na čistini koju smo mi mogli posmatrati s naše terase. Postavili su barake za ljudstvo i konje i počeli s gradnjom masivne ograde oko logora, jer su im konji znali pobeći. Gradnja te ograde služila nam je kao barometar morala italijanske vojske. Kada se nešto nepovoljno dogodilo na frontu, ili u Italiji, oni bi obustavili zidanje. Nakon par dana bi opet započeli, ali uvek sa manje elana. Vojnici nisu više pevali, kako su to pre radili, a oficiri su se retko pokazivali.

Može se reći da smo sa naše terase pratili polagani slom fašističke italijanske imperije.

Jedno smo veče odjedanput čuli strašnu pucnjavu, viku i pesmu. Došli su susedi i pričali: “Italija je kapitulirala”, a njeni vojnici slave. Na glavnom trgu Italijani su plesali na konjima, pucali u vazduh pevajući. Konačno, rat je za njih završio, tako su bar mis-

lili. Italijanska kapitulacija je objavljena 8. septembra 1943. Tom aktu su prethodili dramatični događaji u Rimu. Na zahtev Musolinijevih najbližih saradnika 24. jula je sazvano "Veliko fašističko veće". Tu je izglasano, sa 19 glasova protiv 7, svrgnuće Mussolinija. Kralj, koji je bio obavešten, imenovao je maršala Badoglia ministrom predsednikom. Kralj je svoju odluku saostio Mussoliniju, koji je odmah nakon audijencije bio uhapšen.⁴ Badoglio je započeo pregovore sa Saveznicima o istupu Italije iz rata. Nemce je pokušao uveriti da on nastavlja borbu na njihovoj strani. Nemci se nisu dali zavarati. Dok su se pregovori sa Saveznicima razvlačili, i dragoceno vreme je izgubljeno. Nemci su svoju vojničku snagu u Italiji pojačali i odmah nakon kapitulacije zavladao velikim delom Italije.

Za nas je završeno jedno poglavlje. Italijani su do kraja ispunili svoju ulogu "spasitelja izbeglih hrvatskih Jevreja", a tako i nas, dok je to bilo u njihovim rukama. Oni u logoru su sada bili slobodni, tako i nas troje. Kako će to ići dalje bez Italijana?

16. poglavlje

Šta se sve odigravalo u Druvoj italijanskoj zoni

Kako je već rečeno, mnogi su se hrvatski Jevreji spasili bežeći na onu teritoriju Hrvatske koja je bila okupirana od Italijana - većina u tzv. Druvu zonu ili u Prvu koju su Italijani anektirali. Neki su uspeli čak da emigriraju u Italiju i odatle, nakon italijanske kapitulacije, u Švajcarsku ili u južnu Italiju k Saveznicima.

Taj je beg hrvatskih Jevreja potrajao između leta 1941. i jeseni 1942. Iz Hrvatske se neko vreme moglo putovati u italijansku okupacionu zonu s dozvolom ustaša. Kasnije su ustaše preduzele sve što je bilo moguće da taj beg spreče. Štaviše, zahtevali su od Italijana da im se ovi Jevreji izruče.

Italijani su sa svoje strane, te izbegle Jevreje primali i pružali im nešto kao politički azil. Jevreji su živeli slobodno, samo nisu mogli menjati mesto svog prebivališta, te su se morali javljati jednom u mesecu kod italijanske komandature. Prvog novembra 1942. su Italijani sakupili sve Jevreje u primorju i internirali ih u logor kraj Kraljevice. Slična je akcija sprovedena u južnoj Dalmaciji (na Braču i Hvaru). Osim toga, Jevreji su bili "internirani" u nekim hotelima u okolini Dubrovnika.

Treba još naglasiti da su se – uz te Jevreje iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine (dakle, prostora NDH) – ovde nalazili brojni jevrejski emigranti iz Nemačke i Austrije, čitave familije i pojedinci.

U proljeće 1943. su internirci iz Kraljevice i oni iz okoline Dubrovnika i drugih mesta u Dalmaciji (samo iz Druge zone) prebačeni u novi logor koji se nalazio na ostrvu Rabu (dakle, u Prvoj zoni).

Nakon kapitulacije Italije, u septembru 1943, logor je oslobođen. Oslobođeni Jevreji pali su pod vlast partizana koji su

to ostrvo zauzeli. Jevreji (velika većina njih) priključili su se partizanima. Mladi, kao borci, a stariji kao izbeglice. Ta grupa od nekih 4.000 do 4.500 ljudi predstavlja više od polovine svih preživelih hrvatskih Jevreja. Za svoje spasenje treba da zahvale isključivo Italijanima.

To je bio kratki hronološki pregled događaja i doživljaja te šačice srećnika do njihovog priključenja partizanima. Oni su, većinom, doživeli svršetak rata.

Šta se u razdoblju, u kojem su Italijani vladali Drugom zonom, odigravalo iza kulisa? Kakve borbe i drame su se odvijale oko sudbine ovih Jevreja? Kako su oni bili blizu propasti? Damoklov mač je celo to razdoblje visio nad njihovim glavama! Koliko visokih i važnih ličnosti je bilo upleteno u tu dramu? Onih s nemačke i hrvatsko-ustaške strane, koji su bezuslovno želeli te Jevreje dobiti natrag u svoje ruke, da bi ih uništili? A opet onih s italijanske strane, koji su ih po svaku cenu želeli spasiti?

Sve se saznalo mnogo kasnije.

Ravnodušnost, bezdušnost ili birokratija?

Ipak je i ovo, izvanredno humano delo Italijana – jedinstveno u tom najmračnijem poglavlju ljudske istorije – zasenjeno nekim događajima koji opterećuju italijansku vlast i italijansku vojsku.¹

Pre nego što je Italija konačno preuzela potpunu vlast u Drugoj zoni, dakle u razdoblju između svršetka rata s Jugoslavijom u aprilu 1941. pa do augusta iste godine, odigravale su se jezive stvari na tom području. Ustaše su baš tu uspostavile koncentracione logore. U blizini Gospića u Lici, Jadovnu na planini Velibit i na ostrvu Pagu. Ovamo su ustaše dovodile Jevreje i Srbe. Tu su ih brutalno mučili i na najjezivije načine ubijali. Prva je bila jevrejska mladež koja je bila odvedena na tzv. radnu službu.

Ustaše su ih doveli najpre u logor u Gospić. Zapošljavali su ih najtežim radovima, zlostavljali ih, mučili glađu i ubijali ih. Preostali su posle bili odvedeni na Jadovno, gde su opet morali raditi do iznemoglosti i gladni. Ubijanje se nastavilo, dok konačno ustaše nisu morale napustiti Drugu zonu. Pre toga su ubili preostale mladiće, bacili su ih u duboku provaliju. Deset mladića nisu ubijeni i prevedeni su u Gospić. Tu su još trojica ubijena, a sed-

moro je uspelo prebeći k partizanima. Tu je nekolicina poginula u borbi, a drugi su preživeli.

U logore u Gospiću i na ostrvu Pagu dovedeni su Jevreji iz Zagreba i nekih provincijskih mesta. I njihova je sudbina bila slična. Gladovali su, radili najteže poslove, a pored toga bivali prebijani i ubijani. Isti postupak je bio sa Srbima. Na Pagu je bio i logor za žene. Tu je još, kraj svih muka koje su trpele, bilo i silovanje na dnevnom redu.

Kada su ti logori likvidirani, uoči preuzimanja vlasti od strane Italijana, već je mali broj zatočenika još bio u životu. Ove zatočenike ustaše su povele sa sobom u novi logor, Jasenovac, koji će postati najveći i najzloglasniji. Nijedan od ovih prvih nije preživeo.

Svi su se ti jezivi zločini odigravali pred očima Italijana. Oni nisu priskočili u pomoć tim nesrećnicima. Mesni stanovnici su se često obraćali italijanskim vojnicima i oficirima i molili ih da intervenišu. Stanovište Italijana je bilo da to ne spada pod njihovu kompetenciju, što je formalno bilo tačno. Verovatno su se mesni komandanti i bojali nešto preduzeti, bez da su dobili odgovarajuća naređenja. Trebalo je mnogo vremena dok je vrhovna komanda i vlada u Rimu spoznala šta se događa i dok su stvorene odgovarajuće odluke.

Odluka o preuzimanju potpune vlasti nad Drugom zonom i proterivanju ustaša iz te zone je, bez sumnje, donesena da bi se ta zverstva obustavila. Kasno, prekasno za ove žrtve.

Kada je italijanska apsolutna vlast proglašena u Drugoj zoni, mogli su oni hrvatski Jevreji, koji su još bili na slobodi, prebeći (ko je uspeo) u tu zonu i spasiti se kako je već ispričano.

17. poglavlje

Sudbina Jevreja sklonjenih kod Italijana

Da li će ovi Jevreji, koji su našli skrovište kod Italijana, biti ostavljeni na miru, nije zavisilo samo od Italijana!

Kao faraon koji je pustio Jevreje iz Egipta, a posle pošao u poteru za njim da bi ih povratio, tako su ustaše, koje su im na početku omogućile beg, sada tražile njihovo izručenje. Podupiru ih Nemci, koji nakon odluke o “konačnom rešenju” (odluka koja je objavljena na konferenciji u Wannsee 20. januara 1942.) nastoje tu odluku sprovesti u delo, hvatajući Jevreje po čitavoj Evropi da bi ih “preselili na istok.” (Citiram žargon upotrebljavan u bezbrojnim nemačkim dokumentima iz toga vremena, a radilo se, zapravo, o planskom masovnom uništavanju evropskih Jevreja.)^{1,2,3,4}

U stvari, na toj konferenciji nisu donesene nikakve odluke. Heidrich, šef svih službi sigurnosti (RSHA–Reichssicherheitshauptamt) je tu sazvaio predstavnike raznih administracija i ministarstava da bi ih informisao o nameravanom sistematskom istrebljenju svih evropskih Jevreja i pozvao sve prisutne na usku saradnju. Još pre nego što je sazvana ta konferencija, istrebljenje Jevreja, naročito u Poljskoj i okupiranim delovima Sovjetskog Saveza već je bilo u punom toku. Sprovedeno je izgladnjivanje u mnogobrojnim getoima, masovna streljanja i već je započelo eksperimentalno ubijanje gasom krajem 1941. godine.⁵

Da bi dobili u svoje ruke šačicu tih izbeglih hrvatskih Jevreja, od strane Nemaca bile su upletene istaknute ličnosti Nemačkog Reicha (u određenoj fazi i sam Hitler).

Joachim von Ribbentrop, nemački ministar spoljnih poslova.

Joachim v. Ribbentrop je 1938. godine imenovan ministrom spoljnih poslova. S njim počinje nova era potpunog prilagođenja politici nacističke partije. Profesionalne diplomate su velikim delom zamenjeni istaknutim članovima partije iz redova SS, ili su se morali potpuno prilagoditi. Za vreme celog razdoblja vladavine Ribbentropa postojala je uska saradnja s Himmlerom, šefom SS-a, kojem su podlegale sve sigurnosne i policijske službe. Pored toga, vršio je dužnost ministra unutrašnjih poslova. Kako se rat produžio, spoljno-politička delatnost se sužavala i umesto toga se ministarstvo sve više bavilo propagandom u inostranstvu, okupacionom politikom i, konačno, politikom istrebljivanja. U Ministarstvo spoljnih poslova su se “infiltrirali” ljudi iz Himmlerove organizacije, što je prouzrokovalo neku napetost između tih ljudi, naročito kada su po nalogu Himmlera dodani diplomatskim predstavništvima tzv. policijski atašei. Ali, uska saradnja se nastavila i sistematska deportacija i uništenje evropskih Jevreja je koprodukcija ovih dveju ustanova. Sekretar ministarstva spoljnih poslova je bio Ernst Frhr. v. Weizsäcker (1938-43). Posle poslanik u Vatikanu, diplomata starog kova, koji se priključio partiji i SS-u. U akciji protiv Jevreja gledao je da ostane po strani, ali ne u svim slučajevima. Američki sud ga je osudio na pet godina zatvora. Njegov sin je postao predsednik Nemačke Federalne Republike. On je iskreni prijatelj Izraela.

Treba naglasiti da je ministarstvo spoljnih poslova sprovodilo, uz pomoć svojih predstavništava u čitavoj okupiranoj Evropi, “diplomatski” pritisak na savezničke i satelitske vlade da bi ovi izručili Nemcima svoje Jevreje za deportaciju u logore smrti u Poljskoj. Osim toga, dužnost ministarstva spoljnih poslova je bila prikrivanje počinjenih zločina, da oni ne bi postali poznati neprijateljskom, kao i neutralnom inostranstvu.

Martin Luther, podsekretar ministarstva spoljnih poslova.

Martin Luther, podsekretar, bio je šef odeljenja “Deutschland”, u čijem sklopu je Rademacher bio referent za jevrejsko pitanje, rasnu politiku i informacije. Bezbrojni dokumenti svedoče kako su ove dve osobe “revno i požrtvovno” radile na sprovođenju tog paklenog plana.

Franz Rademacher, referent za Jevrejsko pitanje u ministarstvu spoljnih poslova

Siegfried Kasche, nemački poslanik u Hrvatskoj.

Siegfried Kasche je bio pripadnik SA već 1925, 1941-1945. poslanik u NDH. 1947. Smaknut je u Jugoslaviji.

Helm, policijski ataše pri nemačkom poslanstvu u Hrvatskoj.

Hans-Georg von Mackensen, nemački ambasador u Rimu.

Otto von Bismarck (unuk čuvenog kancelara), prvi sekretar u nemačkoj ambasadi u Rimu.

Umešani su bili takode: Heinrich Müller, šef Gestapoa, i Adolf Eichmann, referent za Jevreje u "Reichssicherheitshauptamt".

Adolf Eichmann je imao vodeću ulogu u deportaciji i uništavanju evropskih Jevreja. Naročito se "istakao" u Mađarskoj, gde je uspeo uprkos otporu vlasti (i samog vladara Hortya), poslati više od pola miliona Jevreja u Aušvic. Posle rata uspeo je da se skloni u Argentinu, gde je živio pod lažnim imenom. 1960. godine bio je otkriven od agenata izraelske obaveštajne službe i od njih preveden u Izrael. Tu je osuđen na smrt i obešen 1962.

Kraj njih ustaške glavešine s Pavelićem na čelu, i ministar spoljnih poslova Mladen Lorković i ministar finansija, Košak.

Tako im je to bilo važno! (Radilo se o svega 4.000 do 5.000 Jevreja.)

Među onima koji su se očigledno suprostavljali tom izručenju u italijanskom ministarstvu spoljnih poslova, bili su:

Count Blasco Lanza d'Aieta, sekretar ministra spoljnih poslova Ciana.

Count Luca Pietromarchi, šef odseka za okupirane teritorije u ministarstvu spoljnih poslova.

Giuseppe Bastianini, podsekretar ministarstva spoljnih poslova.

Vittorio Castellani, oficir za vezu s italijanskom Drugom armijom.

Raffael Casertano, italijanski poslanik u Zagrebu.

Među oficirima italijanske armije:

Generali koji su sukcesivno komandovali Drugom armijom:

Vitorio Ambrozio. apr. 1941. do jan. 1942. (kasnije šef ujedinjenog generalštaba: kop. vojska, avijacija i mornarica).

Mario Roatta, jan. 1942. do 3. jan. 1943. (kasnije šef štaba kopnene vojske).

Mario Robotti, jan. 1943. do sept. 1943.

Drugi:

Giuseppe Pieche, general karabinjera, šef obaveštajne službe na Balkanu.

Giuseppe Amico, komandant divizije "Marche" koji je bio veran prijatelj Jevreja i zato je ubijen od Nemaca.

Sredinom augusta 1942. prvi sekretar nemačke ambasade u Rimu Otto von Bismarck, lično je predao sekretaru ministra spoljnih poslova d'Aieta notu u kojoj imperativno zahteva da se Jevreji, koji su našli azil na italijanskom okupiranom teritoriju, smesta izruče hrvatskim vlastima.

D'Aieta i Pietromarchi (odgovoran za okupirane teritorije) bili su svesni šta čeka te ljude ako oni budu izručeni. Zato su pokušali nagovoriti Ciana (ministra spoljnih poslova) da odbije taj zahtev. Taj nije hteo da preuzme na sebe odgovornost, već im je naredio da prirede memorandum za Mussolinija, u kojem treba navesti sve činjenice, ali bez preporuka!

Iako je ministarstvo spoljnih poslova bilo glavna pozornica na kojoj se odigrala drama oko sudbine izbjeglih hrvatskih Jevreja, sam Ciano se u ovom predmetu celo vreme držao po strani. Štaviše, on te događaje uopšte ne spominje u svom dnevniku,⁶ koje je inače vodio pedantno. Ciano je zauzimao vodeći položaj u fašističkoj hijerarhiji i bio je Musolinijev zet.

Nakon što je Ciano bio razrešen dužnosti ministra spoljnih poslova i postao poslanik u Vatikanu, Nemci su ga optužili da se otvoreno zauzimao za Jevreje.⁷

Da bi uticali na Mussolinija, u memorandumu je naglašeno da je namera Nemaca likvidiranje tih bespomoćnih Jevreja.

Na najveće zaprepaštenje te dvojice, odgovor Dučea je bio kratak i odlučan: "Nulla osta". (Ništa protiv (izručenja).) Mussolini nije bio uvereni antisemita i sigurno nije bio partner u planiranju i izvršenju "konačnog rešenja". On je bio slab i bojao se

svakog konflikta s Nmcima, od kojih je sve više zavisio (zbog neuspjeha svoje vlastite vojske). Pozitivan odgovor Mussolinija na nemačku notu, saopšten je Nmcima.

Ovi funkcioneri u ministarstvu spoljnih poslova takode su se savetovali s komandantima italijanske vojske u Hrvatskoj. I oni su se protivili tom izručenju. Odlučeno je da se sabotira Mussolinijev nalog. Oni su izvođenje naloga zavlačili raznim lukavim i birokratskim merama, u potpunoj koordinaciji između vojske i ministarstva spoljnih poslova.

Nemački poslanik u Zagrebu, Kasche, u svom izveštaju od 24. jula 1942, upućenom Lutheru, podsekretaru u nemačkom ministarstvu spoljnih poslova, saopštava da je Hrvatska sporazumna s iseljavanjem Jevreja sa cele svoje teritorije, ali predviđa da će se Italijani suprostaviti izručenju 4.000 - 5.000 Jevreja koji žive na italijanskoj okupiranoj teritoriji, dakle, u Drugoj zoni.⁸

U idućem telegramu od 21. augusta o tom predmetu, poslanik Kasche saopštava o razgovoru koji je imao s italijanskim poslanikom u Zagrebu, Casertanom, koji je rekao da nema nikakav "lični stav" po tom predmetu i, kako je već rekao Lorkoviću (hrvatskom ministru spoljnih poslova), odluku o izručenju Jevreja treba da donese sam Mussolini.⁹

Hrvati i Nemci nisu popustili. Ante Pavelić, koji se sastao s Hitlerom u septembru 1942. godine, žalio se da se Italijani sistematski protive da izruče hrvatske Jevreje koji žive na, pod njima okupiranoj teritoriji.¹⁰ Hitler je besnio i optužio italijanske generale da sabotiraju Mussolinijeve naredbe. Očigledno je njegov bes bio uperen protiv generala Roatta, komandanta Druge armije (i Druge zone). (U svojoj knjizi, koju je general Roatta izdao posle rata: "Cento milioni di baionette" on opisuje svoja nastojanja da spase izbegle Jevreje iz Hrvatske, kojima je pretilo uništenje od strane ustaša.)

Ribbentrop, koji je prisustvovao tom sastanku, odmah je naredio svom poslaniku u Rimu da proverii šta je razlog da izručenje još nije sprovedeno.

Energičan nastup nemačkog poslanika von Mackensena kod italijanskog ministarstva spoljnih poslova ove je uplašilo i sada se moralo učiniti nešto što bi smirilo Nemce.

Sredinom oktobra general Roatta je došao u Rim i sastao se s Mussolinijem. On je rastumačio Dučeu da će izručenje Jevreja teško povrediti italijanski prestiž. Prvo u očima stanovništva okupiranih teritorija, a drugo, u očima ustaša. Ovi će reći da su Italijani nemački lakeji i biće kao takvi ismejavani.

Mussolini je na kraju pristao da odloži akciju, ali njega je brinulo kako da to prikaže Nemcima. Na to je Roatta predložio da se Jevreji interniraju u italijanske logore i da se Nemcima kaže da je ta mera u sklopu procesa njihovog izručenja.

Tokom idućih sedmica svi Jevreji duž dalmatinske obale bili su internirani. Na severu u velikom logoru kraj Kraljevice (Porto Re) i u manjim na jugu (u nekim mestima su to bili čak hoteli).

Ta mera je jako uplašila Jevreje, jer su ovi zaista mislili da će ih Italijani jednog dana izručiti Nemcima. Reakcija u italijanskoj armiji u Drugoj zoni takođe je bila negativna i taj potez je bio oštro kritikovan. Naime, samo mali krug je bio upućen u prave razloge tog interniranja.

Kada se na svim frontovima kolo sreće okrenulo u korist Saveznika, Nemci su postali još revniji u ubijanju Jevreja. Italijani su predvideli mogućnost sklapanja posebnog mira, pa su zato bili još više uvereni da Jevreje treba spasiti. (Slične mere italijanske vojske za spašavanje Jevreja su, takođe, sprovedene u italijanskoj okupacionoj zoni u Francuskoj i Grčkoj).

Kada je Ribbentrop posetio Mussolinija u februaru 1943, opet je to pitanje bilo pokrenuto. Mussolini se žalio na svoje generale i, konačno, opet obećao da će Jevreji biti izručeni.

U proleće 1943, general Roatta je prekomandovan, a Ciano otpušten.

Novi komandant Druge armije, general Mario Robotti i novi podsekretar za spoljne poslove Giuseppe Bastianini su protestovali protiv odluke da se Jevreji izruče. (Bastianini je pre toga (od 1941.) bio guverner Dalmacije i bio je u stalnom konfliktu sa ustašama.)

Mussolini je tvrdio da nije imao nikakvu mogućnost da odbije zahtev Ribbentropa. Ova dvojica su, opet, dokazivali da će ovi Jevreji biti poslani u ćelije sa gasom i pitali su Dučea da li on to

može uzeti na svoju savest? Mussolini je opet popustio, ali šta kazati Nemcima?

Odlučeno je da se svi Jevreji u okupiranoj zoni, dakle oni iz logora u Kraljevici i drugim mestima u Dalmaciji, koncentrišu u jednom logoru. Kada je poslanik Mackensen opet došao da pita šta je sa Jevrejima, rečeno mu je da se sada sprovodi mera koja će olakšati njihovo izručenje, naime, koncentracija svih Jevreja u jednom logoru.

Taj je logor uspostavljen na ostrvu Rabu i Jevreji su tamo prevedeni u toku meseca juna 1943. Ostrvo Rab je izabrano, jer je bilo blizu Italiji i nalazio se u Prvoj zoni, dakle, na italijanskoj suverenoj teritoriji.

Opet se ništa nije dogodilo.

Krajem jula uklonjen je Mussolini. Njegov naslednik, marshal Pietro Badoglio potpisao je bezuslovnu kapitulaciju, koja je stupila na snagu 8. septembra iste godine. Rab su zauzeli jugoslovenski partizani i velika većina Jevreja im se priključila, kao borci ili kao izbeglice na teritoriji koja je već bila pod partizanskom vlašću.

Tako je završena neverovatna drama oko spasenja tih Jevreja zahvaljujući Italijanima. Ta drama dokazuje da je i u mračnim režimima, kao u ovom italijansko-fašističkom, humanitarno svojstvo jednog naroda jače nego nasilje i zločin čak i ako su ovi po zakonu dozvoljeni. Spašene Jevreje još čekaju teška iskušenja i nije svima bilo suđeno preživeti i doživeti kraj rata.

18. poglavlje

Posle italijanske okupacije Septembar 1943.

Dan nakon kapitulacije Italijani su se otreznili i briga je zamenila jučerašnju obest. Bili su tu još Nemci, kako će ovi reagovati?

I mi smo, doduše, čekali na italijansku kapitulaciju, kao prvi korak na putu potpunog poraza osovine Nemačka – Italija – Japan. Ali, naša je budućnost opet postala neizvesna. Ko će doći umesto Italijana? Vakuma nije bilo u ovom strašnom ratu. Saveznici su sada držali Siciliju i najjužniji deo italijanskog kopna. Oni su trebali zauzeti čitavu Italiju, da bi se kopnenim putem približili nama. Možda će se iskrcati na našoj obali? Da li će Nemci i ustaše biti brži?

Na odgovor nije trebalo dugo čekati.

Isti dan posle podne partizani su ušli u grad. Zauzeli su sva strateška mesta, kao luku, opštinsku zgradu, italijansku komandu itd.

Objavili su proglas u kojem najavljuju oslobođenje čitavog primorja od italijansko-fašističke okupacije i pozivaju stanovništvo da se priključi narodnooslobodilačkoj borbi (NOB).

Posle podne je na glavnom trgu sazvana skupština građana, na kojoj smo i mi učestvovali. Objašnjeni su ciljevi Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP), kojeg predvodi Komunistička partija: oslobođenje od okupatora i njegovih ustaških ubica, uništenje fašizma i uspostavljanje nove demokratske, socijalističke Jugoslavije. Još je rečeno nešto što nas je iznenadilo: “Mi ćemo se oružjem protiviti svakom pokušaju iskrcavanja Anglo-Amerikana na našoj obali!” Bojali su se da će Saveznici sprečiti uspostavljanje komunističke države, pa su radije sami nosili teret rata još dve godine. Još je rečeno: “Mi tražimo od naših zapadnih

saveznika otvaranje drugog fronta u zapadnoj Evropi”. To je i bio davni zahtev Sovjetskog Saveza. Zahtevali su od Saveznika da otvaranjem novog fronta, rasterete svoj front. Zahtev je sigurno bio opravdan. Ali jesu li Anglo-Amerikanci u godinama 1941. do 1943. bili dovoljno jaki da bi se iskrcali na francuskoj obali? Ili je zaista trebalo čekati do leta 1944?

Dok smo mi slušali govore, partizani su sprovodili hapšenja. Videli smo kako vode katoličkog popa i druge. Kasnije smo saznali da su uhapsili doktora Kobau, za kojeg se tvrdilo da je italijanski “konfident” i sudiju, našeg zaštitnika. Tata je odmah otišao na opštinu da pokuša da svedoči u njegovu korist, ali je bio grubo odbijen. Rečeno mu je da to nije njegova stvar i neka se udalji, da ne bude prekasno i za njega.

Posle nekoliko sedmica su pušteni i doktor i sudija. Za popa i druge, koje nismo poznavali, ne znam ishod. Naglasio bih da je među stanovništvom u Novom Vinodolskom bio mali broj takvih koji su simpatisali ustašku državu, ali i oni nisu bili kompromitovani nikakvim zlodelima. Bilo je nekoliko sinova tog grada koji su bili ustaše u Zagrebu.

Što se tiče Italijana, oni su sklopili sporazum sa partizanima po kojem im je dozvoljen slobodan povratak u Italiju. Teško oružje, vozila i sve zalihe morali su predati partizanima. Ostavljena im je trećina lakog oružja, da bi se mogli braniti od Nemaca, ako bi im ovi preprečili put. Ostavljeno im je i nešto vozila za prevoz štabova. Trebalo je evakuisati čitavu armiju rasprostranjenu do albanske obale, na više od 500 km. Verovatno je jedan deo onih na jugu i na ostrvima evakuisan morskim putem, ali većina njih se predala Nemcima bez borbe. Povlačenje je trajalo danima, čak i sedmicama. Italijani su i te puške, koje su im preostale, bacali na putu. Svi su oni pali u nemačko zarobljeništvo, jer su Nemci odmah zauzeli čitavu severnu Italiju. Presreli su Saveznike i zaustavili ih južno od Rima, koji je takođe bez teškoće pao u nemačke ruke.

Kada su partizani uvideli da Italijani nisu voljni da se bore za svoju ličnu slobodu, oduzimali su im i te puške, pa čak i cipele. Partizani su više patili od pomanjkanja cipela nego municije.

Zbog teškog terena, na kojem su se partizani kretali i borili, cipele su nakon kratkog vremena bile uništene, a nije bilo zamene.

Neki Italijani su predvideli da neće moći doći svojim domovima, pa su rade ostajali s partizanima. Njihov broj nije bio značajan. Bilo je među njima i oficira koji su bili uključeni u partizansku vojsku. Među njima lekari i stručni oficiri, na primer, topdžije, koji su se pokazali jako korisni. Vojnici su bili tretirani kao vojni zarobljenici i bili su zaposleni na raznim radovima.

Jedan, ali ne jedini apsurd

Italijani su hteli sklopiti poseban mir sa Saveznicima.

Saveznici su zahtevali bezuslovnu kapitulaciju, na što su Italijani pristali.

Ali su Saveznici, takođe, očekivali da će se Italijani boriti na njihovoj strani protiv Nemaca.

Gde je tu logika? Kako se ta dva tako suprotna zahteva mogu spo jiti?

Ovaj bivalentan položaj italijanske vojske, koja je s jedne strane bezuslovno kapitulirala, a s jedne strane postala saveznik, doveo je i do komičnih situacija. Fieldmarshal Montgomery u svojim "Memoarima" spominje, kako mu se komandant 7. italijanske armije "bezuslovno predao", ali odmah iza toga je tražio da mu se podredi engleska 8. armija, pošto je on bio najstariji komandujući general (senior army general) u južnoj Italiji.²

1. Bezuslovna kapitulacija znači predati se, predati svoje oružje i poći u zarobljeništvo, a ne nastaviti borbu.

2. Bezuslovna kapitulacija je za svaku vojsku poniženje, a ne podsticaj za novu borbu.

3. Italijanska vojska je kapitulirala, jer je bila poražena na bojnopolju, jer je bila iscrpljena, demoralisana i potpuno nesposobna za svaku dalju borbu. Zar to nije bilo poznato savezničkoj obaveštajnoj službi?

Ipak, saveznička vrhovna komanda je (general Eisenhower, vrhovni komandant i general Alexander, komandant mediteranskog fronta) u svojim planovima dodelila važne zadatke italijanskoj (kapituliranoj) armiji. Među ostalima, zauzimanje Rima...³

Naravno, od tih planova ništa nije postalo stvarnost. Saveznici su morali sva ta osvajanja sprovesti sami. Sami su morali prokrciti put do Rima. Trajalo je to godinu dana i po cenu ogromnih žrtava. Setimo se Monte Casina. Italijanska vojska do kraja rata nije učestvovala u nikakvoj značajnoj vojnoj operaciji i to kako ona na strani Saveznika, tako i ona fašistička, koju je Mussolini u severnoj Italiji pokušao nanovo formirati.

19. poglavlje

Dobrovoljno u partizane

Dan iza oslobođenja Novog, ja sam se zajedno sa većinom mladih ljudi iz mesta dobrovoljno priključio partizanima.

Procedura je bila kratka: u komandi grada su nas primili i zapisali. Svaki je dobio pušku - italijanski karabin i tri kutije s mecima, te veknu belog hleba i pet cigareta. Vodnik, koji nije imao više od 14 godina, pokazao nam je kako baratati oružjem. Među partizanima je bilo mnogo dece. Njihove roditelje su ubile ustaše, a oni koji su se nekim čudom spasili, postali su borci s visokom motivacijom.

Onda smo bili raspoređeni na razne dužnosti, na straže i u patrole.

Moja prva straža je bila u luci, gde su baš s jedne lađe iskrcavali sanduke s municijom.

Nisam bio uveren da je moja obuka u baratanju oružjem bila dovoljna, pa sam rade izvadio metke i čuvao stražu s praznom puškom. Kako moja vojna obuka nije nikada bila nadopunjena, ostao sam kod običaja da nosim praznu pušku. Ako bi se pojavio neki neprijatelj, onda ne bih znao što da radim, ali se barem nisam izložio opasnosti da se sam ubijem, ili da ubijem nekog od mojih drugova. Kada danas mislim o tome, pitam se šta bi sa mnom napravili moji pretpostavljeni da su to znali?

Straža je trajala četiri sata. Šetao sam se na obali duž lađe. Hleb sam hteo odneti kući, da ga podelim s roditeljima. Tih dana snabdevanje nije bilo očigledno dobro. Metnuo sam hleb ga na stub za koji je bila zavezana lađa. S vremena na vreme bih bacio pogled, da se uverim da je hleb još tamo.

Na kraju, na moje razočarenje, ustanovio sam da je hleb nestao. To me je jako ražalostilo, a pored toga je to bio loš znak, što se tiče moje vojne budućnosti.

Moji prvi dani u vojsci su više nalikovali službi jednog civilnog službenika. Kada nisam bio na dužnosti otišao bih kući. Znao sam kada je predviđena moja iduća straža i onda sam se vraćao na službu. Tako su radili i moji drugovi. Nosio sam svoje civilno odelo, samo je kapa bila partizanska.

Sve to se uskoro promenilo.

Atmosfera u gradu je bila “mirnodopska” i čak romantična.

Svuda parovi. Mlade devojke su sada zamenile Italijane za partizanske mladiće. Partizani su se kupali svuda uz obalu. Naravno, goli, jer kupaći kostim nije bio uključen u njihovu opremu. Svaki koji je znao da drži volan, uzeo bi koji italijanski vojni auto da njime provoza svoju drugaricu. U mesnim novinama je bila karikatura: drug i drugarica putuju tenkom na pijacu da kupuju.

Prvi dani u partizanima. Septembar – oktobar 1943.

Moji prvi dani kao partizana su prošli bez velikih događaja (osim onoga s hlebom). Jednu noć sam s još jednim drugom čuvao most na glavnom putu. Celu noć su prolazili italijanski vojnici, u čoporima bez reda i bez vodstva. Mi smo ih bez pitanja propuštali, takve smo naredbe dobili.

Tu i tamo se pojavio koji italijanski auto s oficirima. Njih smo zaustavljali. Jedan od nas bi prišao autu, a drugi bi stajao u pozadini s uperenom puškom. Italijani bi nam salutirali i bez da smo to zahtevali, jedan od njih bi raportirao, naravno na italijanskom, ime i čin komandirajućeg oficira, ime jedinice i molio slobodan prolaz za Italiju.

Ja bih važnim tonom viknuo: “Avanti!”

Moj kolega, ako je bio kod auta, nije se upuštao u italijansku frazeologiju, već bi jednostavno viknuo: “Vozi u materinu...!” Ovi to sigurno nisu doslovce razumeli, ali su ispravno shvatali da im dozvoljavamo prolaz.

Bili smo jako ponosni. Očigledno, vojnički nismo izgledali: bili smo u civilu, samo smo imali kapu s crvenom petokrakom zvezdom. I nju nismo dobili, već ju je svako sam nekako nabavio.

Trebalo je malo zelenog platna izrezati i sašiti. Zvezda se rezala od crvenog filca. To je bio najteži deo. Nije lako nacrtati petokraku zvezdu. Ko ne veruje, neka sam pokuša.

Partizanska kapa je na početku imala tri vrha. To je simbolizovalo brda na kojima se partizani bore. Samo je Tito nosio kapu koja je bila slična onima u drugim vojskama. Posle je ta "titovka", kako su je zvali, uvedena kao zvanična kapa za sve pripadnike Narodno-oslobodilačke vojske (NOV).

Jednog dana kada sam se nakon straže vratio u komandu ispostavilo se da je pisar, koji je raspoređivao straže već nekoliko dana, pao od umora i bio je poslan kući. Kada me je primetio naš vodnik, onaj isti dečak koji nas je naoružao, rekao je: "Ti sigurno znaš da pišeš i čitaš, ti ćeš biti čata." (To je reč na srpskom jeziku koja znači "vojni pisar"; ta se reč koristila i u jugoslovenskoj vojsci.)

Mora da sam na njega ostavio utisak inteligentnog čoveka.

Ja sam bio jako zadovoljan svojom novom dužnošću. Bolje je biti u kancelariji nego na terenu. Već sam sanjao kako ću na toj dužnosti dočekati svršetak rata.

Ta moja sreća trajala je tačno pola dana. Dužnost mi niko nije objasnio (isto kao i ono s puškom). Pokušao sam da uradim najbolje, što sam znao. Ali, nakon kratkog vremena sam napravio takav kaos, da sam izgubio svaki pregled. Neke sam ostavio na straži i po šest sati. Oni su slali poruke da ih konačno zamenim. Druge sam zamenio već nakon pola sata. Ti bi se vratili sa osmehom i hvalili me: "Takvog čate još nije bilo!"

Komandant nije bio tog mišljenja. On je došao da vidi šta se tu dešava. Vikao je na vodnika: "Gde si našao toga glupog čatu?" Ovaj me je odmah "rešio dužnosti" i oterao s pogrdama i kletvama, koje ne želim ovde nabrojiti.

Tu noć niko nije bio pušten kući. To je i bila moja prva noć izvan roditeljske kuće.

Drugo jutro nas je vodnik postrojio u red i izjavio da treba poslati pojačanje straži u Mošunama. Okrenuo se i prvo je izabrao mene, onda mog prijatelja, sina od trgovca i još osmoro drugih. Svi su bili maturanti.

Izgleda da je nakon lošeg iskustva koje je imao sa mnom, odlučio da oslobodi četu od “inteligentnih”.

Pitao sam mog prijatelja gde su Mošune? On je rekao da je već bio tamo na školskom izletu i da je to mesto jako blizu. Zato sam odlučio da se ne pobunim, iako me je ljutilo što nisam mogao javiti roditeljima kuda sam poslat.

Natovarili su nas na mali italijanski teretni auto, koji se počeo penjati nebrojenim serpentinama, a onda nastavio gustom šumom. Ne znam zašto je moj prijatelj rekao da je to jako blizu? Na kraju su nas iskrcali na jednoj čistini. To mesto je bilo tako zabačeno, da ga ni Nemci, ni ustaše nisu nikada dosegli. Tu su bila velika skladišta s robom svake vrste: oružje, municija, odeća i hrana. Sve je bilo smešteno u velikim barakama. Tu je bila i pilana, koja je već od pre postojala i sada je proizvodila daske od kojih su sagrađene te barake. Drva nije nedostajalo.

Tih dana su partizani ovamo dovozili ratni materijal, koji je napustila italijanska vojska. Naravno, nije bilo dovoljno mesta u skladištima i teža oprema je ležala raštrkana po šumi.

Celi taj kompleks čuvala je desetina koju smo mi došli da pojačamo. Za smeštaj su im služile dve minijaturne barake (daščare), koje se mogu uporediti po veličini s javnim WC-om. U jednoj je spavalo tih deset vojnika, stisnuti kao sardine. U drugoj je spavao njihov vodnik sa svojom drugaricom. Mi smo dobili pokrivače i rečeno nam je da svako izabere stablo ispod kojeg želi spavati. Stabala nije nedostajalo, samo što je bilo strašno hladno. Bila je već kasna jesen i pored toga još na toj visini, preko 1000 metara nadmorske visine.

Odveli su nas u skladište u kojem smo mogli izabrati uniforme. Svako je tu mogao naći uniformu koja je odgovarala njegovim merama. Sve su to bile uniforme italijanske vojske i bile su vrlo slabog kvaliteta. Ja sam našao za sebe uniformu karabinjera. Bila je od boljeg tkiva, deblja i bolje sašivena. Karabinjerske ambleme sam takode ostavio. Od tog časa su me svi drugovi i pretpostavljeni zvali “karabinjer”! To se brzo pokazalo kao veliki nedostatak. Kada je trebao neko da nešto učini, na primer, da istovari neki teret ili za dodatnu stražu, viknuli bi jednostavno:

“Karabinjer, dodi ovamo!” Naša imena još nisu poznavali, pa je to bilo za njih jako praktično rešenje.

Na to sam skinuo sa svoje uniforme ambleme koji su me identifikovali kao karabinjera i jednostavno se više nisam na te pozive odazivao. Moj vodnik je rekao da sam jako lukav; to je trebao biti kompliment.

Naša dužnost je bila da stražarimo i patroliramo na ovom području.

20. poglavlje

Četnici i partizani

Tu gde sam se sada nalazio, najveća opasnost je bila od četnika (u prošlosti nadimak za srpske neregularne borce protiv Turaka). U Hrvatskoj su to bili, uglavnom, od ustaša progonjeni Srbi koji su našli zaštitu kod Italijana. Za protivuslugu, oni su saradivali s italijanskom vojskom i borili se na njihovoj strani protiv partizana. Dakle, progonjeni Srbi su se opredelili – neki k četnicima, a drugi k partizanima.

Kada smo mi onda u 1942. godini, na našem begu iz Zagreba putovali kroz italijansku zonu, videli smo četnike na svakoj željezničkoj stanici, zajedno s Italijanima. Nosili su kraljevsku jugoslovensku uniformu i kapu šajkaču (tradicionalna srpska kapa koja je bila i kapa jugoslovenske vojske) s mrtvačkom glavom. Nosili su dugačke brade.

Posle italijanske kapitulacije četnici su ostali sami i našli su se u borbi protiv ustaša i protiv partizana. Zato su se priključili Nalcima i borili se nemilosrdno protiv partizana. Poznajući teren ne manje nego partizani, bili su velika pomoć Nalcima i predstavljali su u to vreme najveću opasnost partizanima.

To su bili četnici u Hrvatskoj. Ali, glavne četničke snage nalazile su se u Srbiji. Njihovo jezgro se sastojalo od ostataka jugoslovenske kraljevske vojske. Njih je sakupio, nakon sloma jugoslovenske vojske, pukovnik Draža Mihajlović. On je primao narednja iz Londona od emigrirane jugoslovenske vlade, od koje je bio imenovan ministrom rata i unapređen u čin generala. I u njegovom programu je bila borba protiv okupatora i njihovih pomagača. On je pokrenuo ustanak u Srbiji još pre Tita. Nemačke okrutne represalije protiv civilnog stanovništva su ga odvratile od

dalje otvorene borbe protiv okupatora. Takve su i bile direktive iz Londona: “Odustati od preuranjenih akcija, čekati na dolazak Saveznika i s njima zajedno osloboditi zemlju i ponovno uspostaviti Kraljevinu Jugoslaviju s kraljem Petrom II na čelu” (koji je, takođe, izbegao u London)! U redovima četnika bili su isključivo Srbi. U njihovom programu je, takođe, bila osveta Hrvatima, koji su činili teške zločine protiv Srba. Taj deo u njihovom programu nije objavljen, ali je bio sproveden gde god se ukazala prilika.

Neki istoričari tvrde da četnici u Hrvatskoj, koji su saradivali s Italijanima, a kasnije s Nemicima, uopšte nisu bili pod komandom Mihajlovića,¹ te da su mesni komandanti (kao major Dangić, vođa bosanskih četnika) samo održavali neke labave veze s Mihajlovićem.²

Partizane je predvodila Komunistička partija s Titom na čelu. Jezgro tog pokreta su bili, takođe, Srbi, koji su se sklonili u šume pred ustaškim terorom. Komunistički rukovodioci su ih organizovali u vojne formacije i uz to obilno ih “preparirali” komunističkom propagandom. Partizani su uglavnom bili seljaci, a bilo je i nešto seoske i malograđanske inteligencije, npr, istaknuti broj učitelja. Po Titovom programu trebalo se boriti bez odlaganja, već sada i svim sredstvima, protiv okupatora i njegovih pomagača. To je činio takozvani “Narodnooslobodilački pokret” (NOP). Njihova doktrina je propovedala ravnopravnost svih naroda koji žive na jugoslovenskoj teritoriji. Osuđivala je osvetu. Rečeno je da će biti kažnjeni samo oni koji su počinili zločine!

Ta doktrina je omogućila i progonjenim ili nezadovoljnim Hrvatima da se priključe. Bilo je mnogo takvih. Priključili su se i neki predstavnici Hrvatske seljačke stranke. To je pre rata bila najjača stranka u Hrvatskoj, a dolaskom ustaša na vlast, mnogo se njih priključilo novom režimu, dakle, ustašama. Drugi su ostali po strani, čekajući razvoj događaja. A bilo je i takvih koji su se, kako već rekoh, priključili partizanima. Obećani su im slobodni izbori posle rata. Ali u programu Komunističke partije je ležalo uspostavljenje nove, socijalističke (u stvari, komunističke) Jugoslavije. Da bi se smanjilo trvenje među narodima koji čine Jugoslaviju, predviđena je bila federativna struktura.

Komunističko vodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta oslanjalo se isključivo na Sovjetski Savez iako je materijalna pomoć u to vreme dolazila samo od zapadnih saveznika.

Na početku je pokušana saradnja između Tita i Mihajlovića. Oni su se čak sastali u dva navrata, u jesen 1941. Razlike u ideologiji i u ratnim ciljevima dovele su brzo do raskola i neprijateljstva, te na kraju do pravog rata među njima. Sada je Mihajlović bio ugrožen, pa je odlučio da prekine borbu protiv Nemaca, barem privremeno. Bili su to sporazumi lokalnih četničkih komandanata s okupatorskim vojnim jedinicama (nemačkim, italijanskim, bugarskim), neka vrsta “pakta o nenapadanju” i zajednička borba protiv partizana.

I Nemci su ovaj prekid borbe protiv četnika videli kao privremeno. Oni su u ovome potezu videli dva cilja: 1. boriti se samo sa jednim neprijateljem koji vodi “gerilski” rat, s kojim je teško izaći na kraj, a ne sa dvojicom; 2. srpski narod, očigledno u Srbiji je, u prvom redu, “nacionalistički orjentisan”. Prekid progona četnika će ih smiriti. Ta taktika Nemaca se u Srbiji pokazala kao uspešna i partizanska delatnost u Srbiji je privremeno smanjena.

U Hrvatskoj ta politika Nemaca, a pre toga Italijana, nije imala mnogo uspeha. Pored toga, ustaško vodstvo nikako nije htelo primiti ovu taktiku saradnje s četnicima (Nemci i Italijani ih nisu mnogo pitali). Hrvati, sa svoje strane, nastavili su sa genocidom nad Srbima na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske...

Saveznici su u početku podupirali i pomagali Mihajlovića. Materijalna pomoć pružena Mihajloviću u to doba je bila minimalna. Do jeseni 1943. Saveznici su mogli opskrbljavati Mihajlovića samo iz njihovih baza na srednjem Istoku, a te su bile jako udaljene.²

Kada su Saveznicima stigle prve vesti o saradnji Mihajlovića s Nemcima, na inicijativu Churchilla uspostavljen je kontakt s Titom. U maju 1943. poslana je prva engleska vojna misija na partizansku teritoriju.³ Druge su sledile. U junu su vesti o Mihajlovićevoj saradnji s Nemcima bile potvrđene iz dodatnih izvora.

Još i danas, mnogi srpski istoričari poriču saradnju Mihajlovića sa Nemcima.

Međutim, snaga Titove vojske se povećavala, a tako i njegovi uspjesi.

Churchill se sve više i više oduševljavao Titom iako je bio svestan da se ovaj, pored borbe protiv okupatora, bori protiv povratka kralja i njegove vlade i za uspostavljanje komunističkog poretka u Jugoslaviji. U ovoj fazi Churchill daje prioritet vojnim ciljevima: vezivanju što većih fašističkih snaga na Balkanu i sprečavanju njihove upotrebe na drugim frontovima.

Treba naglasiti da je kapitulacija Italije jako ojačala Titovu vojsku; ogromne količine vojnog materijala pale su im u ruke. Pre toga su partizani imali samo ono oružje i municiju koju su u borbi uspeli oduzeti neprijatelju.

Churchill u jednom svom izveštaju (od 23. oktobra 1943.) procenjuje da Tito veže na Balkanu 33 neprijateljske divizije.⁴ (On tu nabroja, uz 25 nemačkih, i 6 bugarskih divizija, a s druge strane ne spominje redovne hrvatske (domobranske) i ustaške snage. Churchill, takođe, tvrdi da je Titova narodnooslobodilačka vojska (NOV) u tom razdoblju brojala 200.000 vojnika.⁵

Tito tvrdi u svojoj biografiji da su krajem 1943. godine bile vezane na Balkanu 22 nemačke divizije, 9 bugarskih i 20 satelitskih divizija.⁶ To su domobranske i ustaške, a možda su u računu i četnici i nedićevci.

Nemci su imenovali bivšeg jugoslovenskog generala Nedića ministrom predsednikom okupirane Srbije. On je, naravno, saradivao s Nemicima i takođe se borio protiv Titovih partizana.

Prema procenama nemačkih i hrvatskih izvora, NOV, pred kraj 1943. broji nekih 125.000 do 130.000, odnosno do 150.000 naoružanih boraca.⁷

Po podacima Jugoslovenske vojne enciklopedije, koja je izašla posle rata, NOV u tom razdoblju broji 300.000 naoružanih boraca.⁸

Bilo kako bilo, Titova vojska je već tada bila ozbiljan vojnički faktor u borbi protiv Nemaca i njihovih pomagača. Broj boraca i njihovo naoružanje bili su u stalnom porastu.

Neverovatan je broj i raznolikost pomagača kojima su se Nemci služili u borbi protiv partizana.⁹

Osim ustaša, hrvatske redovne vojske (domobrana) i bugarske vojske, bili su tu još bezbrojni drugi pomagači:

1. U Srbiji: Snage državne sigurnosti (oko 20.000 ljudi); Srpska udarna snaga (oko 5.000 ljudi); Srpski dobrovoljački korpus SDK koji je formirao Dimitrije Ljotić, (ultradesničarski srpski nacionalista) sastojao se od 5 bataljona, svaki sa 500, a kasnije 5 pukova, svaki sa 1.200 ljudi, pojačani pomoćnim jedinicama. Korpus je 1944. dosegao snagu od 9.000 ljudi i bio je sada pod kontrolom generala Nedića... Ruski odbrambeni korpus, sastojao se od ruskih emigranata koji su 1921. pobjegli iz Sovjetske Rusije. Ovi su bili pojačani ruskim ratnim zarobljenicima (koji su prešli k Nemcima). Korpus se sastojao od 6 pukova, svega 20.000 ljudi. Četnici pod nemačkom komandom (legalizovani četnici), 8.000, posle 16.000 ljudi. Nemačke (Folksdojčer) jedinice za odbranu sela napunjenih nemačkom manjinom, oko 6.000 ljudi.

2. U Crnoj Gori (Montenegro): Narodna vojska Crne Gore, formirana je kao italijanska pomoćna snaga. Sadržavala je 6 četničkih bataljona i još druge četničke jedinice, zajedno nekih 23.000 ljudi. Kada su Nemci zamenili Italijane, osnovana je četnička armija koja se sastojala od nekih 10.000 ljudi. Osim toga, bilo je policijskih snaga koje su se, takođe, borile protiv partizana.

3. U Bugarskoj i Makedoniji: osim redovnih bugarskih oružanih snaga, bugarska vlada je u anektiranoj Makedoniji mobilisala pomoćne snage za borbu protiv partizana. To su bili, u prvom redu, pristalice Makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), koja je u 1934. godine sprovela atentat na jugoslovenskog kralja Aleksandra.

4. U Sloveniji, koja je bila podeljena između Nemačke i Italije, uspostavljene su razne protivkomunističke oružane snage: Slovenska legija – nekih 10.000 ljudi; Bela garda – 4 do 6 hiljada ljudi. Četnici su se priključili. Oni su osnovali tzv. Smrtnu legiju sa 1.700 elitnih boraca. Nemci su nakon italijanske kapitulacije uspostavili Slovensku domovinsku legiju, koja se sastojala iz 63 čete i raznih pomoćnih jedinica, inženjerije, veze, artiljerije. Sve zajedno 12.000 ljudi. Osim toga, mesni Nemci su organizovali razne odbrambene snage, kojima su se priključili i mnogi Slovenci...

5. U Hrvatskoj: kraj redovne vojske (domobrani) i ustaše (ustaška vojnica), uspostavljene su za borbu protiv partizana razne mesne milicije. Tako na primer, legija (muslimanska) pod vodstvom Huske, nekih 3.000 ljudi (u 25. poglavlju spominjem taj kuriozitet), ustaška odbrambena milicija. Dobrovoljna milicija. Muslimanska milicija i druge. Četnici, koji su najpre služili Italijanima, a posle Nemcima i brojne druge, već spomenute snage, koje su uspostavljene izvan Hrvatske, a onda ubačene u borbu protiv partizana u Hrvatskoj.

Saveznici su neko vreme pomagali i Tita i Mihajlovića. No nakon što nisu uspeli pokrenuti Mihajlovića da odustane od saradnje s Nemcima i da se mesto toga bori protiv njih, obustavljena mu je svaka pomoć.¹⁰ U decembru 1943. je povučena engleska vojna misija, koja se nalazila na njegovoj teritoriji. Od tada je opsežna logistička pomoć bila pružena Titovoj vojsci. Ona je dolazila vazдушnim putem iz južne Italije koju su Saveznici držali već od jeseni 1943. godine. Ta pomoć je potrajala do kraja rata. Tako je i pri glavnom štabu Hrvatske bila saveznička vojna misija na čelu s Churchillovim sinom Randolphom. I ostali članovi misije su bili engleski oficiri.

Interesantno je da su tu opsežnu vojničku i političku delatnost na Balkanu predvodili Englezi i po ličnoj inicijativi Churchilla. Amerikanci se nisu mešali. Churchill je, doduše, obavestavao predsednika Roosevelta o situaciji, ali ovaj nije imao nikakvo mišljenje ili vlastite ideje. Možda je pokušaj “samostalne” američke politike u Severnoj Africi i njihov katastrofalan rezultat, podučio Amerikance, da je zbog njihovog površnog poznavanja evropskih naroda – politike, njihovog mentaliteta i njihove istorije – bolje da ostanu po strani. (Setimo se samo imenovanja admiralara Darlana, francuskog kolaboracioniste, visokim komesarom Severne Afrike i drugih “briljantnih” poteza.)

Churchill je, opet, uvek video u Balkanu važnu strategijsku dasku odskočnicu. On je bio aktivan na Balkanu i u Prvom svetskom ratu. (U Prvom svetskom ratu je na njegovu inicijativu poslata pomorska snaga da zauzme Dardanele i otvori prolaz između Sredozemnog mora i Crnog mora, za svoju, kao i rusku mornaricu. Osim toga, Churchill je želeo otvoriti novi front pro-

tiv Centralnih sila (Nemačke i Austro-Ugarske), nakon što se rat na Zapadnom frontu “zaledio”. Taj pokušaj bio je odlučen u bici kod Galipolja, koju su Englezi sa svojim saveznicima Francuzima izgubili. Pred kraj rata je ipak otvoren “drugi front” na Balkanu, kod Soluna u Grčkoj.)

Sada je njegov interes bio upravljen ne samo prema Jugoslaviji, već i prema Grčkoj, gde se takođe vodila borba koja je trebala odlučiti između povratka kralja ili komunističke države, koju su hteli tamošnji partizani.

Interesantno je naznačiti da je Churchill želeo proširiti vojničku saradnju s Titom i predložio mu je da zajednički oslobode neka jugoslovenska ostrva, da bi uspostavili među sobom morsku vezu.¹¹ Postojala je samo vazдушna veza. Churchill se čudio da Tito nije reagovao na taj predlog. Tito se protivio svakoj vojničkoj intervenciji Saveznika u Jugoslaviji. To nam je rečeno već na onoj prvoj skupštini, koju su održali partizani u Novom Vinodolskom, odmah iza kapitulacije Italije. Churchill nije učestvovao na toj skupštini, pa kako je onda mogao to znati?

Oko Jugoslavije se politička situacija sve više komplikovala. Na sastanku “AVNOJ-a”, (od partizana osnovanog privremenog Parlamenta Jugoslavije) sazvanog u Jajcu (mali gradić u Bosni) u jesen 1943. godine, odlučeno je da se kralju i njegovoj vladi zabranjuje povratak u Jugoslaviju.¹² To je bio izazov zapadnim silama koje su zahtevale slobodne izbore posle rata.

Interesantan je stav Sovjetskog Saveza prema Titu, kojega bi trebali s oduševljenjem uzeti u svoj zagrljaj i svim snagama podupirati. Tito je bio vatreni komunista i odan Sovjetskom Savezu. Ali, Staljin zauzima sasvim drugačiji stav. U oktobru 1943. godine engleski ministar spoljnih poslova, Eden, posećuje Moskvu i po nalogu Churchilla predlaže Rusima saradnju i pružanje pomoći Titu. Rusi ne pokazuju nikakav interes po tom pitanju.¹³

Na konferenciji u Teheranu¹⁴ održanoj krajem 1943. je, doduše, odlučeno pružiti maksimalnu pomoć Titovim partizanima, ali Rusi nisu bili uvereni da je doprinos Tita tako značajan. Staljin je tvrdio da je broj neprijateljskih divizija koje veže Tito mnogo manji nego što tvrde Englezi.

Staljin je imao pravo. U tom vremenskom razdoblju imali su Nemci na zapadnom Balkanu (na teritoriju bivše Jugoslavije i Albanije) svega 9 divizija, dok je Churchill tvrdio da se radi o 25 nemačkih divizija.¹⁵

Iznenadujuće je bilo da su Rusi izrazili želju da se i veza s Mihajlovićem nastavi. Rusi su, takode, zahtevali da se Tito sporazume s kraljevskom vladom. Jedina praktična odluka u korist Tita bila je spremnost Sovjeta da pošalju i oni svoju vojnu misiju na partizansku teritoriju.

Pre sastanka u Jajcu Tito je molio Staljina da ovaj prizna njegov privremeni parlament, što bi, naravno, jako učvrstilo položaj Tita u Jugoslaviji, tako i prema Saveznicima koji su želeli sporazum Tito – kralj. I opet su Rusi razočarali Tita i uskratili mu priznanje.¹⁶

Tek u jesen 1944. godine, kada je Crvena armija dosegla jugoslovensku granicu, Sovjeti naoružavaju Narodnooslobodilačku vojsku. Sovjeti su već ranije uputili vojnu misiju na oslobođenu teritoriju, ali je njihova pomoć u to vreme bila minimalna.

Saveznici su nastavili sa svojim naporima da nađu neki “modus vivendi” između Tita i od Saveznika priznate jugoslovenske vlade u emigraciji s kraljem Petrom II na čelu (sedište te vlade je bilo u Londonu, a kasnije u Kairu).

Da bi stvorili atmosferu za pregovore, Saveznici su zahtevali od kralja Petra II i emigrantske jugoslovenske vlade da se odreknu Mihajlovića i da ga reše dužnosti ministra vojske. Taj zahtev Saveznika je konačno i sproveden u delo, ali je položaj kralja i njegove vlade sve više slabio.

Tito

Ko je bio taj famozni Tito, bez kojeg ustanak protiv okupatora možda ne bi nikada započeo, a sigurno ne bi dosegao te razmere i te uspehe? Valjda niko drugi ne bi znao tako iskoristiti uspehe na bojnopolju, da bi ostvario svoje političke ciljeve u potpunosti.

Josip Broz (kasnije je u ilegalnosti prisvojio ime Tito) rođen je 1892. godine u Kumrovcu, malom mestu u Zagorju, nedaleko od Zagreba.¹⁷ Sin seljaka, u porodici od petnaestoro dece (mnogi su

poumirali; česta pojava u to vreme). Po svršetku osnovne škole učio je zanat bravara i radio u raznim radionicama i fabrikama. Od rane mladosti njegov interes je bio posvećen radničkim pokretima, koji su onda još bili nova pojava i od vlasti progonjeni. Hrvatska je tada bila deo Austro-ugarske monarhije. Mladi Tito se sve više angažovao za radničke skupštine, proteste i štrajkove. Tako je rano došao u konflikt s vlastima i bio je više puta hapšen.

Treba još naznačiti da je Tito bio samouk. Sve svoje slobodno vreme posvećivao je čitanju knjiga i časopisa. Kako on sam kaže, čitao je svaki štampani papirić.

U Prvom svetskom ratu bio je mobilisan i poslan na ruski front gde je 1915. godine pao u zarobljeništvo.

U oktobru 1917. godine izbila je boljševička revolucija i u nastavku građanski rat između pristalica i protivnika komunista. Obe strane su pokušavale pridobiti za tu borbu, svaki za sebe, i mase ratnih zarobljenika. To su bili izvežbani vojnici. Za Tita nije bilo teško odlučiti za koju stranu se opredeliti. Priključio se novouspostavljenoj Crvenoj armiji. Njegova jedinica nije bila angažovana ni u kakvoj borbi iako je to Tito jako želeo.

Na kraju se ipak vratio u svoju domovinu. S njime žena koju je zavoleo i oženio u Rusiji, njegova prva žena, Belousnova.

Tu se sve potpuno promenilo. Država kojoj je pripadao i za koju je poslat u rat, raspala se. Umesto toga, njegova domovina Hrvatska se ujedinila s drugim slavenskim narodima u novu državu: Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca (to ime je kasnije promenjeno u Jugoslaviju). Na čelu je bio srpski kralj Petar I iz dinastije Karadorđevića. Njega je nasledio njegov sin Aleksandar I.

Tito je radio na raznim mestima. Među ostalim i u jednom parnom mlinu srednjeg kapaciteta, čiji je vlasnik bio, po Titovom opisu: "Dobročudan Jevrejin s velikom familijom". (Mlinari su bili uglavnom Jevreji, tako i članovi naše porodice.)

Politički, Tito je sada već bio ukorenjeni, aktivni komunista i opet je brzo došao u konflikt s vlastima. Komunistička partija je bila od 1921. godine zabranjena u Jugoslaviji.

Ne samo Komunistička partija, koja je imala u to vreme mali broj pristalica, već i najpopularnija i najveća stranka u Hrvatskoj – Seljačka stranka – nalazila se u borbi protiv jugoslovenske vlade

u Beogradu. Hrvati nisu bili od početka zadovoljni Jugoslavijom. Tvrdili su da Srbi vladaju zemljom, tlače i iskorištavaju Hrvate.

Seljačka stranka se borila za nacionalna prava Hrvata, a komunisti za poboljšanje položaja radničkog staleža. Ipak, oni su podupirali i Hrvatsku seljačku stranku i, uopšte, svaku opoziciju, pa čak i fašističku da bi postigli svoj stvarni cilj: rušenje postojećeg režima i uspostavljanje boljševičke države.

Komunistička partija Jugoslavije, i komunističke partije u drugim zemljama, bile su udružene u “Kominterni”, čije je sedište bilo u Moskvi.

Odatle su crpili ideologiju i dobijali uputstva kako sprovesti revoluciju u svojoj zemlji.

Tito je sada već ispunjavao razne dužnosti u radničkim sindikatima (bio je izabran za sekretara Sindikata metalnih radnika za celu Hrvatsku) i u vodstvo partije. On je organizovao štrajkove i protestne skupštine u raznim mestima i držao govore i agitovao za komunističku ideologiju.

Na kraju, Tito je uhapšen i osuđen zajedno s drugim komunistima. Osuda nad Titom je glasila: pet godina robije (tj. prisilnog rada). To je bilo 1928. godine.

Pre njega je već bio osuđen vođa i ideolog partije, beogradski intelektualac i slikar (i Jevrejin), Moše Pijade. On je bio osuđen na 20 godina robije. Posle svog oslobođenja postao je Titova “desna ruka” u partizanskom pokretu za vreme rata i za Titovog režima posle rata.

Tito nakon što je oslobođen, nastavio je svoju delatnost u partiji, putujući po celoj Jugoslaviji i u inostranstvo, sve potpuno ilegalno, pod tuđim imenima i sa falsifikovanim ispravama. On posećuje i Moskvu, da bi učestvovao kao delegat jugoslovenske Komunističke partije na sedmom kongresu Kominterne.

“Kominternu” (vrhovna organizacija svih komunističkih partija na svetu) imala je za zadatak potkopavanje postojećih režima, bili oni fašistički ili demokratski, ili kakvi drugi, sa ciljem uspostavljanja komunističkog poretka. Kada su se zapadni Saveznici udružili sa Sovjetskim Savezom u borbi protiv Hitlera, ovi su zahtevali ukidanje te “ustanove”. Staljin je pristao, ali je umesto toga uspostavio “Kominform”, čija je svrha trebala biti razmena

informacija među komunističkim partijama ali, takode, i koordinacija među njima. U stvari, ciljevi su ostali isti: širenje komunizma širom sveta.

Interesantno je da se u Titovoj biografiji spominju mnogobrojne nesuglasice između njega i sovjetskog vodstva, i sa samim Staljinom, već u to doba. Osim toga, zabeležena su Titova kritička zapažanja o onome što se događalo u Staljinovom režimu.

Zar Tito nije do njegovog isključenja iz Kominforma, slepo verovao u sovjetsko vodstvo i bio mu potpuno odan? Tako je bar izgledalo po onome što je Tito činio i što je govorio.

Titov biograf i bliski saradnik, Vladimir Dediđer, objavio je knjigu "Tito" 1952. godine, dakle, posle Titovog isključenja iz Kominforma 1948. godine. Zato je moguće da su neki "raniji konflikti" sa Staljinom "dodati", kao neka "predigra", koja treba da razjasni kasniji potpuni raskol između tih dveju ličnosti.

No, vratimo se hronološkom razvoju događaja.

Izbio je građanski rat u Španiji. Fašisti na čelu s generalom Frankom (iza koga je stajala fašistička Italija i nacistička Nemačka), pobunili su se protiv republikanske vlade (koja je bila komunistički orijentisana). Titova dužnost je bila da sakuplja dobrovoljce koji će se boriti na strani republikanaca i prebaci ih u Španiju ilegalno, jer jugoslovenska vlada nije želela da bude upletena u taj konflikt. Sam Tito nije bio u Španiji i nije učestvovao u borbi, iako se to često tvrdilo.

Tito je, međutim, već bio član Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.

Kada su Nemci zajedno sa svojim saveznicima Italijanima, Bugarima i Madarima napali, zauzeli i uništili Jugoslaviju u aprilu 1941. Komunistička partija je smesta počela da sprema oružani ustanak! Tako je to bilo prema zvaničnoj jugoslovenskoj posleratnoj istoriji.

Tu tvrdnju treba oprezno preispitati. U to vreme Sovjetski Savez je još bio vezan s nacističkom Nemačkom sporazumom Ribbentrop-Molotov, koji je sklopljen u augustu 1939.

Do nemačkog iznenadnog napada na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, vladala je potpuna harmonija među tim dvema zemljama: Sovjeti su s Nemcima podelili Poljsku, nakon što je poljska vojska

bila poražena od Nemaca. Nemačka je bila sporazumna s anektiranjem baltičkih zemalja Sovjetskom Savezu (1940). U ratu između Sovjetskog Saveza i Finske (u zimu 1939/40), Nemci su podupirali Sovjete. Sovjetski Savez je opskrbljivao Nemce sirovinama od velike važnosti za vođenje rata. Komunistička partija u Francuskoj (gde je uvek bila jaka), po naredbi iz Moskve pledirala je protiv “imperijalističkog rata” protiv Nemačke. Ta komunistička propaganda imala je razorno delovanje na moral francuskih vojnika.

Sam Sovjetski Savez je nekoliko dana iza jugoslovenske kapitulacije priznao da Jugoslavija, kao država, više ne postoji i diplomatsko predstavništvo je povučeno iz Beograda. Šta bi, dakle, moglo podstaknuti Komunističku partiju, koja je primala naređenja iz Moskve, da se požuri s ustankom?

Odlučan je za Komunističku partiju u Jugoslaviji bio 22. jun iste godine, kada je Nemačka napala Sovjetski Savez. Sada je zaista počeo “ustanak” predvođen Komunističkom partijom. Osnovan je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Tito je bio jednoglasno izabran i imenovan vrhovnim komandantom (kasnije je i imenovan maršalom).

Četiri godine će Tito predvoditi tu herojsku, nejednaku, a ipak tako uspešnu borbu. Samo dominantna, otvrdla, ustrajna i iskusna ličnost kao Tito mogla je to postići.

Iako je njegova borba bila usmerena k oslobođenju naroda od okupatora, njegov konačni cilj je bio uspostavljanje komunističke države na teritoriju Jugoslavije.

Harizmatičan i uspešan, Tito je stekao poverenje Saveznika, koji su mu pružili svu moguću pomoć i verovali njegovom obećanju da će posle rata, na slobodnim izborima, biti odlučena politička konstelacija Jugoslavije. Obećanje nije održao.

Lični kult Tita započeo je već na početku i sproveden je u punom opsegu, kao kod svih diktatora.

Tito se zaista uzdigao od jednostavnog radnika do uspešnog vojskovođe, političara, pa sve do vrha države. Može se reći “svojim vlastitim rukama”.

Posle rata su ga, takode, očekivala teška vremena, kada ga je Staljin prognao iz “komunističke porodice” i fizički ugrozio njegov opstanak.

Tito će sve poteškoće savladati ne štedeći primenu sile i terora, u prvom redu protiv onih svojih pristalica koji su ga izneverili i, uopšte, protiv svog vlastitog naroda.

Kod Tita se pojavilo novo svojstvo: težnja za raskošem i bezobzirna rasipnost. Bezbrojni dvorci, jahte, blistave uniforme, skupoceni konj i islično, obeležavaju godine njegove vlasti. Komunistička propaganda je znala i ovu obesnost njihovog vođe razjasniti narodu, koji je živeo u bedi: “To mu pripada, to mu je njegova borba dala”.

Možda treba, na kraju, spomenuti još i sudbinu Titovog glavnog suparnika – Mihajlovića. On je posle svršetka rata bio napušten i usamljen. Skrivao se u šumama i na kraju pao vlastima u ruke. Osuđen je na smrt i streljan.

21. poglavlje

Pojavio se novi prijatelj

Na sreću, na našem sektoru nije bilo četnika. Ne znam šta bi se dogodilo s nama, potpuno neiskusnim i neizvežbanim, da su se oni pojavili.

U slobodno vreme morali smo pomagati u istovarivanju robe koja je dan i noć stizala. Partizani, znajući da neće moći da održe ove teritorije uz morsku obalu, gledali su da taj, od Italijana napušten materijal sklone u šume.

Jednog jutra je k nama stiglo desetak topova koje su vukli konji i mazge. Topovi su sakriveni u šumi, a konji i mazge su predati našoj brizi.

Neki moji drugovi su se opredelili za mazge, a drugi za konje. Ja nisam voleo ni jedne, ni druge. Iako sam bio gradsko dete, ipak sam konje vidao, a mazge prvi put sada. Zato sam se opredelio za konje. Uspeo sam nagovoriti vodnika da mi poveri samo tri konja, umesto pet, kako se to od nas zahtevalo.

Najviše su nadrljali oni s mazgama. Ispostavilo se da je to prava divlja životinja, teška za savladati i, pored toga, opasno se rita zadnjm nogama.

Prvo smo uspostavili komunikaciju s tim životinjama, koje su razumele samo italijanski. Služili smo se kletvama kao “porka bestia”, “porka mizerija” i još mnogim drugim iz opširnog italijanskog repertoara. To je pomoglo.

Trebalo ih je nahraniti i napojiti. Kada sam ih vodio na pašu, teško je bilo raspoznati da li ja njih vodim ili oni vode mene.

Jednog dana, kada sam stražario na raskrsnici, sišao je s jednog teretnog auta partizan, očigledno neki funkcioner. Onda još nije bilo oficirskih činova. Pitao me je gde je kuhinja. Kada se vratio,

seo je na svoju torbu i, izgleda, čekao na prevoz. Čovek je bio srednjih godina, inteligentnog izgleda. Nije imao nijednu dlaku na glavi. Nosio je revolver, što je označavalo neki status. Celo vreme me je posmatrao, dok sam tako šetao pred njegovim očima. Na kraju me pozvao k sebi i pitao me nešto što sam najmanje očekivao: “Jesi li Jevrejin?” Bio sam jako ljut i pitao sam ga: “Zar i kod partizana postoji rasno pitanje?” No njegov odgovor me je još više iznenadio: “Ja sam, naime, takode Jevrejin!” To je, naravno, već drugačije zvučalo.

Ispostavilo se da je on inženjer, funkcioner u Glavnom štabu Hrvatske. Sada putuje u Novi Vinodol. Pitao me da li znam tamo nekoga kod koga bi se mogao okupati. Već godinu dana nije video kupatilo. Naravno, predložio sam mu da ode kod mojih roditelja koji će ga rado primiti. Bila je to i prilika da im se javim. On mi je obećao da će ih posetiti.

I zaista, između mojih roditelja i tog čoveka (čijeg se imena na žalost ne sećam) razvilo se srdačno prijateljstvo. Za to sam, naravno, saznao tek kada sam se vratio kući u Novi.

U narednim sedmicama taj naš novi prijatelj će nam mnogo pomoći.

Možda nam je i živote spasio.

Eto, opet slučaj, ili sudbina. Sasvim nepredviđeno se na pozornici pojavi potpuno strana osoba koja će imati sudbonosnu ulogu u našem životu. Kao i ona mlada žena u Zagrebu, koja nam je nabavila propusnice za beg. I nju pre nismo poznavali i baš u najkritičnijem času ušla je spasonosno u naš život.

Moji osećaji i uspomene su me zaveli i počinjem pričati o onome što se pre dogodilo i o onome što će se dogoditi u budućnosti. Treba da se vratim gde sam stao, dakle, na moju stražu u Mošunama.

Razboleo sam se

Naporan rad, zima i spavanje napolju na otvorenom postali su nepodnošljivi. očigledno za mene koji sam uvek bio osetljiv na prehlade. Na kraju sam dobio visoku temperaturu. Sav sam goreo i to se i videlo na meni. Doktora nije bilo, čak ni nekog bolničara. Ja se nisam žalio. Moj vodnik je bio jednostavan dečko, koji nije

sakrivao svoju nepoverljivost prema “inteligentima” (kao i onaj u Novom). Mene je ipak cenio, jer je video da dajem sve od sebe i odlučio je da me pošalje nazad u moju četvu u Novi, da me pregleda doktor.

Dok sam na raskrsnici čekao na neki prevoz, opet se pojavio onaj novi prijatelj, kojeg sam poslao mojim roditeljima. Od njega sam čuo da je bio odlično ugošćen i da se sprijateljio s mojim roditeljima. On se vraćao u Glavni štab, ali se zaustavio da bi meni sredio privremen odlazak kući. Naravno, to više nije bilo potrebno, jer sam već bio poslan kući. On je obećao da će moje roditelje prvom prilikom opet posetiti.

Ja sam se popeo na auto koji nije putovao u Novi, ali jeste u tom pravcu. Nešto kasnije sam morao sići i ostatak puta prepešačiti. Sa mnom je bio i jedan bivši carinik, koji je tvrdio da poznaje kraći put. Pričao mi je da je tu pre rata hvatao krijumčare i zato dobro poznaje teren. Put je vodio kroz gustu šikaru i preko klisura. Taj “iskusni lovac krijumčara” je brzo izgubio orijentaciju i mi smo satima lutali. Ja sa visokom temperaturom.

Kada sam konačno, poslednjom snagom, stigao kući, odmah sam se onesvestio. Mesni lekar (ne onaj italijanski konfident, koji je još bio u zatvoru), ustanovio je upalu pluća. Penicilina još nije bilo i zato se moje ozdravljenje produžilo. Moj otac je odneo lekarski nalaz u četvu i oni su mi poručili da se ne žurim i da se vratim tek kada budem potpuno zdrav. Onda još nisam znao da se nikada više neću vratiti u tu četvu.

Moramo napustiti Novi

Međutim, vojna situacija se jako pogoršala. Nemci, nakon što su pretekli Saveznike i okupirali veći deo Italije, krenuli su sada protiv partizana, koji su u to vreme držali čitavu istočnu obalu Jadrana.

Tako su se jednog dana nemački tenkovi “prošetali” do Crikvenice, koja leži manje od deset kilometara od Novog. Nemci su se još istog dana vratili na italijansku granicu u Rijeci (Fiume). Ona je, takode, bila manje od pedeset kilometara od nas. Bilo je jasno da će oni, kada sakupe dovoljno snaga, opet doći i zauzeti čitavu obalu. Bilo je rečeno da će se u tom slučaju partizani

povući u brda, kako su to uvek radili kada je neprijatelj došao s velikim snagama, da bi ga zgodnom prilikom napali iz zasede.

Taj dan, kada su Nemci bili u Crikvenici, partizani su digli u vazduh most na glavnom putu (onaj koji sam čuvao prvih dana u partizanima). To, naravno, nije moglo zaustaviti nemačke tenkove.

Mnogi su taj dan pobjegli, tako i jedna jevrejska familija. Njima je svojevremeno moj tata učinio veliku uslugu. Oni nas čak o begu nisu ni obavestili. Ali, kako rekoh, Nemci su se opet povukli i svi civili i partizani su se vratili u Novi. Bilo je jasno da treba napustiti to ugroženo područje, ali se mi nismo mogli maknuti, jer sam ja još imao temperaturu.

Pojavili su se nemački avioni. Prvog dana bacali su letke. U njima su nam saopštili da će nas hrvatska vojska uskoro osloboditi od komunističkih bandita.

Drugog dana se pojavio jedan avion, verovatno izviđač. U luci su bile četiri lađe, takoreći, pod našom kućom. Ove lađe su smesta isplovile u pravcu Senja, koji leži dvadesetak kilometra južno od Novoga.

Nakon nekog vremena pojavila su se četiri nemačka bombardera. Oni su kružili nad lukom i pošto nisu našli te lađe, produžili su i teško bombardovali Senj. Mi smo opet imali sreće.

Nekoliko dana iza toga osvanuo je naš prijatelj iz Glavnog štaba. On je specijalno došao da nas odvede odavde, jer je postojala neposredna opasnost od nemačkog napada. Nastojao je na tome da moramo napustiti Novi još istog dana. Ja sam se još jako loše osećao, ali smo znali da sami nećemo biti u stanju bežati, a on nam je obećao da će se pobrinuti za prevoz.

Bio je problem što sam ja bio vezan za moju četu.

“I to ću ja srediti, ja sam tvom komandantu obećao da ću mu nabaviti revolver i eto, tu je” – rekao je naš prijatelj.

Ponos partizanskih oficira je bilo njihovo oružje i da bude drugačije od drugih partizana. Najveća čast bila je posedovati nemački “parabelum”, jer je taj dolazio od nemačkog zarobljenog ili ubijenog oficira. To je bilo odlično oružje. Kasnije je bio engleski “sten”. Njega su mrzeli, jer je bio engleski, a ne ruski. Osim toga bio je jako nepouzdan (bar prvi modeli). Znao je sam

od sebe da zapuca. Posle je na naročiti zahtev partizana došlo nešto ruskih puškomitraljeza (sličnih današnjim kalašnjikovima). Ovi su bili tako teški, da su ih takođe mrzeli, ali se nisu žalili i čuteći su trpeli.

Ja sam dobio zvaničnu potvrdu da sam otpušten iz moje čete “do opoziva”. To je bio čudan dokumenat, jer nije bilo jasno ko će ga “opozvati” i kako, nakon što sam se odvojio i udaljio od moje čete?

Glavno je, da je nosio potpis komandanta čete i žig: petokraku zvezdu.

Kako bilo da bilo, “dokument” mi je služio dugo vremena.

Zaboravio sam na svoju pušku, ali to je sredila moja mama. Ona ju je odnela u opštinu i tamo su je bez daljnjeg primili. Može se reći da me je moja mama razoružala. Iduću godinu i po, koju sam proveo u partizanima, nisam više dobio pušku u ruke.

S našim prijateljem smo se uputili do komande mesta, jer su odatle polazili automobili u svim pravcima. Mi smo se popeli, naravno, uz njegovu pomoć na teretnjak koji je vozio robu i vojnike u neko mesto u unutrašnjosti. Bilo je važno, po mišljenju našeg prijatelja, napustiti obalu još iste večeri.

Teretnjak je bio pretrpan. Po njegovom nalogu i uprkos protestu svih prisutnih, smestio je mene, koji sam još bio bolestan, s mamom u kabinu. Tatu gore sa partizanima, a za njega samoga već nije bilo mesta. On je za celo vreme prevoza stajao na stepenici kraj kabine i držao se za ogledalo auta.

Kada smo konačno, kasno noću, stigli u jedno malo selo, nabavio nam je mesto za prenoćište i hranu.

Drugi dan je trebalo produžiti put. Jedini teretnjak bio je opet pretrpan. Bili su tu i ranjeni partizani. Naš prijatelj je nekoliko lakše ranjenih skinuo radi nas. Izbila je prava pobuna: “Civili da putuju, a ranjeni partizani da ostanu” (to zaista nije bilo u redu!). On nije popustio i tvrdio je da mora “ove civile” sprovesti u Glavni štab, i to hitno.

Šta je bio naš cilj i gde je poželjno da se zaustavimo? Do sada nismo o tome govorili, ali sada je trebalo nešto odlučiti. Moji su roditelji imali jednu ideju. Brat naše bivše kućne pomoćnice živeo je u Otočcu, u Lici. To mesto se nalazilo u središtu partizanske

oslobodene teritorije. Mi smo tog čoveka poznavali. On je bio par puta u Zagrebu i kod nas je prenoćio. Ostavio je dobar utisak. Našem prijatelju se taj predlog sviđao, ali je rekao da će biti potrebno pre toga proveriti njegovu političku orijentaciju. Naime, da li nije saradivao s ustašama kada su ovi bili u Otočcu?

Naš put je trajao još dva dana. Putovali smo teretnjacima, a jedanput čak autobusom. Na kraju, stigli smo na naš cilj. Naš prijatelj je proverio kod sigurnosnih vlasti da taj čovek, kod kojeg smo se hteli smestiti, živi sa ženom i ćerkom izvan samog grada, te da su to mirni ljudi i da nisu imali nikakvu vezu s ustašama.

Otočac je mali grad s hrvatskim stanovništvom. U tom kraju, kao i u mnogim drugim u Hrvatskoj, sela su bila srpska i hrvatska, jedna kraj drugih. Hrvatski gradovi i sela u Lici su bili ustaška kolevka. Vodeće ustaše potiču iz Like.

Nekoliko sedmica pre nego smo mi stigli u Otočac, odigrala se tu teška i krvava drama. U to doba Otočac se računao kao sigurna “pozadina”. U njemu su bile koncentrisane važne partizanske ustanove. Neposredno posle italijanske kapitulacije, veći deo vojske se nalazio u novooslobodenom primorju. Tamo su razoružavali italijansku armiju.

Jedne noći je u Otočac upala četa ustaša, koji su došli iz Gospića, glavnog ustaškog uporišta u tom delu Hrvatske. Oni su u dve ili tri noći prepešačili udaljenost od nekih 60 km, skrivajući se na putu u hrvatskim selima, čiji su stanovnici s njima saradivali.

U Otočcu su pobili mnoge partizane, iskoristivši efekt iznenadenja. Ali, najveća drama odigrala se u gradskoj bolnici. Tu je među bolesnicima ležalo desetak teško ranjenih partizana. Opatice, koje su radile u bolnici kao “milosrdne sestre” vodile su ustaše od kreveta do kreveta i pokazivale im koji među bolesnicima su partizani. Ustaše su ih jednostavno zaklale noževima.

Ujutro su ustaše napustile grad, a s njima su otišle i “milosrdne sestre”.

Ove četiri milosrdne sestre su posle rata pronadene i osuđene.¹

Kada smo mi stigli, sve se smirilo i grad je opet bio čvrsto u partizanskim rukama. Naš prijatelj bi nas rado otpratio, da bi se uverio da smo se dobro smestili, ali je on bio zbog nas već u ve-

likom zakašnjenju. Oprostio se od nas i obećao da će nas za nekoliko dana posetiti.

Na žalost, do toga nije došlo. Ovo je bilo poslednji put da smo ga videli.

On je zaista nekoliko dana kasnije prošao kroz Otočac u novoj misiji. Ostavio je kod vojnog apotekara, Brajkovića, cigarete za moga tatu i poruku da će nas na povratku posetiti. Ali, to je bilo poslednje što smo o njemu čuli iako smo se svuda raspitivali. Tek nekoliko meseci kasnije upoznali smo jednog visokog oficira iz Glavnog štaba i on nam je ispričao šta se s tim prijateljem dogodilo: onaj isti dan kada je prošao Otočcem s još jednim inženjerom, njihov auto je “naleteo” na kolonu nemačkih tenkova i obojica su bili na mestu ubijeni. Generalno, taj oficir se izražavao negativno o našem prijatelju. Tvrdio je kako je on imao praksu da se prikazuje kao neka važna ličnost iz Glavnog štaba i nastupao je s autoritetom koji mu nije pripadao. On je bio običan partizan koji je kao inženjer bio zaposlen na sakupljanju i sortiranju zaplenjenog oružja.

Mene do danas opterećuje misao da je taj divan čovek nastradao, indirektno, našom krivnjom. Naime, da se nije zadržao zbog nas, verovatno bi putovao tim putem dan ili dva ranije, to jest pre nemačke ofanzive, koja je na tom sektoru baš tog dana započela.

Mi o njemu znamo jako malo. Čak nam ni svoje prezime nije otkrio. On je nešto strašno preživeo, zato je i izgubio svu kosu i izgledao desetak godina stariji nego što je zaista bio.

Jedne noći je mom tati pričao o tome u nekoliko rečenica. On je u Novom Sadu bio među onim Jevrejima koje su Mađari odveli na obalu Dunava da bi ih streljali. Kada je streljanje bilo u punom jeku, mađarski oficir je naznačio sa sabljom kraj njega: “dovde” – i on je ostao pošteđen. To krvoproliće, koje je trajalo tri dana, odigralo se između 21. i 23. januara 1942. Mađarska vojska je iscenirala “pobunu”. Na to je kao odmazda ubijeno 870 Jevreja i 430 Srba.²

Novi Sad je grad u Vojvodini. Stanovništvo je bilo pretežno mađarsko. Posle Prvog svetskog rata Vojvodina je priključena Jugoslaviji. Po raspadu Kraljevine Jugoslavije Nemačka je vratila

tu pokrajinu svojim saveznicima Madarima. Ovi su terorisali i proganjali Srbe i Jevreje. Dok je u “staroj Mađarskoj” u to doba (1941. do 1944.) još postupak prema Jevrejima bio manje ili više human, u anektiranim područjima je besnila njihova okupaciona vojska, a još više, surova mađarska žandarmerija. Tu pojavu susrećemo kod svih satelitskih režima. Tako, na primer, kako sam već ranije pomenuo, Bugarska nije izručila Nemcima nijednog bugarskog Jevreja, ali je izručila sve Jevreje sa anektiranog područja.

Rekao je još da je potpuno sam. Da li je imao familiju? Kakva ih je sudbina zadesila? Nikada o tome nije govorio, a mi smo se suzdržali od zapitkivanja.

Otočac

Ali, vratimo se na onaj dan kada smo se rastali od našeg prijatelja i pošli da tražimo familiju Ostović. Tako su se oni zvali. Oni su nas jako lepo primili. Imali su veoma prostranu seljačku kuću. Rado su nam iznajmili lepu sobu i mama se mogla služiti kuhinjom.

Na oslobođenoj partizanskoj teritoriji niko nije bio plaćen – partizani, civilni funkcioneri itd. Sve se odvijalo na dobrovoljnoj bazi. Našim domaćinima novac je dobro došao. Oni su imali malo zemlje i malo gazdinstvo koje ih je prehranjivalo, ali u novcu je postojala oskudica na partizanskoj teritoriji. Ekonomija je bila bazirana na autarhijskom gazdinstvu, kako je to bilo i pre u tim krajevima. Seljak je proizvodio sve poljoprivredne proizvode koje je trebao za sebe. U bogatijim krajevima i za prodaju. Odeću i obuću su, takođe, sami proizvodili, od ovčije vune i sirove kože. Drva je bilo u izobilju i jako jeftino: za grejanje u zimu i za izradu pokućstva i gradnju kuća (sve je to, naravno, bilo jako primitivno). U bogatijim i većim selima znala je biti mala sitničarska radnja koja je obično pripadala Jevreju. Tu, u ovom siromašnom kraju, nije bilo sitničarskih radnji i nije bilo Jevreja “ni za lek”. Zamena dobara je bila na pijaci, koja se održavala jednom sedmično u obližnjem gradu. Od zarade se kupovalo ono što sami nisu proizvodili. Toga je bilo jako malo u ovom kraju: šibice, so i šećer – nekoliko kocki za praznični kolač. Osim toga, boja za farbanje

odeće. Naravno, trebalo je koji put kupiti neko oruđe za obradu zemlje. Obično najosnovnije, jer je obrada zemlje u tim krajevima bila jako primitivna. Te su se stvari kupovale u prodavnicama u gradu. Plaćalo se na otplatu ili “u naturi”: toliko jaja za srp itd. Veliki luksuz bile su cipele (fabričke). I onaj koji ih je posedovao, nosio ih je samo kada se išlo u grad ili u crkvu.

Ta autarhijska ekonomija omogućila je snabdevanje partizana s najnužnijim proizvodima, a civilnom stanovništvu da preživi.

Ali to nije bilo tako jednostavno. Za vreme borbi, sela su bila napuštena, opustošena, opljačkana i popaljena. Seljaci su bežali i opet bi se vratili kada je to bilo moguće. Opet bi sagradili neku daščaru, samo da imaju krov nad glavom. Obradivali bi opet zemlju. Partizani su im koji put nabavljali nešto stoke i konje. I sve bi počelo iznova. Za vreme četiri godine partizanske borbe, taj se scenario ponovio više puta na istoj teritoriji i s istim igračima.

Kod porodice Ostović smo opet našli mir. Ništa nam nije nedostajalo. Ja sam još našao malo rasonode, družeći se sa njihovom ćerkom. Nekoliko puta smo izašli na zabave i ples koji su priređivali partizani, da bi podigli moral vojnika, kao i civila.

Ja do danas ne znam plesati. Onda još nisam znao kakav sam antitalenat, pa me je podučavala moja prijateljica. Posle su bile još mnoge koje su to pokušale, ali uvek bez uspeha. Na kraju sam svoj problem rešio time što sam oženio devojkicu koja, takode, nije znala plesati. Naravno da je to bilo mnogo godina kasnije.

U Otočcu je bilo u to vreme nekoliko jevrejskih porodica iz Zagreba, koje su moji roditelji poznavali. Među njima i Hugo Wollner i njegova žena. To je onaj Wollner koji nam je u Crikvenici dao dobar savet, da ne ostanemo tamo, već da produžimo za Novi Vinodol. Oni su bili vrlo imućni ljudi. Decu nisu imali. S njima su još bile, njihova nećakinja, vrlo lepa devojkica, imala je 24 godine, kao i stara baka. Oni su živeli u lošem stanu, pa je moj tata nagovorio naše domaćine da im iznajme sobu koja je još bila slobodna. Prostrana soba u dobroj kući, za četvoro, bila je veliki komfor! Nama je bilo jako prijatno s njima, jer smo imali s kime razgovarati. S druge strane, došlo je do napetosti između gazdarice i gospođe Wollner, što je negativno delovalo i na odnos naših domaćina prema nama.

Bilo je i malih problema; mi muškarci smo se nekako brijali starim britvama, ali nije bilo brijača koji bi nas ošišao. Wollner, koji je u Zagrebu posedovao veletrgovinu, imao je sa sobom razne stvari na koje nikada ne bismo pomislili da ih ponese. Tako i aparat za šišanje kakav su koristili brijači. Mi smo jedan drugog šišali kako smo najbolje znali. Wollner je šišao tatu i mene. Uložio je mnogo truda, pa smo “nekako” ispali. Ja sam šišao njega. Izgleda da i za to zvanje nisam talentovan, pa sam mog klijenta u pravom smislu unakazio. Tata mi je priskočio u pomoć pokušavši da izravna “stepenice”, ali s malo uspeha.

Wollner je imao brata koji je posle kapitulacije Italije i oslobođenja iz logora ostao na ostrvu Rabu, te nije prešao na “kopno” kako su to partizani preporučili. Neke porodice ostale su na Rabu gde su životni uslovi bili neuporedivo bolji nego na partizanskom području – u zapuštenim selima i uvek u begu. Bila je tu još i nada da će se uspeti prebaciti u južnu Italiju, gde su bili Englezi i Amerikanci. S druge strane, ostrvo je predstavljalo klopku iz koje se nije moglo pobeći. Kada su ga Nemci u proleće 1944. zauzeli, odmah su pohvatili sve Jevreje (100 do 200 osoba) i poslali ih u Aušvic. Samo ćerka od ovih Wollnerovih je preživela.

Moje otpuštanje iz vojske je, naravno, još uvek bilo na snazi, jer ga niko nije “opozvao”. Bilo je jasno da tako neće ići dugo vremena. Zato sam hteo da se vratim u vojsku svojom inicijativom i da se smestim tamo gde će meni biti dobro.

U to vreme je bila u Otočcu smeštena centralna radio-tehnička radionica IV korpusa. Spomenuo sam da sam se nekoliko godina bavio radio tehnikom iz hobija i stekao praktičnim radom neko iskustvo, a na raznim kursevima dosta teoretskog znanja da bih mogao raditi kao radio-tehničar.

Prijavio sam se kod komandanta radionice i ispričao mu šta znam i molio da budem primljen u njegovu radionicu. Jedino pitanje koje mi je postavio, nije se odnosilo na moje tehničko znanje. On me je pitao da li sam Jevrejin? Kada je čuo moj potvrdni odgovor, izjavio je na moje zaprepaštenje, da on ne želi Jevrejina u svojoj radionici.

Ja sam protestovao: “Pa mi smo partizani, a ne fašisti i mi se protivimo rasizmu!” On je hladno odgovorio: “To je istina, ali ja

imam loše iskustvo sa Jevrejima i zato ih ne želim u svojoj blizini!”

I tako se moj san rasplinuo zbog antisemitizma jednog partizanskog oficira. On nije bio jedini antisemita među partizanima.

Treba reći da je vladao veliki nedostatak radio-tehničara.

Ukazala se druga prilika. Apotekar Brajković, koga sam već spomenuo, bio je šef centralne partizanske apoteke. On je trebao pomoćnika. Kako nije našao nekoga koji se nešto razume u apotekarstvo, zadovoljio bi se s inteligentnim mladićem koji bi bio u stanju naučiti neke osnovne pojmove i biti mu od pomoći. On je rekao da bi me rado primio, samo još mora dobiti privolu “vrhovnog sanitara”. To je bila velika zverka i Brajković se nije hteo direktno obratiti na njega, jer se izgleda, bojao kao Jevrej in promovisati Jevrejina (takva je atmosfera vladala). Stvar je ostala nerešiva.

Gospođa Wollner je imala jednu ideju. Ona je poznavala “drugaricu” tog vrhovnog sanitara i zamolila je za njenu pomoć. Odnela joj je i moj “dokument”, ako bi taj pitao ko je taj mladić, da mu pokaže da se radi o otpuštenom partizanu.

Stvar se završila gore nego što se uopšte moglo predvideti.

Ova je žena pristala i ispričala svom “prijatelju” čitavu priču i rekla da je i Brajković sporazuman.

Na to se ovaj razljutio: “Zašto Brajković nije govorio sa mnom?”

Razgovor o tom predmetu, se ipak, nastavio dok mu nije pokazala moj otpust iz vojske. Naravno da je pitao od koje bolesti bolujem i koliko dugo. Umesto da mu ispriča da sam imao tešku upalu pluća, ona je jednostavno rekla da patim od pluća.

Kada je ovaj to čuo, potpuno je pobesneo: “Pa taj Brajković je sasvim poludeo, plućnog bolesnika uzeti u apoteku!? Sutra će nešto čuti od mene!” Još je u svom besu iscepao moj jedini partizanski dokument.

Sada sam se našao u velikoj nevolji. Više nisam mogao da objasnim odakle dolazim i da sam službeno otpušten. Ne bi bilo teško proglasiti me dezterterom. Šta raditi?

Nije bilo mnogo posla u pozadini.

Onaj ko je znao pevati ili svirati, bio je jako tražen. U Otočcu je bio jedan par – ona je pevala, a on je svirao na harmonici. Bili su jako traženi i “pevali su i svirali” kroz celi rat. (Ona se zvala Hedva Piliš i posle rata je bila poznata pevačica u Zagrebu.)

Drugačija je bila sudbina mog prijatelja iz Novoga, sina trgovca koji je bio sa mnom u četi. Njega su oslobodili iz čete, jer je svirao na harmonici i čak posedovao harmoniku. Na žalost, dečko je bio flegmatičan, nije uložio malo truda da nauči par partizanskih pesama i uvek je molio da nešto svira. Na kraju je svima dosadio i vraćen je u četu. Kod prvog napada, koji je četa izvela (kod grada Ogulina), on je pao.

Ja na tom području sigurno nisam imao šta da tražim. Muzikom se nisam nikada bavio. U školi, kod prvog ispitivanja sluha, učitelj me je odmah rasporedio među nepevače.

Odlučio sam da se javim u komandu u Otočac. Ispričao sam im da sam bio u četi koja je pripadala 13. primorsko-goranskoj brigadi i da sam otpušten zbog bolesti. Sada se već dobro osećam i želim se vratiti u vojsku. Oni su tu moju izjavu bez daljnijega primili, ali su rekli da čekam, uskoro će biti mobilisana grupa meštana i mene će mobilisati zajedno s njima. Zapisali su moje podatke i adresu.

Više nikada od njih ništa nisam čuo!

Bio je to početak 1944. godine. Zima još nije počela. Inače, u to doba taj kraj leži pod visokim snegom. Ništa o tome za sada. Ja sam se ipak prehladio. Ta prehlada je opet brzo prešla u upalu pluća, dakle, po drugi put u četiri meseca. Danima sam ležao s velikom temperaturom. Lečio me je dr Jungvirt, koji je u Zagrebu bio tražen dečji lekar. Ja već davno nisam bio dete, ali on je bio jedini lekar kojeg su moji roditelji našli. Bio je jako požrtvovan, svaki dan je dolazio da me vidi.

Moramo bežati iz Otočca

Međutim, vojnička situacija oko Otočca se pogoršala. Do sada smo živeli u pravoj pozadini i osećali se sigurni. Sada su Nemci i ustaše pokrenuli ofanzivu protiv partizana i približavali se Otočcu. Trebalo je opet bežati, baš kao onda iz Novoga, a ja sam još bio polubolestan. Roditelji, zajedno s Wollnerovima, iznajmili

su kola kojima smo se evakuisali u selo Dabar. Selo leži nedaleko od Otočca, u podnožju brda Mala Kapela. To selo je na rubu velike i guste šume, kuda se uvek moglo pobeći.

Našli smo sobu u seljačkoj kući i čekali smo dalji razvoj događaja.

Moram još istaći da smo imali sve manje i manje prtljaga. Kada smo napustili Novi mogli smo, zahvaljujući našem prijatelju, koji se brinuo ne samo za naš prevoz već i za naš prtljag, poneti veći deo naših stvari. Kada smo napustili Otočac, poneli smo samo ono najnužnije - onoliko koliko bismo mogli nositi na leđima, ako bismo morali produžiti pešice. Imali smo dovoljno košulja, rublja, cipela, toaletnih potrepština i tople pokrivače. Ali, to nije dugo ostalo u našem posedu.

Nakon nekoliko dana nemački tenkovi su se nalazili nedaleko od Otočca, koji su zauzeli dan ili dva kasnije. Trebalo je bežati dalje. Ovog puta kolima sa volovskom zapregom. Volovi su u stanju vući opterećena kola čak i uzbrdo, ali jako polako, mnogo polaganije od najsporijeg pešaka.

Prešli smo malu Kapelu i stigli smo u gradić Slunj, koji se računao kao siguran tih dana. Opet smo se smestili kod jedne porodice. On je bio Hrvat i otvoreni simpatizer ustaša. Žena mu je bila iz Makedonije. Bili smo dobro smešteni i mama je mogla kuvati zajedno s gazdaricom. Nikada nije došlo do konflikta između moje majke i gazdarice. Kako u prošlosti, tako ni kasnije. Ko je poznavao moju pokojnu mamu, nije se čudio. To je bila mirna, razumna, divna žena s kojom je bilo nemoguće posvađati se.

Životnih namirnica nije bilo teško nabaviti na trgu. Svega što su seljaci proizvodili bilo je u izobilju. Taj kraj, koji se zove Kordun, nalazi se u dolini i mnogo je bogatiji nego onaj u Lici, odakle smo došli (i kuda ćemo se uskoro vratiti).

Kordun je deo nekadašnje oblasti Krajine, u kojoj su bili naseljeni već u šesnaestom veku mnogobrojni Srbi (o tome je već bilo reči u desetom poglavlju) da bi branili granicu Austro-ugarske monarhije od upada Turaka.

Kratko vreme nakon uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske ovaj kraj je bio pozornica jezivog pokolja srpskog stanov-

ništva. Ustaše su nemilosrdno ubijale, u prvom redu, sve muškarce, a u mnogim slučajevima i žene, decu i starce, istrebivši stanovništvo čitavih sela.

Slunj je bio naseljen uglavnom hrvatskim stanovništvom. Kao i u Lici, bilo je hrvatskih naselja kraj srpskih. U gradu je bilo dosta porušenih kuća od borbi koje su se tu vodile. Mnogi Hrvati su pobjegli zbog veza koje su imali sa ustašama. Kako rekoh, mi smo se dobro smestili i verovali smo da ćemo tu moći neko vreme ostaniti.

Idila nije dugo potrajala. Počela je evakuacija Slunja. Nemci, ustaše i redovna hrvatska vojska (domobranci) su se, u okviru njihove zimske ofanzive protiv partizana, sada približavali Slunju. Sećam se datuma: 1. februar 1944. Naime, to je bio moj rođendan.

22. poglavlje

Način borbe

Kako se vodila borba između partizana i Nemaca i njihovih hrvatskih pomagača?

Borba između partizana i fašističkih vojski vodila se neprekidno, istovremeno na mnogim mestima. Inicijativa je prelazila s jedne strane na drugu. Partizani bi iz zasede napadali neprijateljske kolone, železnički promet, kao i središta opskrbe, čak i utvrđene položaje. Zauzimali su sela i gradove, koji u to vreme nisu bili dovoljno branjeni. Obično s uspehom i s prolaskom vremena u sve većem opsegu. Sve veća područja su padala pod njihovu kontrolu, zvali su ih oslobođena područja. Naravno, slika se stalno menjala. Partizani su generalno izbegavali frontalnu borbu.

Fašističke vojske su, u prvom redu, branile saobraćajne žile. Osim toga znali su koncentrisati znatne snage na nekim žarištima da bi napali i isterali partizane iz mesta koje su ovi ranije zauzeli. S vremena na vreme je nemačka vojska preduzimala ofanzive s velikim snagama (divizijama i čak korpusima) i na širokom frontu, služeći se i domobranima i ustašama, kao i stranim "legijama" (kao one generala Vlasova). Cilj tih ofanziva je bio: potpuno uništenje partizanskih snaga i partizanskog pokreta.

Po zvaničnoj partizanskoj istoriji, bilo je sedam takvih neprijateljskih ofanziva. Nemci nisu postigli svoj cilj, ali su partizanima nanosili teški gubici. Očigledno je trpelo civilno stanovništvo.

Najteža za partizane bila je Peta ofanziva. Partizani i civilno stanovništvo morali su bežati stotine kilometara, čak do Srbije, i napustiti skoro čitavu, od njih već oslobođenu teritoriju u Hrvatskoj.

Ofanziva koja nas je zatekla na početku 1944. godine, bila je “šesta” i nije bila tog opsega kao one ranije. Posle smo doživeli i sedmu.

Borba se vodila bez milosti. Nemci i ustaše su na najbrutalniji način ubijali zarobljene partizane. Po nemačkom (i naravno, ustaškom) shvatanju to su bili banditi, nezakonita vojska po Ženevskoj konvenciji. Interesantno je da posleratna nemačka istorija do danas podržava tu teoriju. Naime, jugoslovenska vojska je kapitulirala 18. aprila 1941. i svaki oružani otpor protiv okupatora iza toga datuma je nezakonit. To bi stanovište moglo imati neku osnovu, da su se Nemci i njihove “opunomoćene” ustaše držali Ženevske konvencije u pogledu postupka okupatora prema civilnom i nenaoružanom stanovništvu. Zar Ženevska konvencija toleriše masovno ubijanje civilnog stanovništva i legalizuje ubijanje talaca? (Nemci su znali streljati ili obesiti po sto talaca za jednog ubijenog nemačkog vojnika.) Zar je legalno masovno ubijanje Srba, muškaraca, žena i dece – koje su vršile ustaše samo zato što su bili Srbi? A masovne deportacije Jevreja i Roma u svrhu uništavanja, što su vršili Nemci i ustaše?

Partizani nisu ostajali dužni i ubijali su svakog nemačkog ili ustaškog zarobljenika. Domobrane su puštali na slobodu, nakon što bi im oduzeli oružje i skinuli im uniformu i cipele. Kako se domobrani nisu borili s velikim oduševljenjem i znali su da im se ništa neće dogoditi ako padnu u zarobljeništvo, često su se predavali partizanima bez borbe.

Pošto su partizani uvek bili u pokretu i teren je prelazio iz ruke u ruku, nije bilo moguće održavati zarobljeničke logore. Dakle, preostale su samo dve mogućnosti: ubiti ih, ili poslati kući.

U poslednjoj godini rata, kada su Nemci trpeli velike gubitke, dogovorena je s partizanima razmena zarobljenika. Jednom u mesec dana bi se sastali nemački i partizanski predstavnici i sproveli bi tu razmenu. Interesantno je da neke pristalice četnika tvrde da su ne samo oni saradivali s okupatorom, već je to činio i Tito. Kao dokaz navode ovu razmenu zarobljenika.

Prema ustašama partizani nisu imali milosti. Bili su proganjani i nakon svršetka rata. Kasnije su ih sudovi osudili za njihove zločine.

Organizacija

Borba protiv okupatora i njihovih pomagača je u početku imala isključivo partizanski karakter. Male jedinice, tzv. “partizanski odredi” napadali su neprijateljske kolone ili položaje iz zasede, koristeći se momentom iznenađenja i povoljnim terenom za takvo vođenje rata. Osim toga, preduzimali su razne sabotaže na neprijateljskim komunikacionim linijama i slično. Ovakve sabotaže su izvršavali, takođe, i u gradovima. Na primer, u Zagrebu su uspeli u jesen 1941. godine ozbiljno oštetiti telefonsku centralu i prošlo je nekoliko meseci dok je ona bila popravljena.

Kada se borba proširila, uspostavljene su prave vojne jedinice veličine četa i bataljona. Ovi su se na početku borili svaki na svojoj teritoriji. Posle su stvorene veće jedinice (brigade), koje su često bile prebacivane s jednog žarišta na drugo. Sada to više nisu bili samo partizanski odredi, iako su ovi takođe ostali i nastavljali “partizansko ratovanje”. Sada je to bila, takozvana: “Narodno-oslobodilačka vojska (NOV) i partizanski odredi”. Imenovani su oficiri i podoficiri. U velikoj većini, oficiri nisu bili profesionalni vojnici školovani na nekim vojnim školama ili akademijama, već su nikli iz redova boraca (koji su bili uglavnom seljaci), koji su se istakli u borbi i pokazali sposobnost u rukovođenju. Bilo je među oficirima i dosta učitelja koji su, uz popove, predstavljali “seosku inteligenciju”. Po sovjetskom uzoru, bili su uz komandujuće oficire, politički komesari. Imali su činove koji su bili paralelni drugim oficirima. Tako je, na primer, uz “druga komandira čete” bio i “drug komesar čete”. Njihova dužnost je bila produbljivanje komunističke doktrine u jedinici, čuvanje borbenog morala i, naravno, držanje “na oku” svakog pojedinca.

Kasnije su stvorene divizije i korpusi, pa čak i armije.

Neke brigade, koje su se očigledno istakle, prozване su “proleterskim”.

Organizacija vojske je, dakle, odgovarala uobičajenim standardima drugih vojski. Ipak, treba naglasiti, da je broj boraca u jedinicama bio znatno niži u poređenju sa brojem u paralelnim jedinicama u drugim vojskama.

Ratom su upravljali pokrajinski glavni štabovi i nad njima Vrhovni štab sa Titom na čelu, kako je već ranije rečeno.

Pred kraj rata su NOV i partizanski odredi brojali oko 800.000 vojnika. Organizovani su u četiri armije i sedam samostalnih korpusa,¹ te pozadinsku, logističku, civilnu i policijsku upravu.

Oružje je na početku bilo samo ono lako oružje, koje su partizani uspeli oteti neprijatelju i nešto iz zaliha stare jugoslovenske vojske. Velike količine oružja i municije su ostavili Italijani nakon njihove kapitulacije. Teško oružje je samo delimično iskorišteno zbog gerilskog rata koji su vodili partizani u to doba. Takva je bila i sudbina ogromnog voznog parka koji su Italijani prepustili partizanima. Delimično su ta vozila bila napuštena ili uništena kod naglog povlačenja, ili zbog manjka benzina i rezervnih delova.

Kasnije su Saveznici opskrbljavali partizane (počevši od 1943. godine) oružjem, municijom i drugom opremom. I to vazдушnim putem, pa zato u ograničenom opsegu. Teška oprema (oružje, vozila itd.) počela je stizati partizanima od Saveznika u velikim količinama tek kada je ponovo oslobođena Dalmacija sa morskim lukama 1945. godine.

U jesen 1944. godine, kada je Crvena armija ušla u istočnu Jugoslaviju i oslobodila Beograd, opskrbila je jugoslovensku vojsku ogromnim količinama najboljeg oružja svake vrste.

23. poglavlje

Poslali su nas pravo u vatru

Dakle, u Slunju, kuda smo par dana ranije stigli i dobro se smestili, nije se moglo ostati jer je pretila neposredna opasnost. Ujutro, 2. februara 1944. skupila se pred komandom grada grupa Jevreja koji su se kao i mi našli u tom mestu. Želeli smo saznati kuda i kako da se evakušemo? Neko je u naše ime pregovarao s komandantom mesta koji nije mogao da nam da pravi odgovor, ili savet. Tek nakon nekoliko sati iščekivanja uputio nas je na jedan prazan teretnjak, koji je odmah krenuo nakon što smo se svi mi na njega popeli. Rečeno nam je da će nas taj auto dovesti na sigurno mesto, ali nije rekao kuda.

Bio je lep zimski, sunčan dan. Mi smo uživali u vožnji. Bili smo srećni i zahvalni da se ne moramo sami brinuti za prevoz, ili ići peške. Brzo se ispostavilo da put vodi natrag prema Otočcu odakle smo nedavno pobjegli. Nije to bilo nešto neobično, jer se situacija stalno menjala; gde je juče bilo opasno, danas je bilo sigurno.

Kada smo prolazili vrhom Male Kapele, videli smo u šumarevoj kući, koja se nalazila usred šume, mnogo naših poznanika Jevreja. Ovi su nam mahali i nešto dovikivali, ali mi nismo ništa razumeli.

Na kraju teretnjak se zaustavio u Dabru, gde smo bili kada smo bežali iz Otočca. Stajao je tamo jedan oficir koji je nešto vikao našem šoferu. Nekoliko ljudi je skočilo iz auta da bi proverili o čemu je reč.

Ispostavilo se da je teretnjak bio poslat da evakuše štab tenkovskog bataljona (i toga je bilo), pošto partizani napuštaju taj kraj koji je ugrožen od Nemaca i ustaša. Ovi su u Otočcu, i u pokretu su prema Dabru. Zato taj komandant bataljona nije

mogao shvatiti čija je ta ludačka ideja da pošalje civile, među njima i žene i decu, pravo na borbenu liniju? I šta sada?

Nije trebalo dugo čekati na odgovor! Dok se tako raspravljalo, počela je strašna pucnjava. Započeo je napad na Dabar. Pucalo se mitraljezima i bacačima mina. Meci su zviždali nad našim glavama, a mine su eksplodirale u našoj neposrednoj blizini. Mi smo odmah skočili s teretnjaka, ostavivši ceo naš prtljag. Čuli smo da se više "Tenkovi"! Bili smo uvereni da se nemački tenkovi kreću iz Otočca putem na kojem smo se nalazili. Svi smo počeli bežati duž puta kojim smo nekoliko minuta ranije stigli, tj. uzbrdo, prema šumi. Mnogi su se partizani priključili tom desperatnom begu. Čudno je bilo da nas je pucnjava celo vreme proganjala istom snagom, kao da nas slede. Najviše nas je bio strah od mina koje su padale i eksplodirale samo desetak metara iza nas.

Kasnije se ispostavilo da su pucale ustaše koje su došle kroz šumu iz pravca koji je bio suprotan s putem kojim smo bežali. Njihova namera je bila preseći odstupnicu partizanima koji su bili u Dabru. Povik "tenkovi" se nije odnosio na neprijateljske tenkove, već je to bila zapovest našim tenkovima. Oni su zauzeli položaje i uzvratili jakom vatrom i time zaustavili ustaše na rubu sela. Tako su sprečili ustaše da odseku put za povlačenje prema Maloj Kapeli.

Sada nam je bilo jasno šta su nam signalizirali oni Jevreji u šumarevoj kući. Oni sami su dan ranije, radi neposredne opasnosti, pobjegli iz Dabra. Manje je bilo jasno zašto nas je komandant mesta u Slunju poslao pravo u vatru. Možda je njegova namera bila dobra i mislio je da ćemo se mi iskrcati na putu, u brdima. Svakako nije nikoga o tome podučio, čak ni šofera. Verovatno se hteo nas rešiti i naša sudbina ga više nije interesovala. Ne bih se čudio ni da nas je namerno poslao na "front" da bi nas se definitivno rešio. Jevrejske izbeglice nisu voljeli. Oni su smetali partizanima, nisu ništa radili u njihovu korist (na činjenicu da se veliki broj Jevreja borio u njihovim redovima nisu obraćali pažnju). Ovi Jevreji u pozadini "trčali" su im između nogu, zahtevali su zaštitu, trošili su hranu, služili se prenočištem i prevozom koji su partizani trebali za sebe...

Tek nakon više od jednog sata vrlo napornog trčanja uzbrdo, osećali smo da smo se udaljili od neposredne opasnosti. Na putu smo sreli još jednu porodicu s malim detetom. Nastavili smo zajedno naš prisilni marš, dok nije pala noć. Onda smo u jednom selu počeli tražiti prenoćište, koje smo na kraju našli u jednoj daščari kod seljaka. Dao nam je nešto slame na koju smo legli mrtvi umorni. Ta slama je bila puna stenica koje su nam pile krv celu noć, da nismo mogli spavati. Stenice imaju i jedno pozitivno svojstvo, da ostaju u krevetu i čekaju na nove goste. Ne ostaju na telu ili odeći. Za razliku od ušiju, koje se zadržavaju u glavi (crne uši), ili one bele uši koje se uvuku u odeću, ili u nabore, ili u dlake na telu. Tu legu svoja jaja i vrlo ih je teško istrebiti. Osim toga, uši prenose bolesti, očigledno pegavi tifus. Skoro ćemo se i mi konfrontirati s njima i mnogo od njih patiti. Kako rekoh, sa stenica-ma je lakše izaći na kraj. Ja, ipak, nikada više nisam spavao na slami, voleo sam više goli pod.

Ako se našla neka drvena klupa, to je za mene bilo pravi kauč.

Drugo iznenađenje je bio visoki sneg koji je pao preko noći. Zima je te godine došla jako kasno, ali se sada oborila na nas svom žestinom. Bila je to jedna od najoštrijih zima koju pamti taj kraj. Za svoje zakašnjenje odužila nam se svojom ustrajnošću i potrajala je do duboko u proleće.

Ujutro smo se rastali od one porodice koju smo sreli na begu.

Produžili smo sami.

Sada je počelo razdoblje lutanja pod očigledno teškim uslovima. Prvo jaka zima, duboki sneg i snažan vetar. Osim toga, ostali smo bez naših stvari – sve je ostalo na teretnjaku. Imali smo samo ono što je bilo na nama. Srećom smo, po mojoj direktivi, nosili dve košulje, dvoje gaće i dva para čarapa, jedno preko drugog. Nikakav toaletni pribor nam nije preostao, pa čak nijedna četkica za zube. Ko to nije doživeo, teško može predstaviti kako se mesecima živi s dve košulje, dva para čarapa i bez neophodnih stvari, kao četkica za zube i peškir. Naravno, onim siromasima u koncentracionim logorima je bilo neuporedivo gore. Mi smo, ipak, bili slobodni.

Porodica Goldner

Želim da se čitalac upozna s tom porodicom Goldner i s njihovom sudbinom, koja se u nastavku povezala sa našom. Mi smo se s njima udružili i ostali zajedno do kraja rata.

Hugo Goldner je bio dugogodišnji lični i poslovni prijatelj mog tate. Vrlo prijatan i srdačan čovek. Goldneru je u to vreme, tj. 1943. godine, bilo manje od pedeset godina, a žena mu je bila mnogo mlađa. Njihov sin Vlado imao je 12 ili 13 godina.

Goldner je bio veletrgovac i imućan čovek u Ogulinu, malom gradiću koji se nalazio u Drugoj italijanskoj zoni. Prema tome, oni su samo kratko vreme bili pod ustaškom vlašću, tj. od aprila do avgusta 1941, a posle su Italijani proterali ustaše iz Druge zone. Nisu bili u neposrednoj životnoj opasnosti kao mi u Hrvatskoj. Štaviše, on je mogao nastaviti sa svojom trgovinom sve dok Italijani nisu odlučili internirati ih, u jesen 1942. godine zajedno sa jevrejskim izbjeglicama.

Kako je već rečeno, Italijani su bili vrlo obazrivi prema Jevrejima i omogućili su Goldneru da sa sobom u logor ponese veliki deo robe koju je imao u svojoj radnji. Tako su mu italijanski vojni teretnjaci prevezli pedesetak velikih sanduka u logor u Kraljevici. Kada je logor bio premešten na ostrvo Rab i internirane porodice sa svojim ličnim prtljagom bili prevezene barkama, porodici Goldner dodeljena je posebna barka za prevoz njegovih sanduka.

Goldner je dobro izgledao i bio u odličnoj fizičkoj kondiciji.

Ipak, uvek se naslanjao na štap, koji nikada nije ispuštao iz vida. Tvrđio je da mu štap služi za "ličnu odbranu." Mom tati se poverio: "Štap je iznutra šupalj i ispunjen zlatnicima." Zato je bio tako težak.

Kad je logor na Rabu oslobođen i većina Jevreja evakuisana u unutrašnjost, morao se Goldner rastati od većeg dela tih sanduka i ostaviti ih. Ipak, uspeo je desetak poneti sa sobom. Kada se kretao iz mesta u mesto, plaćao je seljacima u robi (što je vredelo više nego novac) i oni su mu prevozili njegov imetak. Kako je, ipak, bio ograničen u kretanju, odlučio je smestiti se na početku u Dabru, a ne u Otočcu. Zato ga nismo ranije sreli. I mi smo se

smestili u Dabru kada smo bežali iz Otočca i ponovno se našli tamo, kada smo dospeli u vatru. Mi celo to vreme nismo znali za Goldnerovo prebivalište. On je, naime, bio i očigledno oprezan, zato se smestio u “poslednjoj” kući koja je ležala na samom rubu šume, da bi se u slučaju potrebe mogao brzo skloniti u nju.

Tog dana kada su ustaše napale na Dabar i mi smo se begom spasili; ustaše su došle baš kroz tu šumu, na čijem rubu je živeo Goldner sa svojom porodicom.

Napad je jedva započeo, a ustaše su već bile u njihovoj kući. Gazda kuće je još dospeo da ih skloni u štalu, koja se nalazila ispod kuće. Tu je bila krava i hrpa krompira kojima su se oni pokušali pokriti. Minutu iza toga ustaše su već bile u štali. Ustaše su štalu samo površno pogledali i nisu ih otkrili. Vratili su se gore u stan i tamo našli sanduke za čiji su se sadržaj jako zaintresovali. Na sanducima je pisalo “Goldner”. Sada su još hteli znati gde je taj Jevrejin? “Oni su već juče pobjegli” tvrdio je seljak. Sreća je bila da je seljak bio Hrvat, pa su mu verovali. A možda je još veća sreća bila što su ustaše bezuslovno htele te sanduke i počeli su ih prenositi na svoje položaje u šumi. Goldnerovi su mogli sve čuti i pratiti, jer ih je delio samo plafon od dasaka.

Istovremeno se vodila borba i izmena vatre s partizanima, koji su bili u selu sa tenkovima. Radilo se o minijaturnim italijanskim tenkovima s posadom od dvojice. Kao oružje služio je mitraljez. Tenk je ličio na najmanji italijanski auto “Topolino”; ipak, imao je neki oklop i kretao se na gusenicama.

Mali tenk (tankette) Carro Veloce CV33, nije dugo vremena služio partizane. Zbog čestih kvarova i manjka rezervnih delova izbačen je iz službe.

Ali, vratimo se na Goldnerove, koji su još mnogo sati proveli u štali, pod krompirom i u društvu krave. Predveče su se ustaše opet vratile da uzmu slamu iz štale i opet ih je sreća pratila, pa nisu bili otkriveni.

Kada je pala noć i pucnjava nešto popustila, seljak ih je izveo iz kuće i oni su puzeći dosegli onaj deo sela koji je bio u rukama partizana. Taj seljak im je spasio život i pri tome izložio opasnosti svoj vlastiti.

Posle rata Goldner ga je bogato nagradio, ali nije moguće platiti to što je taj seljak uradio za njega i njegovu porodicu.

Goldnerovi su sada ostali bez stvari kao i mi. Možda i nešto gore, jer Goldner, kraj svoje domišljatosti nije pomislio da obuče na sebe dve košulje, dvoje gaća i dva para čarapa, kao mi. Ali glavno, štap, nije zaboravio!

Sedmica ili dve iza toga sastali smo se sa njima i ostali nerazdvojni do kraja rata.

Naše lutanje se nastavlja

Napadao je visok sneg. Bilo je naporno koračati, jer su noge propadale u sneg i teško ih je opet podići. Jedan je išao prvi, a drugi su za njim stajali u rupe koje je on ugazio. Hladno je, duva oštar vetar direktno i sprečava kretanje. Imali smo kapute, to je bila sreća. Imali smo i visoke cipele, mama je nosila moje “ski-jaške” koje su meni bile premale. Glavu i lice smo zamotali u šalove, a ja sam još nosio i partizansku kapu. Lutali smo od sela do sela u potrazi za hranom i prenoćištem. Nije bilo ni jednog ni drugog. Sela su bila spaljena u ranijim “čišćenjima”, koje su sprovodile ustaše i Nemci. Novopostavljene dašćare bile su tako male, da je i porodica jedva imala mesta u njima. To je i u mirno doba bio najpasivniji kraj, a sada je vladao ozbiljan manjak hrane.

Trebalo se obratiti na “partizanski odbor” koji je postojao skoro u svakom selu i moliti za pomoć. Tata je ušao, a mi smo napolju čekali. Odbornik je vrlo grubo govorio s mojim ocem. Rekao je: “Vi Jevreji izbegavate borbu” i još koješta u tom smislu. Moj tata je imao 55 godina. Šta bi taj odbornik tek rekao da je video mene?

Na kraju nas je poslao na prenoćište u kuću koja se nalazila na kraju sela. Kako se kaže: “Gde Đavo kaže laku noć!” Selo se zvalo Crna Vlast. Bila je već noć, kada smo stigli. Spavali smo na goloj zemlji. Daske od kojih je sagrađena kuća, bile su u takvom razmaku jedna od druge, da je vetar duvao kroz kuću. Jako smo malo spavali i ujutro smo krenuli dalje. Naši domaćini su nam prodali i nešto hleba.

Kraj u kojem smo se mi kretali bila je visoravan u Lici i još uvek smo bili u blizini Otočca u kojem su bili Nemci i ustaše. Mi

smo hteli da stignemo natrag u okolinu Slunja odakle smo pobešli, jer se sada tamo situacija poboljšala.

Prepešačili smo nekih 15 kilometra i stigli u selo Babin Potok. To je takođe bilo pravoslavno selo, ali Nemci tu nisu stigli, zato su kuće bile sačuvane. Mi smo prenoćili u kući čiji se gazda računao kao najbogatiji u selu. Porodica je sela za sto i obilno večerala, a mi smo samo mogli gledati. Bili smo jako gladni, jer nismo taj dan skoro ništa jeli. Na kraju je gazda pristao da nam proda nešto hrane. Ne sećam se od čega se to sastojalo.

I on je imao nešto da kaže za Jevreje. Neverovatno je bio taj antisemitizam, baš sa strane pravoslavnog stanovništva, dakle srpskog. Oni su bili progonjeni i mrženi kao i mi. Ista sudbina i isti neprijatelj. Pored toga, ne može se govoriti o nekom ukorenjenom antisemitizmu jer sam uveren da tim zabačenim krajem nije prošao nijedan Jevrejin, a kamoli tamo živeo.

Drugi dan smo uspeli da se popnemo na partizanski teretnjak, koji je vozio u pravcu u kojem smo želeli da krenemo. Naše se raspoloženje nešto popravilo iako još taj dan nismo ništa jeli. Put je vodio nizbrdicom s oštrim serpentinama. Onda još nismo znali da ćemo taj put morati uzbrdicom i pešice još isti dan prevaliti, u suprotnom pravcu. Stigli smo u Plitvički Leskovac, nedaleko od čuvenih Plitvičkih jezera. Za naš teretnjak je to bila zadnja stanica. Tu nije bilo ništa osim jedne pilane, koja je radila za partizane. Selo je bilo spaljeno i nije bilo obnovljeno. Naravno da nije bilo gde kupiti hranu. Dalje se pešice, takođe, nije moglo, jer su sva sela uz put bila spaljena i napuštena. Prvo naselje je bila Rakovica, oko trideset kilometra daleko. Dakle preostalo nam je da se vratimo u Babin Potok, udaljen nekih sedam kilometra, ali naravno pešice. Bili smo gladni i iscrpljeni. Putem smo sreli dve seljakinje koje smo uspeli nagovoriti da nam prodaju tri obroka hleba i nešto ovčijeg sira za visoku cenu. Niko nije hteo novac, hteli su robu: odeću ili obuću, a to ni sami nismo imali.

Na kraju smo stigli natrag u Babin Potok, k istim ljudima kod kojih smo prenoćili. Scenario od jučer se ponovio. Legli smo spavati gladni kao nikada pre. Jutro nam je donelo novo iznenađenje: preko noći je napadao visoki sneg, viši od prozora. Naravno, iz kuće se nije moglo izaći. Bili smo živi zakopani. Sada je gazda mis-

lio da smo dovoljno izgladneli, da bi pristali na “dogovor” koji nam je predložio. S cedulje koju je pre pripremio, pročitao je koje namirnice i u kojoj količini je spreman da nam da u zamenu za tatin ručni sat. Naravno da smo rado pristali i tako dobili hleba, sira, kupusa i jaja, s kojima smo mogli skromno preživeti sedam dana. Bila je naša sreća da smo se našli u kući dobrostojećeg seljaka, kojem ništa nije nedostajalo, a hteo je sat za svog sina.

Nakon sedmice dana su partizani prokrčili put i moglo se sada dalje putovati. Pitanje kuda i kako?

Ispostavilo se da je i porodica Goldner, koju sam već opisao, kao i njihov dramatičan spas, takođe “prezimala” u tom selu.

Odmah smo se udružili. Goldner je bio mnogo iskusniji u saobraćaju sa seljacima. Pošao je da potraži neka kola, odnosno sanke, koje bi nas prevezle u okolinu Slunja, kuda smo težili. Našao je seljaka koji je vozio svoju robu na sajam u Slunj i bio je spreman da nas poveze za jednu dobru naplatu koju je tražio po osobi. Goldner mu je rekao da se radi o četvoro odraslih i dvoje dece. Decu je seljak bio spreman da vozi besplatno. Ali, kada je došao ujutru i video njegovog sina staroga oko 12 godina, a onda još i mene, nije hteo ni čuti o sumi koju su dan ranije ugovorili. “Ja ne znam ni čitati ni pisati, ali za račun sam profesor!” – bila je njegova reakcija. Na kraju su se pogodili za novu cenu i mi smo se smestili na sankama. Dobili smo nekoliko pokrivača. Na sankama nije bilo dovoljno mesta, tako da je moja desna noga visila sa strane, izvan sanki i bila nepokrivena celo vreme vožnje. Do danas imam u toj nozi reumatične bolove. “Uspomena!” Dobro da nije bilo gorih.

Konji su vukli sanke, tako da je vožnja bila relativno brza. Nismo imali termometar, ali je sigurno bilo 15 ili više stepeni ispod nule. Pored toga još jaki vetar od vožnje.

Put je vodio kroz Plitvički Leskovac i čuvena Plitvička jezera. Svuda spaljene kuće, čak i veliki i jedini hotel Plitvice bio je izgoreo do temelja.

Priroda je bila divna, romantična. Zasnežena borova šuma, a najljepše od svega smrznuta jezera, tako i slapovi i vodopadi. Bilo je hladno i pored toga neizvesnost šta nas još čeka. Zato tu nije

vladala prava turistička atmosfera, u kojoj bi uživali u toj divnoj prirodi.

Na kraju smo stigli u Cetingrad. To je malo mesto, a zvati ga “grad” bilo je malo preterano. Smestili smo se u seljačkim kućama. Goldner je bio očigledno oprezan (ne uvek s uspehom, kako se to pokazalo u Dabru). On nije hteo da nastavimo odmah do Slunja, pre nego što “proverimo situaciju”.

Za spavanje su nam dali slamu, što sam ja odbio nakon onog iskustva sa stenicama, pa sam radije spavao na goloj klupi. Kuća je, za tamošnje prilike, bila dosta dobra. Sastojala se od jedne velike sobe i kuhinje, a ispod toga je bila štala u kojoj su bile dve krave. Toaleta nije bilo ni u jednoj kući, išlo se u štalu i nužda se vršila zajedno s kravama.

Prehrambenih namirnica moglo je da se kupi za novac.

Treba nešto reći i o novcu...

24. poglavlje

Novac u NDH

U Kraljevini Jugoslaviji je dinar bio platežno sredstvo. Novčanice su bile u papiru, a manje vrednosti u srebru i novčićima. Sredinom tridesetih godina, vrlo sposoban ministar finansija bio je Stojadinović (koji je posle bio i ministar predsednik). On je uspeo učvrstiti i stabilizovati dinar u zemlji, kao i na spoljnom tržištu. Pedeset dinara bilo je jednako jednom dolaru. To stanje je ostalo do nemačke okupacije.

Nemci su sve pokupovali što je god bilo za kupiti. A bilo je još svega u obilju, i pored toga da su neki proizvodi bili u manjim količinama. Pojedini vojnici su kupovali čokoladu, maslac, sušeno meso itd. i slali u paketima svojim porodicama. Trgovci su bili zadovoljni, jer su za sve plaćali.

Kako su plaćali? Nemci su štampali takozvane “Kassenscheine”. Oni su te papire štampali na licu mesta – u Tuškancu. Imali su za tu svrhu pokretne stamparije. Takve “obveznice”, koje nisu bile prave marke, su hrvatske banke morale primati i menjati u relaciji: jedna marka = dvadeset dinara. Dok je prava nemačka valuta, dakle Reichsmark vredela nekih 12 do 14 dinara. Nemačka vojska bila je radikalnija – oni su jednostavno zaplenili ono što su trebali.

Tako su se Nemci ponašali u “prijateljskoj” zemlji.

Hrvatska vlada je nakon kratkog vremena zamenila dinare u novu hrvatsku valutu: kunu, u relaciji 1 kuna za 1 dinar.

Kuna je mala životinja s vrednim krznom i u staro doba u Hrvatskoj je, navodno, služila kao jedinica u trgovini, koja se onda odvijala razmenom robe. Što je još interesantnije, sadašnja Re-

publika Hrvatska opet je uvela kunu. To nije jedini primer kako se nova Hrvatska identifikuje s fašističkom NDH.

Nemačka pljačka, građanski rat i pomanjkanje u svemu, brzo su doveli do inflacije koja se može uporediti samo sa onom u Nemačkoj posle Prvog svetskog rata.

Kada se rat završio, cena kilograma kupusa na trgu u Zagrebu bila je milion kuna. Spominjem taj primer kupusa, jer je to bio jedini proizvod koji se mogao naći na trgu.

Kod partizana je, takođe, kuna bila platežno sredstvo i svakim danom je gubila na vrednosti. Jedino što je zaista vredelo bilo je zlato. Treba reći da je zlato bilo na Balkanu uvek traženo i cenjeno. To potiče iz vremena kada su Turci vladali Balkanom. U Otomanskom carstvu zlato je bilo znak blagostanja i takođe investicija. Ne radi se tu o obrađenom zlatnom nakitu, već, u prvom redu, o zlatnom novcu: kao napoleondori, austrijske krune, turski i drugi balkanski zlatni novac. Seoske devojke nosile su te zlatnike nanizane na konopcu oko vrata, kao ogrlice. Te ogrlice su sadržavale jedan ili više zlatnika, nanizanih u više redova – prema bogatstvu porodice. To zlato je bilo, takođe, deo miraza.

Jevreji, koji su imali zlatnike na partizanskoj teritoriji, bili su srećni. Za novac koji se dobijao za jedan takav zlatnik, moglo se živeti ceo mesec. Moglo se kupiti dovoljno namirnica za čitavu porodicu, platiti za prenočište i prevoz, u slučaju potrebe. Drugog meseca cene su porasle, ali se za zlatnik dobijalo dvostruko više novca, pa se opet moglo od njega živeti mesec dana.

Mi smo naše kune već davno potrošili i ostao nam je nakit. Moj tata nije imao zlatnike. U Jugoslaviji je trgovina njima bila zabranjena, a cela naša porodica držala se zakona (zato i nismo prebacili nikakav novac u Švajcarsku, što je većina imućnih ljudi uradila). S nakitom se na partizanskoj teritoriji nije dalo ništa početi. Goldner je mom tati učinio uslugu i zamenio mu jednu količinu za cigarete, koja je bila teška četvrt kilograma 18 karatnog zlata, za 20 zlatnika. S tim zlatnicima smo preživeli celo partizansko razdoblje i još smo za poslednji zlatnik koji nam je ostao dali da nam se sašije 12 košulja, kada smo se vratili u Zagreb.

25. poglavlje

Proleće 1944

Tog proljeća i leta, zadržavali smo se u raznim mestima. Kad god se situacija pogoršala trebalo je bežati u drugo mesto. To kretanje s mesta u mesto partizani su zvali: "Pokret". Partizani, njihove komande, narodni odbori i ugroženo stanovništvo učestvovali su u pokretu.

Pokret je imao i svoje dobre strane. Kada je situacija bila stabilna, partizani bi se setili da ima još takvih koji se mogu mobilizovati. Sastavljali bi popise, dok nije došao "pokret" i sve bi se opet poremetilo.

Mi, koji nismo pripadali partizanskim jedinicama, imali smo sve manje motivacije da im se priključimo. Antisemitizam je bio veliki. Bilo je slučajeva da su Jevreji bili napadnuti i opljačkani. Zvanično je rečeno da su to učinili "četnici." Ali to su nesumnjivo bili partizani. Naš slučaj, da su nas poslali pravo u vatru samo da bi nas se rešili, nije bio jedini. Partizani su čak streljali nekoliko Jevreja, bez razloga. Na to ću se još vratiti.

Bilo je među Jevrejima uverenih komunista, ali mnogi su već shvatili da nemamo tu šta da očekujemo, kako sada tako i u budućoj konstelaciji posle rata. Mi bi se radije nalazili na drugoj obali jadranskog mora, u Italiji, gde su bili Englezi i Amerikanci.

Predstavnici "jevrejskog zbega" (tako se prozvala naša grupa, koja se uglavnom sastojala od onih koji su bili u logoru na Rabu, a nisu bili mobilisani), obratili su se partizanskim vlastima i objasnili im da mi i tako ne pridonosimo borbi, jer se radi uglavnom o starijima i bolesnim. Štaviše, mi im samo smetamo. Motamo im se između nogu, u pokretima se služimo prevoznim sredstvima koja su nužna za partizane itd. (u stvari, rečeno je ono što su partizani

prebacivali Jevrejima). Još je rečeno da smo mi Jevreji najviše ugroženi, više nego mesno stanovništvo. Zato je predloženo da se Jevreji evakušu u Bari u Italiju.

U to vreme saveznički transportni avioni spuštali su se na pomoćnom uzletištu kraj Topuskog. Uglavnom noću. Dovožili su oružje, municiju i drugi pribor koji je partizanima bio nužno potreban. Na povratku su uzimali teško ranjene partizane i prevozili ih u bolnice u Italiji. Često su se vraćali prazni.

Molba je bila upućena na Vrhovni štab. Došla je verovatno i u ruke Titu. Nakon nekog vremena stigao je pozitivan odgovor: “Jevreji koji su nesposobni za borbu ili za rad, biće evakuisani, ako transportne okolnosti to omogućće.”

Sada je započela borba među samim Jevrejima: ko ima pravo da se evakuše i po kom redosledu? Naravno, to nije zavisilo samo o njima. Razni partizanski lekari pregledavali su te kandidate za evakuaciju da bi ustanovili koji od njih su zaista nesposobni za borbu ili rad. Prvo je to bio jedan italijanski vojni lekar (koji je nakon kapitulacije ostao kod partizana). Taj je sve bez razlike proglasio kao nesposobne za borbu i rad, tako i mene. Moja mama koja nije znala lagati, na pitanje doktora od čega pati, odgovorila je: “Od ničega!” Ipak, i nju je oslobodio. Partizani su tog doktora uhapsili i ne znam šta je s njim bilo dalje. Imenovana je nova “komisija”. Ovi nisu objavili svoje odluke i ostavili su ljude u neizvesnosti.

Vreme je prolazilo i ništa se nije dogodilo. Među Jevrejima je vladala prava groznica, neko joj je dao ime “Baritis”.

Međutim pokreti su se nastavili. U proleće 1944. Nemci su pokrenuli svoju poslednju, takozvanu sedmu ofanzivu protiv partizana. Ovog puta su nameravali zarobiti Tita, koji je u to vreme boravio sa Vrhovnim štabom u mestu Drvaru u Bosni. Nemci su poslali transportne avione s padobrancima i veliki broj jedrilica (avioni bez motora), s vojnicima koji su se spustili u neposrednoj Titovoj blizini. Istovremeno je nemačka vojska počela sa velikim snagama da opkoljava Drvar.

Cilj nije postignut jer je partizanska brigada, koja se nalazila u tom kraju, probila “obruč” i Tito je bio spašen.

Ali nakon tog događaja Tito je napustio oslobođenu teritoriju (naravno, to nije bilo tako protumačeno) i smestio se s Vrhovnim štabom na ostrvu Visu, gde je ostao do oslobođenja Beograda, u jesen 1944. Vis je, takođe, pripadao Jugoslaviji, ali je udaljen od dalmatinske obale i u njegovim vodama je u to vreme patrolirala saveznička ratna flota. Na ostrvu je bio smešten i kontingent savezničke vojske i protivavionska artiljerija.

Istovremeno s napadom na Drvar, započela je nemačko-ustaška ofanziva i u našem kraju. Morali smo opet bežati. Jedan dan smo prepešačili više od trideset kilometra. To je bio i naš rekord. Partizani su znali da prevale i 60 km na dan. Često iz dana u dan.

Našli smo se na Petrovoj gori. Tu su šume guste i u prošlosti su služile partizanima kao siguran zaklon.

I mi smo se osećali sigurno. Odjednom je dotrčalo nekoliko partizana i uz veliku viknu najavili su da Nemci ulaze u šumu i da su nam za petama. Bežali smo dalje kao bez glave. Odbacili smo ono malo stvari što smo međutim sakupili, odnosno kupili. Papire koje smo imali sa sobom smo uništili. Tako i naše čuvene propusnice s kojima smo bežali iz Zagreba. Nismo ih trebali, ali bismo ih rado sačuvali kao uspomenu.

Bila je to lažna uzbuna. Videli smo kasnije kako ti partizani sakupljaju i odnose naše stvari.

Bilo je to teško razdoblje za nas. Osim stalnog bežanja, bili smo više puta napadnuti iz vazduha. Nemci su slali bombardere koji bi kružili nad mestom, bacali bombe i pucali na partizane i na stanovništvo iz mitraljeza. Kako nije bilo nikakve protivavionske odbrane, avioni bi se spustili sasvim nisko i gadali čak i pojedince. Nemci su napadali partizanske kolone i izbeglice na putevima (čak i na šumskim puteljcima). Služili su se malim, zapravo, izvidničkim avionom tipa Fiseler-Storch. To je jednomotorni avion s jednim članom posade. Taj avion je bio naoružan lakim mitraljezom i mesto bombi nosio je ručne granate. Leteo je jako polako i nisko, tako da smo ga primetili kada je već bilo prekasno. Partizani su se bojali više njega nego bombardera.

Sve bombardere partizani su zvali "štuke". Ali to nisu bile štuke.

Nemci su se obično služili dvomotornim avionima tipa Heinkel.

Naš beg nas je doveo u Veliku Kladušu, malo muslimansko mesto u Bosanskoj krajini. Celi taj kraj pripadao je muslimanskom “velikanu” koji se zvao Huska. On je bio vatreni pristalica ustaša i borio se zajedno sa svojim pristalicama protiv partizana. Iz nekog razloga jednog dana je Huska promenio stranu i prešao partizanima, a sa njim sve njegove pristalice. Partizani su ga rado primili, jer je sada čitav taj kraj pao u partizanske ruke.

Stigli smo u poslepodnevnim satima. Našli smo prenočište. Ovaj put jednu sobu, koju smo delili s Goldnerovima. Prošetali smo se ovim slikovitim gradićem. Goldner, koji se uvek brinuo za kulinarsku stranu, otkrio je pekara koji je pravio “somune”. To je, zapravo, pita koju muslimani u Bosni jedu kao i Arapi – umesto hleba. Pekar nije hteo, uprkos Goldnerovom nagovaranju, da nam ispeče nekoliko somuna. Rekao je da jednostavno nema volje da se prihvati bilo kojeg posla. Siromah je morao imati neki predosećaj, jer je pola sata kasnije bio mrtav.

Primetili smo da je preko grada preleteo mali izviđački avion; nemački, ili hrvatski. To je bio loš znak. U gradu se nalazilo vodstvo ZAVNOH-a (hrvatski partizanski parlament). Oni su bili u begu kao i mi, samo što su oni imali prevozna sredstva. Nosili su sa sobom čak i svoje pisace stolove, nameštaj i ostali pribor, na teretnjacima koji su stajali na glavnom trgu. Oni su odmah nakon “poseta” izvidničkog aviona panično napustili Kladušu.

Mi smo to videli, pa smo odlučili da se i mi udaljimo iz središta grada. Nismo stigli daleko, a već su se pojavila 4 nemačka bombardera. Mi smo još malo bežali, a onda, kada su bombe počele padati, tražili smo sklonište. Sakrili smo se pod jednim košinjcem nedaleko od puta. Goldnerovi su bili nešto brži. Oni su se sakrili u šikarju kojim je tekao mali potok. Bombe koje nisu bile velikog kalibra, ali zato mnogobrojne, padale su kao kiša. Bacali su takode male zapaljive bombe, lancem vezane među sobom. Sve oko nas bilo je pokriveno gustim dimom i prašinom. Kada su završili s bombama, počeli su pucati iz mitraljeza. Rafali su zviždali u našoj neposrednoj blizini. Avioni su leteli tako nisko da smo mogli razaznati lice pilota.

Najedanput je opet zavladao mir, avioni su se udaljili. Nikome od nas nije se ništa dogodilo. U gradu je bilo deset mrtvih, među njima i onaj pekar s lošim predosećajem.

Videli smo jednog čoveka kako nosi nekoliko bombi koje nisu eksplodirale; nosio ih je u rukama i ispod pazuha. Naime, te male požarne bombe sadržavale su petrolej, a toga je nedostajalo. Kako je taj čovek rastavio te bombe? Možda to nije prvi put radio.

Mi smo se tek po mraku vratili u našu sobu, jer smo se bojali da bi se vazdušni napad mogao ponoviti. Goldnerovi su bili potpuno mokri, jer su ležali u vodi. Razapeli smo uže na kojem su sušili svoju odeću i rublje. Osim toga, Goldner je sušio svoje dolare, koje su oni nosili pod košuljama, a sada su bili potpuno mokri.

Odlučili smo da idući dan provedemo izvan grada, kraj šume. Hteli smo da uđemo u jednu seosku kuću, ali nam gazda – musliman – to nije dozvolio. Tvrdio je da pilot može iz vazduha ustanoviti u kojoj se kući nalaze Jevreji i zatim je bombardovati. Ali, Goldner je svojom rečitošću i iskustvom u obraćanju primitivnim ljudima, uspeo da ga smiri i mi smo nekoliko dana ostali kod njega. Kuća je bila najprimitivnija od svih koje smo ranije upoznali. Živeo je zajedno sa svoje dve žene i s ovcama u istoj prostoriji. Uveče smo sedeli kraj vatre i gazda nam je pričao, kako je godinama živeo u Turskoj i kako je tamo sve drugačije i modernije. Žene idu nepokrivene glave i svaki muškarac ima samo jednu ženu. Ljudi su pismeni itd. Kada se vratio u domovinu, prilagodio se opet svojoj okolini, primio je opet stare običaje.

Međutim, Kladuša je opet bombardovana i opet je bilo žrtava. Mi smo bili na sigurnom, tako smo bar mislili. Jedne noći nas je probudila strašna pucnjava koja je dolazila iz pravca Kladuše. Naš gazda nas je odveo u šumu, gde je za sebe već ranije pripremio skrovište ako bi morao bežati. To je bio jedan iskopan i zarastao jarak pokriven granama. Ostavio nas je tu do jutra. Onda je došao i pričao nam da je Husku ubio njegov brat (ili šurak, to se već ne sećam) zbog neke ljubavne afere. Taj brat, ili ko je već bio, sada se vratio ustašama, a s njim čitava vojska njegovih pristalica. Za nas je to značilo da se moramo smesta udaljiti iz tog kraja. Rastali smo se s našim domaćinom kao najbolji prijatelji.

Otišli smo u Cetingrad, k istim seljacima kod kojih smo bili već pre. Stigli smo oko podne i bili smo jako umorni od dugog puta koji smo pešice prevalili. Goldner, koji je sada već bio naš neosporivi vođa, predložio je da ostavimo naše stvari i da se do mraka udaljimo iz mesta, jer bi ga Nemci mogli bombardovati. Meni se nije sviđala ta preterana opreznost i odlučio sam da naredne sate prespavam na klupi koja mi je još prošli put služila kao udoban ležaj. Na kraju su me roditelji nagovorili da pođemo svi zajedno. Nismo se još ni udaljili kako treba, a već su se pojavili nemački avioni i bombardovali mesto.

Kada smo se uveče vratili, kuće u kojoj smo hteli prenoćiti više nije bilo. Na sreću, gazda i gazdarica su bili napolju i tako ostali živi.

Topusko, leto 1944.

Kad se sve smirilo, smestili smo se u malom mestu Topuskom, tačnije na ivici tog mesta. U kući je pre bila velika kafana i bilo je soba za noćenje. Sada je bila pusta, osim par kreveta koji su ostali. Gazdarica je bila Srpkinja i partizanka. Njenu celu porodicu su ubile ustaše. Dala nam je dve sobe, jednu za nas i jednu za Goldnerove. U sobama bili su samo kreveti i na zidu ekseri za obesiti stvari. U kuhinji su žene mogle kuvati. Dakle, pravi luksuz.

Opet se govorilo o evakuaciji u Italiju. Sada je rečeno da će prvo biti evakuisani bolesnici. Goldnerov sin Vlado je imao manu na jednom oku. Još kad je bio dete ugrizla ga je ispod oka jedna otrovna muva i povredila ga. Očni kapak je bio generalno zatvoren i samo kada je hteo, mogao ga je na neko kratko vreme otvoriti. Pre rata su bili kod najboljih specijalista u Beču i ne znam gde još, ali bez ikakvog uspeha.

Goldner je želeo po svaku cenu da smesti na sigurno mesto njihovog sina. On je uspeo ovu manu prikazati kao duševnu zaostalost. Podučio je Vladu da u odgovarajućem času otvori oko i pri tome napravi grimasu. Slika je bila zaista groteskna, pa niko nije sumnjao u istinitost te tvrdnje. Vladu je trebalo evakuisati među prvima.

Desetak puta je dečko bio pozvan na uzletišta i svaki put su ga vratili, jer navodno nije bilo mesta u avionima (avioni su dolazili

pojedinačno ili u malom broju). “Uzletište” je bila velika livada u neposrednoj blizini Topuskog.

Iz dana u dan je postajalo sve jasnije da neko namerno sprečava tu evakuaciju. Zaista, na kraju niko i nije bio evakuisan.

Mi smo bili potpuno uvereni da su partizanske vlasti u Hrvatskoj sabotirale naredenje Vrhovnog štaba, po kojem je deo jevrejskog zbega trebalo evakuisati. Tog sam mišljenja i danas, ali ne bih sasvim isključio mogućnost da ni Saveznici (Englezi) nisu dali dozvolu za dolazak tako “velike grupe” Jevreja, koji će možda hteti produžiti za tadašnju Palestinu.

Ja sam, u međuvremenu, se zbližio sa jednom porodicom. Ta porodica, porodica Heim, prošla je jednu strašnu tragediju, i to ne odavno. Imali su jednu ćerku Helgu, navodno je bila lepotica, ja je nisam poznao. Ona se pridružila partizanima i njen komandant se u nju zaljubio. Ona ga je odbila, jer je volela drugoga. Iz osvete, njen komandant ju je optužio da je saradivala s Italijanima. Ona je s Italijanima flertovala kao i sve devojke, o tome sam već pisao. Bila je uhapšena. Na nesreću, započeo je pokret i, kao u mnogim slučajevima kada partizani nisu imali vremena ili mogućnosti da povedu sa sobom zatvorenike, ona je bila streljana s drugima. Porodica, koja je kao i svi Jevreji toliko pretrpela, sada je bila pogođena još i takvom nesrećom i nepravdom. Još od “prijateljske” ruke.

Nije to bio jedini slučaj da je neko iz našeg “jevrejskog zbega” nedužan i bez suda jednostavno streljan. Još jedan slučaj ću spomenuti u nastavku.

Porodica Heim je živela u selu udaljenom kilometar od nas. Svaki dan bih, odmah posle ručka, otišao k njima i ostao tamo do večeri. Kada samo danas pomislim kako sam se malo brinuo za partizane i kako sam imao malo volje da se vratim u njihove redove. Srećom i oni nisu mislili na mene.

Bilo je jasno da od Barija ništa neće biti, a tako su mislile i partizanske vlasti u Topuskom. Zato su odlučili da te “jevrejske parazite” treba zaposliti. Popis Jevreja po kojemu su oni trebali biti evakuisani u Italiju, poslužio im je za mobilizaciju na “radnu službu”.

Jednog dana je na oglasnoj ploči komande grada nalepljen plakat, koji nas je na nešto podsetio:

“SVI JEVIJEJI TREBAJU DA SE JAVE NA RADNU
SLUŽBU”

i sledio je popis obuhvaćenih. Bilo je tu i ime moje mame, i gospode Goldner i, naravno, moje. Moja mama je imala 43 godine.

Jevreji su bili uvređeni. Baš kao u Zagrebu kod ustaša: sakupljaju Jevreje na rad...! Niko se pozivu nije odazvao.

Na to je komandant poslao patrole k svakoj jevrejskoj porodici, da uhapse i privedu te dezertere. Goldner se odlučio na brzu akciju: pobeći iz Topuskog! Iznajmili smo kola i smesta krenuli na put. Svuda smo sretali te patrole. Oni nas nisu zaustavljali, jer su tražili Jevreje po adresama, a ne po izgledu! Morali smo čak proći kraj komande, gde je vladala velika zbrka i uzbuđenje, ali za nas se niko nije brinuo. “Pobegli” smo im ispred nosa. Krenuli smo prema gradu Glini, udaljenom nekih desetak kilometra od Topuskog, koji je već par meseci bio u partizanskim rukama.

26. poglavlje

Glina

To je bio najveći i najbolje očuvani gradić u tom kraju. Kuće su bile gradske. Samo mali broj kuća bio je porušen i to kao posledica nemačkih vazdušnih napada.

Mi smo našli sobu s krevetima i s posteljinom, a tako i Goldnerovi. To je bio luksuz koji već dugo nismo imali. I tu je bilo mnogo Jevreja iz našega zbeга, baš zbog tog “visokog standarda” života.

U leto 1941. u Glini su ustaše počinile težak zločin, jedan od brojnih. Oni su sakupili nekoliko stotina Srba, muškaraca iz okolnih sela, i doveli ih u Glinu. Tu su ih ustaše zatvorile u pravoslavnu crkvu i tamo ih poklali do poslednjeg. Crkva je posle toga porušena. Sve se to odigralo pred očima glinskih građana od kojih sam sve to čuo. Posle rata je taj masakr istražen, dokumentovan i obelodanjen. Jedan jedini je preživio: ustaše su s teretnjacima odvezle leševe i bacili ih u unapred priredene grobove. Jedan mladić, teško ranjen ali još živ, uspeo je pobeći iz groba u kom je ležao među leševima. Još trojica su uspeali sakriti se iza oltara. Kako je crkva bila zaključana oni nisu mogli pobeći. Oni su se nakon tri dana popeli na crkveni toranj i molili građane za vodu. Ustaše su pucale na njih i ubili svu trojicu.¹

Sada, tri godine iza tog tragičnog događaja, Glina je bila u rukama partizana.

Nedostatak Gline bila je mala udaljenost do nemačko-ustaških položaja i od susednog grada Petrinje, koji je bio u njihovim rukama.

Naravno, Jevreji ovde nisu znali šta se događa u Topuskom, jer je tamošnja “akcija” očigledno bila mesna inicijativa tamošnjeg komandanta.

Ipak, Goldner je predložio da se svi nekako zaposlimo pre nego što bude prekasno. U prvom redu, trebalo je naći zaposlenje za mene, jer će me inače mobilisati.

Tu se nalazio i ing. Friedmann iz Zagreba sa svojom porodicom. S njihovom ćerkom Medi išao sam u osnovnu školu. Friedmann je imao u Zagrebu radnju i zastupništvo radio aparata.

Pitao sam Friedmanna da li ima neku ideju kako bih se ja mogao zaposliti.

“Ako bi se ti barem nešto razumeo u radio-tehniku, mogao bih ti pomoći” – rekao je rezignirano Friedmann.

“Naravno da se ja razumem” – viknuo sam sav srećan.

On mi nije verovao i pokušao me je uveriti da nema smisla da se ponudim, ako samo “mislím da razumem”. Ja sam mu ispričao otkuda mi moje znanje, a on je sada rado pristao da se za mene založi.

Drugi dan me je odveo k šefu mesne električne centrale, koja je uz elektro-radionicu imala, takođe, i radionicu za popravak radio aparata u kojoj niko nije radio. Taj šef se zvao Šešerin i bio je partizanski funkcioner. On je bio jednostavan električar i postao je šef jer je bio stari komunist. Osim toga, pravog šefa dao je smaknuti, kako sam to kasnije od njega samog saznao. Malo me je ispitivao o mojoj stručnoj spremi. Kako sam ja uvek bio skroman, priznao sam mu da nisam pravi tehničar nego “amater”. Tek sada se on oduševio: “Amateri su mnogo bolji nego tehničari, uvek sam hteo imati amatera!” Bilo je to malo smešno ali, što je glavno, bio sam primljen.

Svakome koji bi posetio našu radionicu, ponosno bi me predstavio: “Naš radio amater”.

Posle sam pokušao, u više navrata, da ga nagovorim da prestane s tom smešnom “titulom”, ali ništa nije koristilo – on je ostao pri svome.

Kada danas o tome mislim, možda je on imao pravo. Amateri su često na višem nivou, jer se interesuju za sve pojedinosti, hoće sve da znaju, uče mnogo sami i obično su inteligentniji od “profesionalnih”. Moj šef je, možda, odnekud imao to saznanje, ili iskustvo.

Električna centrala u Glini

Zaista, u Glini je bila električna centrala. Toga nije bilo na čitavoj partizanskoj teritoriji kojom smo se mi kretali. U selima su seljaci pravili malo svetla pomoću masti ili loja. Kao za pokojnike. U zimu je to svetlo omogućavalo u polumraku nešto pojesti i naći svoj ležaj. Leti se moglo i bez toga. Tako je bilo i u gradićima, kao što su Slunj i Topusko, gde su električne centrale bile uništene. Električna centrala u Glini bila je moderan pogon s dve parne mašine i još jednom pomoćnom. Sve je palo neoštećeno u partizanske ruke. Ipak, ta centrala nije radila. Šešerin i njegovi drugovi nisu znali kako postupati s parnim mašinama i oni su se jednog zimskog dana, kada nisu bili u pogonu, zaledili. Kada su pokušali da ih “otope”, cilindri su popucali. Od tada ta centrala nije radila, samo su u toj velikoj zgradi ostale dobro opremljene radionice.

Generator, koji je ostao neoštećen, preneli su u pilanu i parna mašina pilane ga je terala. Sve se to dogodilo pre mog dolaska. Tako je Glina ipak bila opskrbljivana električnom strujom.

Električna mreža u gradu bila je jako oštećena i slabo održavana.

Kome je Šešerin hteo da priključi struju, taj ju je dobio. Drugi su sedeli u mraku.

U prvom redu, trebalo je opskrbiti partizanske komande i ustanove. Za partizane je struja imala veliku važnost. Komande su mogle da rade i po noći. Razni kursevi su se održavali dvadeset i četiri sata.

Ali, s tom “centralom” bilo je mnogo nepritika. Parna mašina je bila ložena drvetom, koje je trebalo svaki dan seći i dovoziti u grad. Narodni odbori u okolnim selima su taj posao raspodelili među seljacima. Ovi su to nerado činili, jer su već i tako bili opterećeni prevozom i ishranom partizana. Bilo je pretnji i svađa oko toga i često drvo nije stizalo na vreme. Ono što je manjkalo bilo je nadopunjeno kućnim ogradama, a takođe su rušene napuštene kuće i štale. Koristilo se sve što je došlo pod ruke i što je gorelo.

Glavni problem je bilo mašinsko ulje. Partizani bi nekako nabavili to ulje, nekada u zadnji čas, kada je već izgledalo da treba obustaviti rad.

U radionici je bilo dosta alata svake vrste, tako i električne lemilice, što je predstavljalo pravi luksuz za radio-tehničara. Bio je tu i jedan volt-ampermetar. Imao sam, dakle, sve što je potrebno da počnem raditi.

Ležalo je tu mnoštvo pokvarenih radio aparata. Mnogi su bili samo malo oštećeni i te sam sa lakoćom popravio, jer za to nije trebalo mnogo znanja i iskustva. Ali što je glavno, napravio sam odličan utisak na svoju okolinu. Mesni funkcioneri su došli da vide, kako se aparati popravljaju “na tekućoj vrpci”. Šešerin je bio jako ponosan na svog radio amatera.

Radio aparati su bili podeljeni među komandama i gradskim vlastima. Služili su kao izvor informacija i za propagandu. Posle sam postavio zvučnike na glavnom trgu, pa su građani i partizani mogli čuti govore i radio vesti.

Kako je broj ustanova u Glini rastao iz dana u dan, tako i potreba za dodatnim aparatima. Odlučeno je da se oduzme ono malo aparata, koje su još imali građani. Moj šef je rekao da su to i tako sve ustaške pristalice i da slušaju Zagreb i Berlin, a svakako ne London ili Moskvu. U tome je verovatno imao pravo. (Glinski građani su bili Hrvati. Srbi koji su pre rata tu živeli većinom su poubijeni od ustaša, a neki su uspeli pobeći. Mnogi Hrvati iz Gline bili su ustaše i pobjegli su pred partizanima.)

On mi je rekao još nešto važnoga: “Izaberi najbolji aparat za mene!”

Meni je sada bilo dobro, nosio sam opet uniformu i bio sam uvažen. Da sam deset meseci zabušavao, nije niko znao i nije pitao gde sam bio. Predsednik gradskog narodnog odbora, koji je bio nadležan za centralu, po zvanju krojač, odnosio se prema meni jako lepo. Isto i komandant grada. Isto tako, bio sam u dobrim odnosima s političkim komesarom komande. Dakle, za kratko vreme sam postao V.I.P. (vrlo važno lice).

Sada sam već mogao da nabavim posao i drugima. Goldner se bojavao da neće moći ostati u Glini ako se ne zaposli.

Napon naše centrale je bio jako nestabilan, "lebdeo" je između 180 i 250 volta. Mogao se regulisati ručnim regulatorom. Predložio sam mom šefu Šešerinu da zaposlimo nekoga koji bi posmatrao varijacije napona i ručno ga regulisao. Tako je Goldner satima buljio u voltmetar i svaku varijaciju bi ispravio okrećući dugme tog regulatora. Nakon nekoliko dana on je "otkazao" taj posao. Rekao je: "Pre nego što potpuno poludi".

Kasnije je dobio zaposlenje u gradskoj kuhinji, kao dobavljač.

Sada da predstavim moje kolege u centrali: pored šefa bila su još dva, rekao bih, pomoćna električara, koji se u zvanje nisu mnogo razumeli. Oni su se penjali na stubove i vršili najnužnije popravke.

Kasnije nam se priključio jedan pravi stručnjak, koji je baš pobjegao iz Zagreba. Tamo je radio u gradskoj električnoj centrali. Doneo je sa sobom jedan dobar merni instrument i mnogo antisemitizma. On to nije krio. Mi smo se uprkos tome sprijateljili. Moj šef nikada nije rekao reč protiv Jevreja, ali kada se ovaj priodošlica antisemitski izražavao, on ga nije sprečavao, ili pozvao na red. Trebalo je naviknuti se na tu atmosferu.

Ja sam dobio pomoćnika, jednog Danca, koji je pobjegao iz nemačke vojske i prešao partizanima. Bio je mehaničar i u nemačkoj vojsci je radio u tenkovskoj radionici. Partizani su bili jako nepoverljivi, ali na njegovu sreću, trebali su za svoje tenkove nekoga ko ih je znao popravljati. Oni tenkovi, koje sam ranije opisao, su u međuvremenu izašli potpuno iz upotrebe. Delom su bili oštećeni u borbi, a za druge nije bilo delova, a nisu ni mnogo vredeli. Ja sam njega primetio pri onom našem kratkom susretu u Dabru sa našim tenkovskim bataljonom. On mi je onda upao u oči zbog svoje "žute" kose i "belog" lica.

Danac se je zvao Jorgen. On nije u radio-tehnici ništa razumeo, ali kao mehaničar bio mi je od pomoći. Ja sam bio jedini koji je s njim mogao govoriti, naravno, nemački.

Partizanske vlasti su, međutim, verovalе njegovoj priči. Naime, da je u okupiranoj Danskoj protiv svoje volje mobilisan i prvom je prilikom pobjegao. Ta njegova verzija nije bila sasvim autentična. Male istorijske i političke detalje partizani nisu poznavali. Naime, na južnom delu Danskog poluostrva, pored nemačke granice, žive

Nemci. To je deo nemačke pokrajine Schleswig-Holstein. Nemci su uvek zahtevali da im Danska to područje ustupi. Sada kada su Dansku okupirali, Nemci su taj kraj priključili Reichu. Naš Danac je bio Namac iz tog kraja i kao takav mobilisan sa svim drugima. Ostalo je otvoreno pitanje, zašto je pobegao? Kada je jedanput bio pijan, a to se često događalo, ispričao mi je kako je u Zagrebu, gde je bila stacionirana radionica u kojoj je radio, razvio veliku trgovinu s gumama za automobile i drugim priborom iz nemačkih vojnih zaliha. Pobegao je k partizanima kada su mu ušli u trag.

On je sada nosio partizansku uniformu. Na rukavu mu je bila prišivena danska zastava i na njoj je još bilo napisano: DANSKA. To je bilo jako važno za njegovu ličnu sigurnost. Niko, doduše, nije znao što je to “Danska”, ali je svaki razumeo da je on “jedan od naših”. Inače bi ga već neka straža ili patrola ubila kao špijuna, jer je, pored toga, i izgledao kao pravi Namac, a hrvatski je znao samo nekoliko reči.

Nisam naveo još jednog člana naše ekipe: Ivicu. Taj je bio partizanski borac “od početka”, tj. od 1941. Bio je više puta ranjen. On je bio iz toga kraja i vlasti su ga dodelile nama “da bi se odmorio”. To je bilo i razumljivo. On je oženio jednu devojkicu iz jevrejskog zbega i rodilo im se dete. Po zvanju bio je automehaničar. Ništa nije radio. Retko je dolazio i onda bi nas zabavljao svojim pripovetkama o raznim borbama u kojima je učestvovao. Pričao je kako je učestvovao u napadu na voz u Slavoniji. Ispostavilo se da je to bio onaj voz kojim su putovali poverenik našeg mlina i nadmlinar s novcem što im je moj tata dao da bi “otkupili” i oslobodili iz logora članove naše porodice. Njihovu tvrdnju da su im partizani oduzeli taj novac, on je kategorično odbio. Partizani su zaustavili taj voz da bi uhvatili nekoliko važnih ustaških funkcionera za koje su znali da se nalaze u tom vozu. Nisu s drugim putnicima stupili u nikakav kontakt, a kamoli da bi im pretresli džepove. Cela “akcija” je potrajala nekoliko minuta. Posle rata mi je Ivica poslužio kao svedok protiv poverenika mlina, koji je tvrdio da su mu partizani oduzeli novac koji mu je dao moj tata.

Teško je poverovati, ali sud je verovao više ustaškom poverniku iako ovaj nije imao svedoke. Komunističke sudije bili su meštani, koji su držali stranu njihovog sugrađanina.

Bioskop

U Glini je pre rata postojao kinematograf. U dvorani Gradskog doma, koja je služila za razne kulturne i društvene priredbe, bila je i kino aparatura. Ona je neoštećeno pala u partizanske ruke. Preko savezničke vojne misije pri glavnom štabu Hrvatske, dobijali smo filmove. Uglavnom su to bili aktuelni ratni žurnali i propagandni filmovi engleskog ili američkog porekla. Tako smo već nekoliko meseci nakon savezničkog iskrcavanja u Normandiji, to videli na platnu. Partizani su ustrajno zahtevali ruske filmove i zaista smo počeli dobijati redovno i takve.

Partizani su dovodili čitave jedinice da vide te filmove. Vojnici bi pešačili nekada ceo dan, da s udaljenih položaja stignu u kino. Tu bi u mraku od umora zaspali i probudili bi se tek kada se film završio. Onda su se još iste noći morali vratiti na svoje položaje.

Aparaturom su upravljali moji drugovi. Naveče bi se opskrbili dovoljnom količinom vina i za vreme predstave bi se potpuno opili. Njihov posao sastojao se u zamenjivanju filmskih “koluta”. Film normalne dužine sastojao se od deset do dvanaest kolutova. Nakon što je kolut “odigran”, trebalo ga je zameniti idućim. To je svaki put prouzrokovalo pauzu od nekoliko minuta. U “ozbiljnim” kinematografima bile su dve aparature i prekopčavalo se s jedne aparature na drugu, da se to ne primeti. Moji drugovi, kada su bili potpuno pijani, propustili bi koji put neki kolut. Sećam se kako je jedan od njih pogledao kroz prozorčić na platno i začudio se: “Kako je Napoleon već stigao u Moskvu, kada još nije ni krenuo?”

Niko u publici ništa nije primetio.

Moja je dužnost bila održavanje aparature: njene mehanike kao i pojačanja zvuka. Osim toga, bio sam odgovoran da se u slučaju “pokreta” aparatura pravovremeno evakuiše i skloni na sigurno mesto. Partizani su taj važan propagandni instrument svakako želeli sačuvati.

Glina je bila za taj celi kraj najvažniji centar partizanskog zaleđa. Ali, to “zaleđe” je bilo svega 15 km udaljeno od grada Petrinje, koji je bio čvrsto u rukama ustaške i nemačke vojske. Cela okolina je bila dolina, a dva grada razdvajala je jedna šuma. Za Nemce i njihove pomagače nije bio problem zauzeti Glinu, ali je bilo teško držati je. Zato su je i napustili.

Da bi ometali i poremetili partizansku delatnost, Nemci bi s vremena na vreme krenuli prema Glini i koji put je čak zauzeli i držali je kratko vreme. Onda bi se opet povukli. Za nas je svaki takav prepad, čiji se konačni cilj nije dao predvideti, značio “pokret”. To jest, napustiti grad i skloniti se u okolinu. Trebalo je čekati razvoj događaja i bežati dalje, ili se vratiti natrag.

Takvi pokreti bili su česti, nepredviđeni – došli bi kao grom iz vedrog neba.

Često je trebalo napustiti grad u velikoj žurbi. A ja sam još imao da se brinem za bioskop. Interesantno je kako su mnoge stvari bile izvanredno organizovane kod partizana, uprkos primitivnim sredstvima i nedostatku svega. Za evakuaciju kino aparature su uvek bila u pripravnosti “dežurna” kola s volovskom zapregom. Najčešće volovi, jer su se oni sporo kretali i time manje štetili aparaturi. Aparatura je bila stari model austrijske firme “Klangfilm”, koja sigurno nije bila zamišljena za česta preseljenja. Ja sam morao rašarafiti desetak šarafa kojima je aparat bio pričvršćen na betonsku podlogu, razdvojiti sve žice i spojeve, rastaviti aparat na nekoliko delova i sve smestiti na kola. Za mene ta operacija nije bila veliko zadovoljstvo. Trebalo je najmanje pola sata da demontiram celu aparaturu i da je prenesem do kola. Ponekad su već padale topovske granate u grad. Bioskop se nalazio na drugom spratu, dakle, više izložen napadu. A onda je još trebalo izaći iz grada i udaljiti se. A volove nije bilo moguće požuriti.

Nekoliko kilometra dalje bilo je podzemno sklonište – bunker, u koji sam smeštao aparaturu i tek tada sam mogao da bežim sa drugima. Često je pokret trajao samo nekoliko sati i ja sam morao aparat vratiti i montirati iznova, jer je komandant grada želeo da još iste večeri bude predstava. Sve zajedno, izbrojao sam i zapisao 11 takvih pokreta. Nisam uvek mnogo nežno postupao s aparatu-

tom, očigledno kada se pucalo. Divim se konstruktorima, čiji je aparat sve to preživeo.

U Topuskom se nalazila u to vreme saveznička vojna misija s Randolphom Churchillom na čelu. On je, takođe, želeo da vidi te filmove koje nam je, zapravo, on nabavljao. Doći u Glinu nije za njega dolazilo u obzir, već je tražio da aparaturu zajedno s filmovima donesemo u njegov štab.

Proverio sam i ustanovio da generator, koji je posedovao, daje jednosmernu struju, dakle, bio je neupotrebljiv za našu aparaturu. Ali on je ostao pri svome. Partizanske vlasti nisu htele zaoštriti odnose, koji su i tako bili napeti, pa su pristali. Churchill je poslao po nas džip sa prikolicom. Sada sam i prvi put video džip. Šešerin i Ivica su se smestili kraj šoferu, a ja u prikolici s aparatom koji sam držao za celo vreme vožnje. Ivica, naravno, nije imao ništa s našim poduhvatom, došao je iz znatiželje.

Stigli smo u engleski štab; nekoliko seoskih kuća sa dvorištima bilo je ograđeno i pretvoreno u vojni logor.

S ono malo engleskih reči koje sam znao, zamolio sam prvog Engleza kojeg smo sastali, da pita majora Churchilla gde da postavimo aparat. Njegov nas je odgovor iznenadio: "Major Churchill ne voli da ga niko smeta. Metnite prikolicu s aparatom pred njegov prozor. Treba čekati dok on primeti da tu ima nešto novo. Onda će pitati šta je to i odlučiti što da se uradi."

U međuvremenu poslali su nas u kuhinju. Tu smo pili pravi kakao sa šećerom, prvi put nakon nekoliko godina. Šećera nije bilo kod partizana, sladilo se medom (i njega je bilo teško nabaviti) i to nije bilo loše. Ali za kakao nije bilo zamene.

Kuvari i poslugi bili su seljaci iz okoline. Partizani su bili lukavi i poslali su takve koji su u prošlosti živeli i radili u Americi i razumeli engleski. Ti su mogli prisluškiovati Engleze. Ne znam da li su ovi bili toga svesni.

Prošla su dva sata. Churchill je sada želeo da govori s "odgovornim" iz naše grupe. Šešerin je otišao da s njim razgovara, naravno uz pomoć prevodioca. Churchill je zapisao podatke generatora, koje sam pripremio i koji je trebalo naručiti i dopremiti iz Italije. Na kraju, Churchill je počastio Šešerina čašicom šljivovice. Sebi je natočio punu vodenu čašu, a šešerinu likerski "štamperl".

Jako je potcenio Šešerinov kapacitet! Još mu je Churchill pokazao dva lava nalepljena na zidu i rekao je da on pije dok ne vidi tri, a onda prestane.

Čuli smo još od kuvarice da je mladi Churchill veliki despot i kada se napije, potpuno je neuračunljiv. Sa štapom koji nosi, kao svi engleski oficiri, zna da tuče svoje oficire. Šta je u tome bilo istina, teško je reći.

Kino aparaturu nam je vratio nakon dva meseca. Što se mene tiče, mogao ju je zadržati.

27. poglavlje

Loša sreća

Mnogi su ljudi prolazili kroz Glinu. Jednog dana sam bio kod moje bivše školske drugarice Medi Friedman, čiji me je otac smestio u centrali. Pojavio se naš zajednički školski drug Boris.

Nisam verovao svojim očima. Znao sam da je sa svojim roditeljima i mlađim bratom pobjegao na početku rata u Italiju i treba da se sada nalazi u južnoj Italiji. Nasuprot toga, on stoji tu pred nama u partizanskoj uniformi. Pričao nam je da se u Bariju dobrovoljno javio u partizanske redove. Sada pripada Zagrebačkoj brigadi koja se bori u okolini Zagreba.

On se već u školi nije brojao među najpametnije, ali ovo je ipak bilo malo previše.

“Došao sam da se borim za svoju domovinu”, objasnio nam je, “a svi mi kažu da sam lud”.

Posle smo čuli da je bio teško ranjen, tane je samo za centimetar promašilo srce.

Posle rata sam se slučajno sastao s njim kod zubara. Ispričao mi je da ono nije bila njegova jedina glupost koju je učinio. Učinio je jednu još veću. Naime, pisao je svojim roditeljima u Italiji da je ovde jako dobro, da Jevrejima vraćaju imovinu itd. Na to su se ovi vratili zajedno s njegovim mlađim bratom. O povratku imovine nema ni govora, a sada nemaju od čega da žive, a bili su imućni ljudi.

Kada je bilo dozvoljeno Jevrejima da se isele u Izrael, oni su bili među prvima koji su otišli.

Porodica Friedman

Želeo bih ispričati traumatičan događaj koji je preživela ta porodica i koji se ipak srećno svršio. Inženjer Friedman je neko vreme radio u partizanskoj pilani u Plitvičkom Leskovcu, mestu koje sam spomenuo u sklopu naše odiseje u zimu 1943/44. Pored njega je bio i njegov sin, tada oko dvanaest godina star. Njegova žena i ćerka Medi su u to vreme već živeli u okolini Gline. Kada je započela tzv. šesta nemačko–ustaška ofanziva i Friedman je sa svojim sinom morao bežati s drugim partizanima. Njihov pokret je vodio kroz gustu šumu i po noći. Otac je najedanput ustanovio da njegov sin nije uz njega. Dečko je izgleda već ranije zaostao i sada ga nije mogao naći. Partizani koji su bili s njim, uverili su ga da nema nikakve šanse da nađe svog sina u toj ogromnoj, gustoj šumi, i još po noći. Zato je on produžio sa svojom grupom i oni su uspeli izbeći neprijateljskom opkoljavanju.

Kakav su mu doček priredili njegova žena i ćerka kada se vratio u Glinu bez sina, za to ne treba mnogo mašte.

Nakon nekih sedam dana, dečak se pojavio - živ i zdrav.

Dečak je te noći, nakon što je ostao sam, odlučio da se ne skloni s tog mesta, bar do jutra. Ujutru su naišli još neki partizani koji su izgubili orijentaciju i pokušavali da izađu iz šume, naravno, na onoj strani gde nisu Nemci. On im se priključio i zajedno su lutali nekoliko dana. Bili su strašno gladni. Uginuli konj, na kojeg su slučajno naišli, poslužio im je kao prvi obrok nakon nekoliko dana gladovanja. Na kraju su se ipak spasili.

Treba naznačiti da su u Jugoslaviji postojale šume koje su se prostirale na ogromnim područjima, prave prašume. Njihove dubine ljudska noga nije pre dosegla. Za partizane je to bila idealna “pozadina”. Ali, takođe, ne uvek potpuno sigurna. Nemci bi u svojim ofanzivama, uz upotrebu velikog broja ljudi, “češljali” te šume. Postojao je i problem snabdevanja. S partizanima bi bežali i žene, deca i starci. U šumama su gladovali. Zato su partizani u odgovarajućem času, prelazili u protivnapade i probijali обруč neprijatelja. Tako je i završila s neuspehom većina tih pokušaja Nemaca i ustaša da unište velike partizanske snage. Naravno, uz teške partizanske žrtve i još više onog ugroženog stanovništva

koje je moralo bežati s njima. Civilno stanovništvo, među njima mnoge žene i deca, koji bi pali u nemačke ili ustaške ruke, bili bi poslani u zloglasne ustaške logore u kojima je većina ubijena.

To što je Friedman skoro izgubio svog sina, bila je jedna od redovnih pojava u pokretima, očigledno onih u kojim je pređeno stotine kilometra i koji su trajali danima i sedmicama. Nakon nadčovečanskih napora i potpunog iscrpljenja, majke su znale na putu odbaciti svoju decu, jer ih više nisu mogle nositi na rukama. I još mnogo drugih ljudskih tragedija se odigralo za te četiri godine borbe protiv brutalnih Nemaca i njihovih još krvoločnijih pomoćnika, ustaša.

Perspektive

Prestali smo sanjati o Bariju. Spoznali smo da nas partizani ne žele pustiti u Italiju k saveznicima i mi smo se s tom činjenicom pomirili. Nama je svaki dan bilo jasnije što nas čeka: komunistička država po uzoru na Sovjetski Savez. Naravno da je bilo najglavnije preživeti ovaj pokolj u kojemu smo mi Jevreji bili glavne žrtve.

Znali smo da moramo započeti sve iznova, sasvim od dna. To nas nije plašilo. Ipak, želeli smo živeti u odgovarajućoj okolini, pod snošljivim i pravednijim režimom. Izjednačenje svih socijalnih slojeva ne bi nas smetalo, ali to je bilo iluzorno kod komunističke, više nego u kojem drugom režimu. Režim je bio baziran na sili, a ko vlada silom, zna je iskoristiti u svoju ličnu korist. Sila je bila legalna i zakonom zaštićena. Ko joj se protivi, ili je samo kritikuje, bio je proglašen neprijateljem i izložen teškom kažnjavanju. Nema ličnog mišljenja; veruj i misli onako kako to partija propisuje! Nema slobode izražavanja, ali i ćutati je isto tako neprijateljski akt. Treba se stalno identifikovati s onim što drugi tvrde da je dobro i ispravno.

Od prvog časa mi se komunizam nije svidao.

Jesmo li se barem rešili mržnje bazirane na ekstremnom nacionalizmu i rasizmu? Ništa od toga! U režimu u kojem je kleveta, lažna i, čak anonimna optužba, legitimno sredstvo, Jevreji imaju čega se bojati.

I pored mojih osećaja dubokog priznanja i solidarnosti s partizanskom borbom i s Titom koji ju je vodio, radije bih ostavio zem-

lju u kojoj sam se rodio i odrastao i započeo novi život negde drugde.

Mnogi od naših Jevreja su postali uvereni komunisti, malo njih su takvi i ostali. Neki Jevreji su se visoko popeli u komunističkoj hijerarhiji, a mnogi od njih su kasnije nisko pali.

Tu je još bio i moj račun sa lošim Hrvatima. Oni su nam uništili našu najbližu porodicu. To su bile ustaše i sada im se spremao kraj. Zar ja mogu prihvatiti tvrdnju da su to bili samo oni, a drugi da su nedužni? Zar je to bila jedna izolovana grupa okrutnih razbojnika, sadista, koji su jedini odgovorni za sve te zločine, ili su iza njih stajale široke mase voljnih saradnika i pomagača?

Istina je da su nam mnogi Hrvati pomogli i zahvaljujući njima spasili smo svoje živote. Ja to sa zahvalnošću priznajem i svaka im čast. Neću im to nikada zaboraviti. Ali zar je trebalo doći do toga da smo preko noći postali obespravljani, progonjeni kao divlje zveri, uništavani i da je naš život na koji smo imali pravo kao svi drugi, zavisio od milosti pojedinaca (za čiju se plemenitost, kako već rekoh, zahvaljujem i duboko je cenim)?

28. poglavlje

Glina - nastavak

Sada je već prošlo tri meseca od kako sam u Glini i jako se dobro osećam. Stanujem s roditeljima u maloj, ali čistoj sobi. Imamo dva kreveta i posteljinu koju nam gazdarica redovno menja. Pored toga, ima i tople pokrivače. Skoro kao kod kuće. Moja mama kuva u kuhinji zajedno s gazdaricom. Gazdarica je stara žena i sama je. Svi ostali članovi porodice su u Zagrebu. Oni su svi ustaše ili ustaški simpatizeri. Tu su ostavili veliku kuću. Bila je tu pre kafana, mesnica i prava fabrika za sušenje mesa i proizvodnju kobasica. Pored toga, brojne sobe za porodicu i nameštenike.

Partizani su zauzeli veći deo kuće. U velikoj gostinskoj sobi na prvom spratu je bilo porodilište za drugarice partizanke. U velikoj kuhinji je smeštena partizanska, takozvana, "prolazna kuhinja". Ta je služila one koji su bili na putu. To je i bio najniži nivo. Svaki dan samo pasulj. Kod partizana je bilo veliko pomanjkanje soli i često je taj pasulj bio neslan. Isto i hleb. Bilo je još dve kuhinje u gradu: od komande mesta, koja je služila vojne jedinice i komande, te gradska za ostale partizanske ustanove i odbore. U ovoj poslednjoj sam ja redovno ručao, a večerao sam kod kuće. I u ovim kuhinjama je pasulj bila glavna hrana. Pored toga je obično bio skuvan komad mesa. Kada je još bilo soli, bila je to prava svečanost. Mi smo uspeli kupiti nešto odeće, pa smo se mogli presvlačiti. U Glini smo se konačno rešili ušiju, koje su nas od vremena do vremena pratile.

Sa svojom okolinom sam se dosta dobro saživeo iako nije bilo bez neugodnosti. Moj šef Šešerin je bio čudan čovek. Kada bi se napio, a to se vrlo često događalo, znao je biti jako neugodan.

Dogadalo se da je koji predmet nestao iz radione, očigledno od alata. On bi nas optuživao da smo ga ukrali. Ja sam bio jako uvređen i svadao sam se s njim, drugi nisu marili. Na kraju se ispostavilo da se svi ti “ukradeni” predmeti nalaze kod njega kod kuće.

Jedanput smo trebali montirati velike električne prekidače na mramorne ploče, kako se to onda radilo. Bušili smo rupe ručnom bušilicom, jer je naša električna bušilica bila “ukradena” nekoliko sedmica ranije.

Ušao je Šešerin potpuno pijan, ali dobro raspoložen, i rekao nam:

“Zašto se mučite? Neka neko dođe sa mnom mojoj kući, ja ću vam pozajmiti moju električnu bušilicu!” Naravno, to je bila ona iz naše radionice.

Celo moje društvo je pilo. Da bi došli do potrebnog novaca, pravili bi električne instalacije kod građana koji su imali novaca da im plate. Materijal: žice i ostali pribor vadili su iz napuštenih i bombardovanih kuća. U Glini je pre rata bilo “popravilište”. Maloletni kriminalci su tu bili zatočeni. To je bio čitav kompleks stambenih zgrada, radionica, dvorišta i vrtova. Sada je to bilo napušteno i zanemareno. To je bio glavni “rudnik” instalatorskih potrepština za moje drugove.

Šešerin, kada je bio pijan, buncao bi nešto o svom bivšem šefu, koga su partizani streljali kada su došli u Glinu. Moglo se razumeti da ga muči savest, jer je on tome, izgleda, dosta doprineo. Tako su mnogi i tvrdili.

Ja u tom pijančenju, naravno, nisam učestvovao. To je bila slaba strana u mojim odnosima s ostalima. Oni su tvrdili da se osećam boljim od njih i da sam nedruštven. Moj tata mi je priskočio u pomoć. On je pozvao celo društvo na pijanku. On sam, mogao je podneti priličnu količinu alkohola, a osim toga malo je blefirao. Na kraju svi oni su bili “pod stolom”, a moj tata je ostao trezan – manje-više. Tako je čast porodici bila spašena.

Jedno jutro, kada sam došao u moju radionicu saznao sam da su moji drugovi u zatvoru. Otišao sam da ih posetim. Ispostavilo se da su se oni noć ranije, pijani, šetali gradom i na poziv patrole da stanu i da se identifikuju, pevajući su produžili. Imali su veliku

sreću. Zapovest svim stražama i patrolama je glasila: “Onome koji ne stane na prvi poziv, dati još jednu šansu – ‘Stoj, pucaću!’ Ako to ne koristi, onda bez obzira, bio to civil ili uniformisana osoba, pucati u njega.” U patroli su bili iskusni partizani, koji su videli s kim imaju posla, pa su ih savladali i uhapsili. Stražarske dužnosti su u to vreme u gradu vršili uglavnom regruti. Da su naišli na njih, ovi bi pucali, u to nema sumnje.

U podne su bili privedeni kod komandanta grada, koji ih je ozbiljno ukorio i onda oslobodio. Naravno, to “oslobođenje” je trebalo proslaviti i oni su se ponovo napili.

Ja sam za sebe imao bolju razonodu. U sklopu gradskog odbora bilo je odeljenje “Agitprop” – agitacija i propaganda. Priredivao se tu propagandni materijal “u reči i slici”. Plakati, leci itd. Radile su tu isključivo devojke, meštanke i one iz jevrejskog zbeगा. Tu sam provodio svoje slobodno vreme udvarajući se sada jednoj, a kasnije drugoj devojci. Tu sam i doživio moje prvo ljubavno razočaranje, koje me je teško potreslo. Sve je bilo prouzrokovano jednim grotesknim nesporazumom.

Među devojkaма je bila jedna meštanka: Višnjа. Bila je lepuškasta i malo mi se sviđala u to vreme, ali ne više nego druge. Ona se poverila ženi moga šefa šešerina da je “zaljubljena u Vladu” (ja sam mislio da misli na mene), ali “on na nju ne obraća pažnju”. Ova je tu vest smesta preko svog muža prosledila meni.

Ja sam bio oduševljen. Nije se svaki dan lepa devojka u mene zaljublјivala. Ja sam se uvek morao truditi oko devojaka i često bez uspeha. A sada trebam samo da joj pođem na pola puta u susret, jer ona već hrli u moje naručje. Sada sam se i ja smrtno zaljubio. Iduće dane sam sve učinio da joj pokažem kako je i meni do nje stalo. Ali, kod nje se nije moglo razabrati očigledno oduševljenje prema mojim nastojanjima. Ipak sam verovao da ona iz “taktičkih razloga” prikriva svoje osećaje koji su mi i tako bili dobro poznati.

Na kraju mi je razjasnila, bez ikakvog okolišanja, da voli drugoga.

Sada već ništa nisam razumeo! Na kraju se ispostavilo da postoji još jedan “Vlado”, kod muzike. Vlado (zapravo, Vladimir) je popularno hrvatsko ime.

Za mene je to bilo veliko razočaranje. Bio sam svestan da sam se “zabunom” zaljubio. Ipak, moja romantična duša se nije dugo vremena smirila. Mislim da sam na kraju bio više uvređen nego zaljubljen. Ali, i to je prošlo.

Jedne zimske noći došao je blagoslov s neba.

Saveznici se prilikom lošeg vremena nisu spuštali avionima, već su bacali razne pošiljke pomoću padobrana. Te noći stigla je velika pošiljka odeće i obuće za Jevreje. Poslale su nam to jevrejske organizacije. Ispostavilo se da pošiljka sadrži duge vojničke kapute (šinjele), vojne pulovere i cipele.

Partizani su bili ljuti: “Za civile? Za Jevreje?”

Najpre su hteli sve zapleniti, ali su se konačno predomislili i predali su odboru jevrejskog zbega čitavu pošiljku. Samo su naložili da je civilima, koji će nositi te uniforme, zabranjeno nositi partizansku kapu s crvenom zvezdom. Sada su se po celom gradu mogli videti Jevreji u vojnim kaputima i sa šeširima na glavi. Bilo je to malo i komično.

Nakon prvog “šoka” stav partizana i stanovništva se promenio. Počeli su hvaliti Jevreje, kako pomažu jedni druge, “a mi se među sobom koljemo” – govorili su!

Moja mama se razbolela od tifusa.

Od vremena do vremena su izbijale epidemije te bolesti na partizanskoj teritoriji. Stanje higijene bilo je katastrofalno, a očigledno zbog ušiju širio se tifus. Bilo je tri vrste tifusa: pegavi, koji su prenosile uši koje su bile na telu (bele uši). To je bio najopasniji tifus i prouzrokovao je najviše žrtava. Opasnost nije ležala samo u vrlo visokoj temperaturi, koja bi potrajala, već i u posledicama. Naime, bolesnik za celo vreme bolesti tako reći ne može ništa da jede. Creva od ove bolesti postanu tako tanka da treba početi s malom količinom lagane hrane. U mnogim slučajevima ljudi su umrli nakon što je bolest već prošla, jer su bili tako izgladneli da su se bacili na jelo.

Drugi je bio trbušni, i treći – paratifus. Svi su tifusi, osim toga, jako zarazni.

Mama je, izgleda, imala paratifus. Leka nije bilo, pa je doktor preporučio med. Mi smo s njom ostali u istoj sobi i, na sreću, ni

tata ni ja nismo oboleli. Mama je nakon nekoliko sedmica bila na nogoma i mogla se opet brinuti o nama.

Ta mamina bolest imala je, takođe, i pozitivnu posledicu. Baš kada se mama razbolela, partizani su hteli da nam oduzmu sobu u korist jednog partizanskog funkcionera. Na našim vratima je bio nalepljen oglas: "TIFUS", kako je to bilo propisano. Onaj, kojem je naša soba bila dodeljena, s vremena na vreme navraćao je da proveriti da li je opasnost prošla. Naravno, nije se usudio da uđe. Mi taj plakat nismo uklonili ni kada je mama već ozdravila. Izgleda da je taj partizan na kraju našao konak na drugom mestu i ostavio nas na miru.

Tu u Glini upoznao sam sina naše drage Zoričke iz Zagreba. Mi nismo znali da ima sina. Nije nam ga spomenula, jer je on već onda bio u partizanima. On je pre rata bio student na glumačkoj školi. U Glini je radio na pripremanju propagandnih skupština i predstava. Radio je u istom domu gde je bio i naš bioskop. Saznao sam od njega kakva ga je nesreća zadesila. On je kod partizana upoznao jevrejsku devojkicu, partizankicu, kojom se i oženio. Kod jednog vazdušnog napada na Glinu – to je bilo pre nego što smo mi došli – ta siromašna mlada žena izgubila je jednu nogu. Kao teško ranjenu evakuisali su je u Italiju i on od nje nema nikakvih vesti.

Jako smo se sprijateljili.

Nemački avioni u to vreme često su leteli iznad grada, ali nas nisu bombardovali.

Nasuprot tome, Saveznici su sprovodili bombardovanje velikog opsega u Austriji i Češkoj. Polazeći sa uzletišta u južnoj Italiji, preletale su formacije od mnogo stotina teških bombardera preko naših glava, i to usred bela dana. To su bili Amerikanci. Pratili su ih lovački avioni, koji su kružili oko njih jer su bili mnogo brži. U te dane se nije pojavljivao nijedan nemački avion. Ja sam voleo da ležim na travi u našem dvorištu i da posmatram tu nadrealističnu sliku.

Posle podne formacije su se vraćale, ali u manjem redu. Bilo je među njima i oštećenih aviona. Na kartama pilota bilo je označeno gde se nalaze partizani. Zato su oni nastojali da napuste svoje oštećene avione i da se spuste padobranima na našu teri-

toriju. Bile su koji put prave drame: hoće li stići k nama, ili će pasti na neprijateljsku teritoriju?

Njihove posade su se sastojale od desetak ljudi. Partizani su se brinuli za njih, dok se ne bi ukazala prilika da se vrate u Italiju sa onog uzletišta kraj Topuskog.

Bilo je i drugih “gostiju”. Stigla je grupa od nekih tridesetak Francuza. To su bili ratni zarobljenici još od 1940. godine, kada je kapitulirala francuska vojska. Oni su uspeli pobeći iz jednog nemačkog logora i probiti se do nas. Bili su veliki siromasi, slabo hranjeni i iscrpljeni.

Sprijeteljio sam se s jednim studentom. Izvan moje radionice učvrstio sam zvučnik i dao im mogućnost da slušaju vesti na francuskom jeziku. Prvi put nakon pet godina. Naravno da ih nisam smeo pustiti unutra. I to sa zvučnikom je bilo previše za Šešerina. Jedino su Jevreji s njima znali razgovarati, davali su im i nešto hrane. Jedanput sam ih posetio u ruševini u kojoj su bili smešteni. Baš se vodila živahna diskusija, o kome ako ne o Jevrejima. Rečeno je nešto kao: “Naša nesreća su Jevreji!” (jako poznata parola iz nacističkog leksikona).

Nije to bilo baš tako zamišljeno. Oni su se bojali da će Jevreje evakuisati u Italiju pre njih. Ipak sam to video kao izraz antisemitizma. Jako sam se naljutio. Sledile su sankcije: obavestio sam ih da moje vlasti ne dopuštaju sakupljanje pred mojom radionicom u svrhu slušanja francuskih vesti. Sa studentom sam se još sastajao, ali druge nisam hteo videti.

Na kraju su svi prebačeni u Italiju, a Jevreji su ostali ovde.

Sprijeteljiti se sa strancima, bila je opasna stvar, onda to još nismo znali.

Jedna od osobina komunista je bilo nepoverenje prema svemu i svakome. Oni su u svakome videli potencijalnog neprijatelja i u onome što radi, ili govori kao protivnarodnu i protivrevolucionarnu delatnost.

Moram spomenuti jedan strašno tragičan slučaj.

Na partizanskoj teritoriji se, takođe, nalazila porodica Gutman. Ta porodica je već bila unesrećena, jer je njihov stariji sin odveden na “radnu službu” i sa drugima ubijen od ustaša. Ostao im je samo mladi sin. Oba momka su bili pre rata moji prijatelji.

Gutman je uspostavio neku vezu s grupom Amerikanaca koji su se padobranima spasili na našu teritoriju. Neki kažu da im je nešto prodao, drugi opet da je od njih nešto kupio. Partizanske vlasti su ga uhapsile i taj čovek je nestao. Govorilo se da su ga partizani streljali. Nešto drugo nije moglo biti, jer se za njegovu sudbinu nikada nije ništa saznalo. Njegov očajni sin ga je svuda tražio godinama po svršetku rata, ali je slučaj ostao zagonetka. Moguće je da je to bilo delo pojedinca, koji ga je opljačkao i onda ubio. Verovatnije je da su ga partizani za nešto osumnjičili i bez suda streljali.

Streljanje je bilo na dnevnom redu. Bilo je, naime, mnogo izdaje s obe strane. Na oslobođenoj teritoriji je bilo Hrvata koji su ostali verni ustašama i s njima su potajno saradivali, informišući ih o kretanju partizana, o vojnim tajnama itd. Partizani su se nemilosrdno s njima obračunavali. Sigurno je bilo i nedužnih među njima. Slučaj Gutmana, i pre pomenuti slučaj Helge Heim, to dokazuje. Oni sigurno nisu saradivali s neprijateljem.

Na sreću, nisam video ni jedan slučaj streljanja. Ali sam sasvim slučajno video kako dvojicu sprovode na streljanje. Iako su me tragična sudbina naših najbližih i teški vlastiti doživljaji otvrdnuli, taj doživljaj mi je ostao tako duboko u sećanju, da ga ceo život ne mogu zaboraviti.

Sedeo sam pred kućom i video sam kako nekoliko partizana s puškama sprovode prema šumi muškarca i ženu. Oboje srednjih godina, očigledno seljaci. Grupa se polagano kretala. Izraz njihovih lica je teško opisati. Bili su svesni što ih čeka. Muškarac je bio crven u licu, verovatno su mu dali da se napije. Žena je jedva koračala. Grupa se polako udaljavala. Kasnije sam čuo kratku pucnjavu i neko vreme posle toga su se partizani vratili sami. Verovatno su to bili moji neprijatelji. Oni koji su nam toliko zla učinili. Ipak, težak utisak je ostao.

“Kako je narod mogao bez oružja da se bori protiv fašista, tako može mašina da radi koji dan i bez ulja....!”

Tako je tvrdio komandant područja i prisilio Šešerina da pokrene parnu mašinu električne centrale iako ulje nije stiglo taj dan. Štaviše, on je trijumfovao, jer je mašina nesmetano nastavila da radi..., samo koliko dugo? Nakon sat ili dva mašina je prestala

da radi... zauvek. Glina je nekoliko sedmica bila bez struje. Tek kada je uspostavljen drugi parni stroj, opskrba strujom je obnovljena.

Neko je morao "da plati" za ovu "sabotažu". Naravno, ne onaj pravi krivac, koji je dao onu "uverljivo motivisanu" naredbu. Istragu je preuzela OZNA, politička policija. Ovi su danima preslušavali sve pripadnike električne centrale. Mene i Danca su ostavili na miru, jer su uvideli da mi s pogonom nemamo nikakvu vezu.

Stvar je mogla za moje prijatelje jako loše da završi, jer je bezuslovno trebalo nekoga kazniti. Na kraju, stvar je pala u zaborav, zahvaljujući "prestizu" koji je uživao Šešerin u mesnim komunističkim krugovima.

Onaj koji me nije hteo jer sam Jevrejin, sada je moj prijatelj? I da, i ne.

Jednog dana u Glini se smestila radio-tehnička radionica četvrtog korpusa. Ona ista radionica u koju nisam bio primljen jer sam Jevrejin. Bio sam zabrinut. Bojao sam se da će ta radionica preuzeti i moj posao, naravno, bez da mene preuzmu. Mislio sam da neće dozvoliti dve radionice u istom mestu.

Odlučio sam da odem k njima na razgovor. Komandant me je odmah prepoznao. Kada je čuo da ja ovde popravljam civilne radio aparate, bio je zadovoljan što se on time ne mora baviti. Čak mi je obećao pomoć u delovima i materijalu.

Često sam se njemu obraćao i za savet; on je bio iskusan tehničar. Uvek je bio spreman da mi pomogne. Izgledalo mi je da smo se sprijateljili. Mislio sam već da se nešto kod njega promenilo. Jedan dan sam ga iz puke znatiželje pitao da li bi me sada primio. Odgovor koji sam dobio bio je kratak i jasan: "Moje mišljenje o Jevrejima se nije promenilo!" Opsesija, paranoja!? Neka ga Đavo nosi! Ja sam bio zadovoljan gde sam.

Antisemitizam kod partizana

Šef vojne radio-tehničke radionice u Otočcu (a kasnije u Glini) me nije hteo primiti kao tehničara, jer sam Jevrejin. Taj flagrantni akt antisemitizma bio je protivrečan s komunističkom ideologijom koja je propovedala ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo i

osuđivala rasizam. Stajali smo, na kraju, na istoj strani u borbi protiv zajedničkog nacističkog neprijatelja.

To nije bio jedini slučaj antisemitskog ispada, koji sam doživeo na partizanskoj teritoriji. Tako i drugi Jevreji. Neki su bili osumnjičeni da su saradivali s neprijateljem (Jevreji?!). Slučaj Helge Heim, koji sam detaljno ispričao nije bio jedini takav slučaj. Kako su nas iz Slunja poslali direktno u vatru? Oni koji su služili u borbenim jedinicama bili su izloženi antisemitskom šikaniranju, uvredama itd. Uvek su bile nekakve pritužbe na Jevreje, ne samo lične, već i kolektivne: “Vi Jevreji.....!” ili “Vi Čifuti” (pogrđni naziv za Jevreje)... ovo ili ono!

Zabeležen je jedan ekstremno neprijateljski akt partizana prema grupi jevrejskih mladića iz Sarajeva koji su se hteli priključiti partizanima. Ovi su ih odbili i mladići su se morali vratiti u Sarajevo. Neki od njih su bili uhapšeni i poslani u logore.¹

U leto 1941. grupa od 30 jevrejskih mladića i devojaka uspela je pobeći iz Sarajeva i priključiti se Kalinovičkom partizanskom odredu, koji je delovao u sarajevskoj okolini. Kad je odred napustio taj teren, partizanski štab, koji se nalazio na brdu Igmanu, doneo je odluku da se Jevreji ne povedu sa vojskom, već da se oni trebaju vratiti u Sarajevo. Obrazloženje: “Ne trebaju nam ‘kaputaši’ u našim redovima”. (“Kaputaši” je narodni naziv za “gospodu” – jer oni nose kapute.)

Jedan deo ovih omladinaca je nastradao, a deo se kasnije priključio drugim partizanskim jedinicama.

Interesantno je da se ta pojava ponavljala i kod drugih partizanskih grupa u Evropi: u Poljskoj, u Ukrajini, u Rusiji. Oni malobrojni Jevreji koji su uspeli da se spasu od pokolja i koji su se hteli boriti protiv Nemaca, nisu se mogli priključiti partizanskim jedinicama jer su ih ovi odbili zbog antisemitskih motiva. Zato su Jevreji bili prisiljeni osnovati svoje vlastite partizanske jedinice i boriti se pod mnogo težim uslovima.²

Osim iz ideoloških razloga, antisemitizma nije smelo biti jer su partizani na teritoriji, na kojoj sam se nalazio, bili većinom Srbi. Oni su delili našu sudbinu: bili su progonjeni, mučeni i ubijani kao i naši Jevreji.

Jevrejima se u prošlosti zavidilo, jer su bili bogati. Prebacivalo im se da su arogantni i da se drže kao da su iznad drugih, da nisu povezani s narodom u čijoj sredini žive.

Sada smo bili lišeni našeg bogatstva, beskućnici i pali smo zaista na nivo jednostavnog naroda, pa čak i niže. Hteli smo s njima da delimo zajedničku sudbinu i borbu za opstanak. Ali, sada su nas još više mrzeli. Baš zbog stanja u kojem smo se nalazili. Dok smo bili “elita”, bili smo zamašni kotač u privredi. Bezbrojne familije su bile zavisne od nas, živeli su od nas. Bili su bolje plaćeni nego kod drugih. Jevreji su bili, kada im je dobro išlo, velikodušni i često rasipni.

Sve je to narodu išlo u prilog.

Zato su nas primali, “trpeli”, čak i poštovali. Zavist i antisemitizam ostali su u pozadini i mi smo ga mogli ignorisati.

Sada smo konačno bili na nivou jednostavnog naroda s kojim smo se pokušali pomešati, sliti, izjednačiti. Ali, sada se ispostavila gola stvarnost: “Mi smo tuđi. Mi nismo isti narod i nemamo, u stvari, šta tu da tražimo.”

Da smo bili kulturno i politički integrisani i asimilovani, možda više nego koja jevrejska opština u Evropi, ne bi nam koristilo kod naših agresora. Ali nam, takođe, ne bi išlo u prilog kod naših prijatelja.

29. poglavlje

Jesen 1944.

Mnogi Hrvati sada napuštaju lađu koja tone

Sada je sve više Hrvata počelo prelaziti u partizanske redove. Partizani su najpre izdali ultimatum i amnestiju u kojoj su pozvali sve pripadnike hrvatskih oružanih snaga (dakle – domobrane, žandare, redare i druge – svakako ne ustaše), da pređu na stranu partizana. Još je rečeno da je “satelitska Nezavisna država Hrvatska nezakonita vlast koju podržava samo nemački okupator. Ta vlast nema nikakvu podršku u narodu i nalazi se pred rasulom. Jedina legalna oružana snaga je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije s maršalom Titom na čelu.”

Taj poziv je bio vremenski ograničen i rečeno je da će oni koji se ne odazovu, biti osuđeni kao izdajice. Prešli su i mnogi oficiri. Ipak je prešlo manje nego što se očekivalo.

Nemci su nam priređivali uvek neko novo iznenađenje. Dovedi su Ruse, pripadnike vojske generala Vlasova, da se bore protiv nas. Vlasov je bio general u Crvenoj armiji i prešao je k Nemcima. On je uspeo regrutovati među sovjetskim ratnim zarobljenicima takve koji su bili spremni boriti se na strani Nemaca (to su, u prvom redu, bili Ukrajinci koji su bili nezadovoljni Sovjetskim Savezom i u neprijateljstvu s Rusima). Odnos sličan onome kod Hrvata prema Jugoslaviji i Srbima. Na ruskom frontu nisu se pokazali, mnogi od njih su prebegli nazad. U Jugoslaviji su se borili s mnogo motivacije protiv partizana. Bile su to konjičke jedinice, koje su se brzo kretale i iznenađivale partizane. Bili su jako okrutni i znali su sprovesti pokolje i među civilnim stanovništvom.

Partizani nikako nisu hteli primiti na znanje da imaju braću Ruše ili braću Ukrajince kao neprijatelje, pa su zato tvrdili da su to Čerkezi.

Pred kraj rata mnogi od ovih “Čerkeza” prebegli su partizanima. Oni su ih primili i čak su formirali jednu posebnu borbenu jedinicu. Kad je rat završio, oni su poslali “kući”. Otišli su nerado jer su slutili da im Crvena armija neće oprostiti izdaju. Čuli smo da su mnogi bivši pripadnici Vlasove armije bili streljani, a drugi poslani na prisilni rad u Sibir.

Pred kraj rata je general Vlasov pao u američko zarobljeništvo. Amerikanci su ga izručili Sovetima. Bio je osuđen i obešen.

Šta se događalo u Zagrebu od 1943. do 1944?

Serijski događaja koji su započeli početkom 1943. zahtevaće od Pavelićeve vlade da se suoči s dve nove tendencije, koja je svaka za sebe ugrožavala budućnost Nezavisne Države Hrvatske, njen režim i njihovo vodstvo.^{1,2,3}

1. Ustašku Nezavisnu državu Hrvatsku uspostavila je Nemačka, nakon što je okupirala celu Jugoslaviju. Ta država je bila njen satelit, bila je sasvim od Nemačke zavisna i njen opstanak je bio osiguran samo pobedom sila Osovine. Ustaško vodstvo je dugo vremena bilo uvereno u pobedu Nemačke.

Početkom 1943. godine situacija na svim frontovima se dramatično menjala u korist Saveznika: nemački poraz kod Staljingrada, nemačko-italijanski poraz u Africi itd.

Sada su ustaške vođe i njihovi pomagači morali računati na pobedu Saveznika kao realno moguću.

2. Nemačka je iz dana u dan sužavala izvršnu vlast Pavelićeve vlade, a time i suverenitet i prestiž ustaškog režima. Mnoge hrvatske vojne jedinice bile su podređene nemačkim, u drugima su nemački oficiri preuzeli komandu. Štaviše, Nemci su uspostavljali jedinice SS, za koje su mobilizovali Hrvate bez pristanka njihove vlade, itd. Nemci su se mešali i u civilnu upravu.

Pokušaću prvo da analiziram tu novu nemačku politiku prema državi koju su oni sami stvorili i na čelu koje je bio njihov najodaniji sluga Pavelić.

Dok je još “ljubav gorela” između Nemaca i Hrvata, vladalo je već određeno nepoverenje u nemačkim krugovima, očigledno u vodstvu SS, zbog ekstremno klerikalnog stava ustaškog režima,⁴ koji je bio utvrđen i u ustaškoj, kao i u redovnoj vojsci. Zato su već u 1941. godini Nemci zahtevali da pripadnici nemačke manjine služe u nemačkoj vojsci (u SS diviziji Princ Eugen), a ne u hrvatskoj.

Ali, nagomilali su se drugi, mnogo važniji razlozi, koji su doveli do toga da je Pavelić praktično “metnut na stranu”. On nije svrgnut iako su to mnogi zahtevali.

Ustaše su svojim brutalnim ubijanjem Srba prouzrokovali oružani ustanak, u okviru četnika i Titovih partizana. Nemačka vojska je uglavnom morala predvoditi borbu protiv ovih pobunjenika. Hrvatska redovna vojska (domobrani) pokazala se nesposobna i nemotivisana. Ustaša je brojčano bilo malo. Oni su, možda, bili odlučni borci, ali njihov je doprinos bio negativan, jer su u borbenom području izvodili najokrutnije zločine protiv civilnog stanovništva koje, da bi spasilo “živu glavu”, bežalo u šumu.

Tendencija nemačke vojske bila je u to vreme “smirivanje” okupiranih područja. Nemci su trebali svoju vojsku na istočnom frontu, zato su prebacivali ustašama da u svojoj slepoj mržnji i teroru prema Srbima potpaljuju građanski rat.

Nemci su bili zabrinuti; njihove komunikacione linije s Bugarskom, Grčkom i Albanijom vodile su preko Jugoslavije, a ove su svakodnevno bile izložene napadima partizana.

Stanje je još zaoštreno nakon kapitulacije Italije. Sada je trebalo osigurati i dalmatinsku obalu od eventualnog iskrcavanja Saveznika koji su već držali južnu Italiju.

Tako je Hrvatska postala operaciono područje nemačke vojske. Uglavnom su to bile jedinice Waffen SS. Pored toga, u tom su području operisale razne nemačke policijske snage.

“Vojne potrebe” su diktirale poteze nemačkih “okupacionih snaga”, koje su se mešale i “po potrebi” u administrativnu upravu, pa su čak zbacivali ustaške funkcionere, kao u slučaju hrvatskog župana u Sarajevu.

Naravno, hrvatska vlada u Zagrebu protestvovala je protiv ovakvih samostalnih poteza mesnih nemačkih komandanata.

Ali, glavni kamen smutnje između Nemaca i Pavelića bila je nova politika Nemačke prema Srbima (u Srbiji i u Hrvatskoj): Nemci, da bi zaštitili svoje zaleđe, želeli su učvrstiti, u prvom redu, položaj svog srpskog kolaboratora, generala Nedića, a u Hrvatskoj prekinuti svaki progon Srba.

Namera Nemaca bila je intenzivirati borbu protiv Titovih partizana, koji su se nakon kapitulacije Italije domogli velikih količina oružja i pored toga, sada već uživaju direktnu pomoć Saveznika.

Partizani su zaista bili jedini koji su ugrožavali nemačka uporišta na Balkanu. Zato su Nemci bili spremni obustaviti svaku akciju protiv četnika, štaviše, s njima saradivati u borbi protiv Tita. Ranija obustava represalija protiv četnika u Srbiji znatno je ojačala položaj Nedića i otpor protiv Nemaca u Srbiji je zaista popustio...

U Hrvatskoj je to duboko povredilo vladu u Zagrebu. Za njih nije bilo razlike između partizana i četnika. S pravom, s njihovog gledišta, jer su četnici koristili svaku priliku da se osvete Hrvatima i znali su sprovoditi pokolje u hrvatskim selima slične onim ustaškim u srpskim.

Pavelić je imao priliku malo rehabilitovati svoj položaj nakon kapitulacije Italije. Područja u Dalmaciji i primorju, koje je svojedobno morao predati Italijanima, sada su mu vraćena. Ali, ne na dugo, jer su nemačke vojne vlasti brzo zavladaile i ovim delom Hrvatske.

Znatan deo Hrvatske bio je pod Titovom vlašću, a ostali je praktički bio pod nemačkom vojnom komandom.

U jednom izveštaju nemački general SS, Ernst Fick tvrdi, da je vlast Pavelića jednaka vlasti gradonačelnika Zagreba, ali bez predgrađa.

Krajem augusta 1943. imenovan je novi nemački komandant na zapadnom Balkanu, general Lotar Rendulić. On je želeo da dovede do smirenja na Balkanu, da bi se mogao posvetiti svom glavnom zadatku – osigurati jadransku obalu protiv eventualne savezničke invazije. Zato je trebalo intenzivirati borbu protiv par-

tizana, koji su ugrožavali nemačku pozadinu i njihove komunikacione linije. On je zato tražio od Pavelića potpunu obustavu progona Srba u Hrvatskoj i kod Hitlera se založio za jačanje položaja Nedića. Posetio je Pavelića i odmah je došao do zaključka da ovaj nikada neće odustati od svog programa, tj. progona Srba. Zato se nikada više nije s njim sastao, već ga je potpuno ignorisao i neutralizovao, iako je pri tome došao u konflikt s nemačkim poslanikom u Hrvatskoj, Kascheom, i ministrom spoljnih poslova Ribbentrop.⁵

Pavelić, razvlašten i ponižen, gubio je danonoćno sve više i više svojih pristalica. Mnogi su ga napuštali, čak su se neki priključili partizanima.

Teror se nije smanjio. Nemci su streljali i vešali komuniste ili one na koje su sumnjali da potpomažu komuniste. Ustaše su streljale, opet, one na koje su sumnjali da se protive Paveliću. Stanovništvo u Zagrebu je jedno jutro imalo šta da vidi: u samom gradu se na banderama ljuljalo desetak obešenih muškaraca.

U Bosni, koja je takode spadala pod NDH, raslo je razočaranje i nezadovoljstvo režimom. Muslimani se nisu priključili ustašama iz ideoloških motiva, već iz čistog oportunitizma. Želeli su osigurati položaje, a “niži stalež” je želeo učestvovati u velikoj pljački. Sada mnogi napuštaju lađu, pa čak prelaze i u partizane.

Da bi zaustavili ovu tendenciju, Nemci su imali jednu originalnu ideju (više romantičnu nego praktičnu, kako će se to i pokazati).

Nemci (ideja potiče od Himmlera) su želeli iskoristiti tradicionalne verske osećaje bosanskih muslimana, kao i njihove simpatije prema Nemicima iz doba austrijske okupacije. Dakle, u tome planu opet nema ničeg “hrvatskog”.

Sredinom februara 1943. je po nalogu Himmlera počelo vrbovanje dobrovoljaca među bosanskim i hercegovačkim muslimanima za novu SS diviziju.⁶ Po nalogu Himmlera, pripadnicima te jedinice trebalo je osigurati sve njihove tradicionalne potrebe u hrani, u odeći i u verskim obredima.

Pozvan je u pomoć i bivši jerusalemski muftija, Haj Amin al Husseni.

Muftija, prognan od engleske mandatne vlasti, našao je utočište u Hitlerovoj Evropi. I ovaj je sada propovedao i nago-varao muslimane da se uključe u Waffen SS.

Al Husseni je bio najistaknutija arapska ličnost za vreme engleskog mandata u Palestini. Englezi su ga imenovali Velikim muftijom Jerusalima. On je bio arapski nacionalista, protivnik Engleza i Jevreja. Protivio se masovnom useljenu Jevreja. Organizovao je i predvodio krvave ispade protiv jevrejskih nase-ljenika u 1929. i 1936. godini. Nakon toga je prognan. Pobegao je u Nemačku gde je podupirao Hitlera. Posle rata Englezi su ga hteli uhapsiti i suditi mu, ali on je uspeo pobeći u Kairo. 1948. i 1949. huškao je palestinske Arape protiv podele Palestine između Jevreja i Arapa, kako je to odlučila Glavna skupština Ujedinjenih Nacija. Organizovao je mesne oružane bande. I sve susedne ara-pske države priključile su se tom ratu, koji je trebao da uništi jevrejska naselja u Izraelu. Arapi su bili totalno poraženi. Od tada je pao njegov upliv i ugled. Umro je 1974.

Tako je konačno uspostavljena divizija koja je nosila zvanični broj 13 i, pored toga, ime "Handžar" (zaobljeni mač upotreblja-van u otomanskoj turskoj vojsci).

Pavelić je protestovao, očigledno kada se ispostavilo da je među "dobrovoljcima" dobar broj onih koji su dezertirali iz hrvatske vojske. Svojim protestima je jedino postigao da je u diviziju primljen i mali broj Hrvata.

Himmler je mnogo očekivao od tog poteza. Želeo je pokazati solidarnost nacista s Arapima i, uopšte, s muslimanima u celom svetu. Očigledno se očekivao upliv na Arape na srednjem Istoku, kao i na muslimanske Tatare na Krimu.

Kada je ta divizija pokrenuta protiv partizana krajem februara 1944, postignuti su određeni teritorijalni uspesi. Ali, sada su na tim "oslobodenim" teritorijama vladali Muslimani sa svojim pokroviteljima SS-ovcima. To je bila neka vrsta muslimanske satelitske države u državi. Pripadnici divizije Handžar počinili su nebrojne zločine i zverstva protiv civilnog stanovništva. U tome nisu zaostajali za ustašama. Nakon nekoliko meseci, partizani su opet zauzeli teritorije koje su izgubili. 1944. godine raspala se divizija Handžar: Muslimani su masovno dezertirali i, na kraju,

Nemci su razoružali pripadnike te divizije i poslali ih na rad u Nemačku.

Ovi primeri pokazuju mizerno političko stanje Pavelića u drugom poluvremenu postojanja njegove države. Nemci su u više navrata pomišljali da smene Pavelića. Za njega se zauzimao nemački poslanik u Zagrebu, Kasche.

Kasche je bio pripadnik SA, zato nije uživao veliki ugled i upliv kod vodstva SS. Ali, lično je Hitler odlučio da zadrži Pavelića.

Pavelićevo uklanjanje uporno je zahtevao predstavnik nemačke vojske u Hrvatskoj – general Gleise v. Horstenau. Pavelić je ostao, ali sada mu se već protive i njegovi najbliži saradnici.

Kako je rečeno, prvi razlog za brigu Pavelića i njegove klike, bila je mogućnost pobeđe Saveznika.

Kako su oni, u tom slučaju, videli budućnost svog režima i svoju ličnu?

Jedna opcija, koju su predvideli, bio je beg. (Tu opciju je kasnije većina od njih sprovela u delo.)

Ali, postojalo je, po njihovom mišljenju i drugo rešenje – mnogo časnije, po kojem bi njihova država preživela (s nekim političkim promenama uslovljenim novim okolnostima). Oni sami ostali bi na vlasti.

Njihovo verovanje je bilo bazirano na sledećoj logici:

1. Koalicija zapadnih demokratija sa Sovjetskim Savezom je neprirodna i ona će se raspasti.

Hrvati nisu bili jedini koji su verovali u raspad Savezničke koalicije i da će u “mutnome” sačuvati sebe i čak, svoje zločinačke režime. Mnogi kolaboracionisti su u to verovali (tako npr. Horthy u Madarskoj), kao i široki krugovi u Nemačkoj.

12. aprila 1945. je iznenada umro američki predsednik Roosevelt.

Göbbels je u vezi s tim događajem hteo ohrabriti Hitlera, tvrdeći da će se sada raspasti savez zapadnih sila sa Sovjetskim Savezom.⁷ (Roosevelt je na konferenciji u Casablaci predložio da se ne pregovara s neprijateljima, već da se zahteva njihova безусловna kapitulacija. Predlog je bio primljen. (Sada nema Roosevelta pa će pregovori biti mogući!?) Himmler je već 1944. godine tražio kontakte sa Saveznicima, da im ponudi poseban mir

i zajedničku borbu protiv Sovjeta. On je svoje ponude obnovio u proleće 1945. (baš on, najveći krvnik Evrope).⁸

2. Kada se to dogodi, Saveznici će rado primiti u svoj savez bivše satelitske države i njihove vođe. Očigledno one koji su se borili protiv komunista. Dakle, moguće i ustašku Hrvatsku koja se u svojoj zemlji borila protiv komunističkih partizana i čak, na ruskom frontu, kuda je poslala domobranske jedinice sastavljene od tzv. dobrovoljaca. Hrvatski udeo na Istočnom frontu nije bio beznačajan. Jedan hrvatski puk (369. pojačani pešadijski puk) i, osim toga pomorske i vazdušne jedinice bile su poslone na Istočni front. Pored toga, Hrvati su, takođe, bili regrutovani u pešadijskim divizijama Wehrmachta, Waffen SS-a, kao i u policijskoj SS diviziji.⁹

3. Pored toga, ustaška Hrvatska nije za celo vreme rata imala neki oružani sukob sa zapadnim silama.

4. Zločine koje su počinili, delimično će “pokriti” nemilosrdnom borbom protiv komunista i četnika (četnici su ubijali Hrvate i saradivali s okupatorom!) U krajnjem slučaju, ustaško bi vodstvo “žrtvovalo” nekoliko svojih ljudi, izvršilaca zločina (komandanti logora itd.), koje bi optužili da su radili na svoju ruku. (Posle rata je tendencija u odbrani optuženih bila obrnuta; oni su tvrdili da su zločine izveli, jer su tako pretpostavljeni od njih zahtevali.)

5. Raskol među Saveznicima, koji su oni sa sigurnošću očekivali, mogao bi dovesti do rata. Još bolje! Saveznici će biti srećni, naći će u bivšim kolaboracionistima partnere i borce na svojoj strani. U tom će slučaju pitanje počinjenih zločina biti potisnuto u pozadinu i na kraju zaboravljeno.

6. Uništenje hrvatskih Jevreja je, izgleda, malo teretilo njihovu savest. Tako se u Hrvatskoj do danas bagatelizira okrutno ubistvo više od 35.000 hrvatskih Jevreja.

Uvek se za te zločine mogu optužiti Nemci. Jedan dominantni razlog da se ustaška klika nije osećala opterećena zločinima počinjenim protiv Jevreja u Hrvatskoj je “mlaka” reakcija zapadnih sila na vesti o masovnom ubijanju Jevreja. Iako je nešto već rečeno, govorilo se, u prvom redu, o Nemcima i logorima smrti u Aušvicu i drugde. Ne znam da li je u zapadnoj štampi i na radiju Jasenovac bio spomenut za sve četiri godine njegovog opstanka.

7. Treba učvrstiti položaj domobrana (redovne hrvatske vojske) koji nisu, za razliku od ustaških formacija, učestvovali u masakrima. Dakle, ruke im nisu krvlju zamrljane. U tu vojsku se uvek može pouzdati kao na branitelje Hrvatske domovine i pod bilo kojim režimom.

8. Treba u vodstvo NDH uključiti, uz ustaše, i druge hrvatske političke frakcije, da bi bila obuhvaćena što šira potpora hrvatskog naroda. U prvom redu, steći saradnju Hrvatske seljačke stranke. Vladalo je mišljenje da ta stranka uživa potporu širokih hrvatskih slojeva. (Do sada su ustaše same vladale zemljom, isključili su i progonili sve druge stranke, ili političke frakcije – takva je bila i doktrina fašista.) Prednost HSS bila je da dosad nije učestvovala u pronacističkoj vladi i da nije umešana u počinjene zločine. Zato su oni bili uvereni da HSS još uživa veliki ugled u inostranstvu.

Ovaj paragraf je imao operativni karakter. Trebalo je pokrenuti pregovore s vodstvom Hrvatske seljačke stranke, koja zvanično nije postojala i čiji su predstavnici bili od ustaša i proganjani.

Ta logika, iako je naoko izgledala apsurdna, nije bila sasvim bez osnova.

Saveznici su strogo osuđivali kolaboraciju u okupiranoj Evropi. Pa ipak, nakon njihovog iskrcavanja u Severnoj Africi, imenovan je admiral Darlan vrhovnim komesarom za Severnu Afriku. Darlan se zalagao za usku saradnju i zbliženje s Nemcima. Na njegov zahtev su svi funkcioneri i generali, koji su upravljali Severnom Afrikom, ostali na svojim položajima. Dakle, i oni koji su sprovodili u delo protivjevrejske zakone i razne druge fašističke mere po nalogu francuskog premijera Petaina. (Navodim samo radi potpunosti: događaji u Africi su, na kraju, pošli drugim putem. Na Darlana je izvršen atentat i on je ubijen. Slobodni Francuzi generala de Gaulle-a su preuzeli vlast i obračunali sa kolaboracionistima. Tako je bilo i kasnije u Francuskoj.)

Saradnja s Darlanom i njegovo imenovanje vrhovnim komesarom bila je Roosevelta ideja, Churchill se protivio.¹⁰

Predsednik Roosevelt je svoju odluku opravdavao: “Naravno da sam primio Darlana, on mi je dao Alžir, primiću i Lavala, ako mi Laval da Pariz.”¹¹

Mislim da je ova nesrećna odluka imala kobne posledice. Mnogi visoki nacistički funkcioneri u Nemačkoj i u satelitskim zemljama, među njima i najveći zločinci, verovali su do zadnjeg časa da će “preživeti” i čak sačuvati svoje položaje nakon pada nacističkog režima. Ta nada ih je održavala i zato se oni nisu žurili da napuste svoje položaje u korist onih koji bi već ranije završili taj izgubljeni rat. Već su spomenuti pokušaji Himmlera da stupi u kontakt sa zapadnim silama. Reichs Maršal Göring koji je bio zakoniti naslednik Hitlera, pokušao je 23. aprila 1945. preuzeti vlast u Nemačkoj u svrhu “mirovnih pregovora” sa Saveznicima. Hitler je to sprečio. Posle Hitlerovog samoubistva, Göring je ponudio “svoju pomoć” Admiralu Dönitzu (Hitlerovom nasledniku) u pregovorima sa Saveznicima.

Nakon potpisa nemačke kapitulacije 6. maja, Göring nije izgubio svaku nadu da će još igrati neku važnu ulogu. Kada je 8. maja bio zarobljen od američke vojske, tražio je hitan sastanak s generalom Eisenhowerom. Bio je jako iznenađen kada je saznao da će biti stavljen pred Međunarodni sud za ratne zločince.¹²

I zaista, ustaško vođstvo je u proleće i leto 1943. godine pokrenulo pregovore s vodećim ličnostima Hrvatske seljačke stranke s namerom da uspostave partnerski odnos. Da bi se to omogućilo, Pavelić je reformisao svoju vladu i razdvojio dužnost ministra predsednika od one poglavnika. Očekivao je, verovatno, da će Maček preuzeti dužnost ministra predsednika.

Na ovom mestu treba proučiti držanje vođstva Hrvatske seljačke stranke – HSS, za vreme ustaške vlasti i držanje Mačeka koji je tu stranku predvodio.

Stranka, koja je uživala pre rata potporu velike većine hrvatskog naroda, sada je bila od ustaša potpuno potisnuta. Dakle, sredinom 1943. ustaše pokušavaju da se sporazumeju sa njima (u nadi da će im ovi izvaditi kestenje iz vatre).

Maček je u svom proglasu, odmah po ulasku Nemaca u Zagreb (10.4.1941.) pozvao svoje pristalice da saraduju s novim režimom (ustašama). Mnogi su to i učinili. Ustaše su samo kratko vreme eksploatisale tu Mačekovu izjavu i odmah prešli u konfrontaciju s HSS.

HSS kao politička stranka prestala je da postoji. Po uzoru na druge fašističke države i u Hrvatskoj je vladala jedna jedina stranka – ustaška.

Funkcioneri i pristalice HSS su se podelili u tri grupacije: oni koji su se priključili ustašama; oni koji su se distancirali od ustaša, ali ostali pasivni čekajući razvoj događaja; i oni koji su se opredelili za borbu protiv ustaša i okupatora. Ovi poslednji priključili su se partizanima. Suprotno nekim tvrdnjama, nije postojala nikakva „podzemna hrvatska organizacija“ koja se, navodno, borila protiv ustaškog režima. Oni u okviru narodnooslobodilačkog pokreta očekivali su da će biti priznati kao samostalna politička frakcija, koja će učestvovati na slobodnim izborima posle rata. Tendencija priključivanja partizanskim redovima značajnog opsega započela je tek 1943. godine. Pre toga su se hrvatski političari, protivnici režima, uglavnom sklonili na onu teritoriju okupiranu od Italijana (kao i mi Jevreji).

Brojčani odnos između tih triju grupacija, a očigledno stav vodećih funkcionera, menjao se sticajem okolnosti.

Ipak, može se tvrditi da je politika “čekanja” one srednje grupacije bila favorizovana u vodstvu stranke. Iako se ova, vremenom, sve više distancirala od podrške ustaškom režimu, ona se, takođe, protivila NOP-u koji je predvodila Komunistička partija i čiji je cilj, takođe, bio ponovno ujedinjenje sa Srbima. Dakle, obnova Jugoslavije.

HSS je želela nezavisnu Hrvatsku ili, u najmanju ruku, potpuno autonomnu Hrvatsku u nekoj “površnoj” federaciji s drugim narodima bivše Jugoslavije.

Zbog svog distanciranja od ustaša, s jedne strane, i svog protivkomunističkog stava (i protiv obnove Jugoslavije), vodstvo stranke je očekivalo potporu Engleza u posleratnoj konstelaciji Hrvatske. Oni su iskreno verovali da se bez njih neće moći ništa učiniti. Računali su na podršku naroda i prestiž u inostranstvu koji su uživali pre ovoga rata.

Zar su zaista bili tako slepi, ili uobraženi, da svoje “grehe” nisu uviđali?

One njihove pristalice i funkcioneri koji su se udružili sa ustašama (prema direktivama njihovog vođe Mačeka) odgovorni

su za strašne zločine u kojima su sami, ili učestvovali, ili su ih, u najmanju ruku, odobrivali.

A oni “neopredeljeni”, koji su svojom politikom“ čekanja”omogućili nastavak ustaškog terorističkog režima, kojem se nisu odupirali i koji se produžio do poslednjeg dana rata?

Zar su zaista verovali da još drže neku “kartu” u svojim rukama!?

Zar je vodstvo HSS-a zaista verovalo da će Saveznici posle rata hteti (ili uopšte moći) ignorisati Titovu herojsku i uspešnu borbu protiv zajedničkog neprijatelja u korist jedne stranke koja je saradivala s neprijateljem ili, u najboljem slučaju, nije mu se protivila? Samo zato jer Englezi nisu voleli komuniste?

Englezi su pokušali učvrstiti položaj onih pristalica HSS-a, koji su se borili na strani partizana. To im nije pošlo za rukom iz više razloga:

1. broj ovih je bio mali i ostao je takav do kraja rata;
2. vodstvo stranke je do poslednjeg dana rata ostalo van partizanskih redova i čak im se protivilo;
3. oni koji su se udružili sa ustašama potpuno su kompromitovali tu stranku;
4. nema sumnje da je Tito tvrdokorno želeo uspostaviti komunističku državu i bilo je nemoguće odvratiti ga od te namere. Sticaj gore navedenih okolnosti, samo mu je išao u prilog.

Dakle, započeti su pregovori između ustaških vlastodržaca i HSS-a. Učestvovali su vrhovi ustaškog režima i vođeni su sa nagovorom Pavelića. Od strane HSS-a učestvovali su članovi najužeg kruga Hrvatske seljačke stranke na čelu s potpredsednikom, ing. Košutićem. On je pregovarao u Mačekovo ime, tj. u ime vođe i predsednika stranke.

Ustaše su predlagale da se stvori koaliciona vlada, ali da ustaški režim ostane.

Predstavnici HSS-a su želeli uspostavu vanstranačke vlade (neutralne), koja bi osigurala izbore za Sabor (hrvatski parlament) i postepeno transformisanje ustaškog režima u “nešto drugo”.

Ciljevi su se potpuno razmimoilazili. Ustaše su htele ojačati svoj režim. A HSS-ovci nisu želeli preuzeti na sebe hipoteku ustaških zločina, već da sebi osiguraju budućnost.

Pod ovim okolnostima pregovori su prekinuti.

Kontakti između ustaških funkcionera i vodstva HSS-a su obnovljeni u proleće i leto 1944. godine. Ali, sada ustaše ne učestvuju zvanično u tim pregovorima, već neki ustaški funkcioneri vode te pregovore Paveliću iza leđa. (Po drugoj verziji, Pavelić je bio upućen u vođenje pregovora i čak ih je odobravao.)

Na čelu ovih “disidenata” bila su istaknuta lica, kao Mladen Lorković (tada ministar unutrašnjih poslova) i Ante Vokić (minister vojske).

“Zaverenički plan”, kako ga je Pavelić kasnije prikazao, predviđao je:

1. uklanjanje ustaške vlasti (ali garantovanje života ustašama);
2. proterivanje Nemaca sa hrvatske teritorije (kako su to oni zamišljali?);
3. uspostavljenje prozapadne vlade bazirane na Hrvatskoj seljačkoj stranci;
4. domobrani bi bili “Hrvatska vojska”, alternativa za komunističku “Narodnooslobodilačku vojsku”.

HSS je manje ili više podupirala taj plan, ali nije bila sigurna da će taj plan biti primljen od Saveznika, pa je oklevala da se s njime definitivno složi. U stvari, uspostavljeni su tajni kontakti sa Saveznicima, ali su ovi kategorično odbili svaku saradnju s funkcionerima zloglasne NDH.

Na kraju, Pavelić je te pregovore zaustavio i uhapsio ustaške funkcionere koji su ih vodili. Među njima i Lorkovića i Vokića i neke predstavnike Hrvatske seljačke stranke. (Lorković i Vokić bili su, neposredno pred svršetak rata, po nalogu Pavelića ubijeni u lepoglavskom zatvoru.)

Ovi pregovori sa zločincima ne treba da služe na ponos vodstvu Hrvatske seljačke stranke. Pregovarati sa, krvlju obeleženim, zločincima je zločin za sebe. Ne protiviti im se, takođe je zločin. Osigurati zločincima njihove “živote”, dakle, osloboditi ih od svake krivice, znači s njima se identifikovati.

Za osuditi je, takode, da za celo vreme pregovora Mačekovi funkcioneri nisu pokušali da ublaže patnje desetina hiljada Srba, Jevreja i drugih, koji su bili svakodnevno ubijani ili mučeni po čitavoj Hrvatskoj: po selima i gradovima, u zatvorima, i u zloglasnim logorima. Zar nisu pregovarači trebali, kao preduslov, zahtevati obustavu ovog pokolja; milost barem prema deci i ženama. Barem privremeno. Možda se dala postići neka amnestija. (Na kraju, bile su to ustaše koje su htele doći do sporazuma s HSS.) Ništa od toga nije pokušano.

Interesantno da je se u novoj Tuđmanovoj Hrvatskoj slavi Lorković kao junak: “On je hteo spasiti Hrvatsku od komunista i priključiti se zapadnim silama”. Posvećena mu je ulica u Zagrebu. U novinama je objavljena čitava pripovetka o Lorkovićevoj požrtvovanoj borbi “za demokratizaciju”.¹³

Ko je bio taj Lorković? Jedan od Pavelićevih prvih i najbližih saradnika. Kratko vreme nakon uspostavljanja NDH imenovan je za ministra spoljnih poslova. Među mnogim “dobrim delima” potpisao je u jesen 1942. sporazum s nemačkim poslanikom u Zagrebu, Siegfriedom Kascheom, po kom su hrvatski Jevreji bili izručeni Nemcima i poslani u logor smrti Aušvic. Lorković se još obavezao da će platiti Nemcima 30 Reichsmark po Jevreju za njihove troškove pri “rešenju jevrejskog pitanja”. Nemce su, sa svoje strane, privoleli da imetak tih progonjenih ostane vlasništvo NDH.¹⁴

Posle je postao ministar unutrašnjih poslova. Došao je na mesto zloglasnog Artukovića. Šta su to bili “unutrašnji poslovi” u NDH ne treba opet ponoviti. Lorković nije bio bolji od onoga koga je nasledio!

Hrvatska seljačka stranka vodila je, takode, pregovore sa Saveznicima. U svim tim kontaktima pokušali su hrvatski pregovarači prikazati svoju stranku kao alternativu za Narodno-oslobodilački pokret, dok su Saveznici očekivali zблиženje između HSS i NOP.

Možda, da je Pavelić potpuno predao vlast Mačeku i sam sa svojom klikom nestao s pozornice, Maček bi mogao da bude neka alternativa. Među partizanima bilo je mnogo njegovih pristalica. Oni su se priključili partizanima da bi se borili protiv ustaša. Oni

su očekivali da će posle rata biti slobodni izbori, a Maček je bio njihov kandidat.

Ali, zar bi Tito – koji je vodio tako ustrajan i uspešan rat protiv ustaša i nemačkog okupatora – delio, ili čak predao vlast u ruke jednog slabog političara koji nije znao drugo nego da se predati fašistima već prvi dan okupacije? Štaviše, pozvao je svoje pristalice na saradnju s novim režimom. Da bi “sprečio krvoproliće”, kako je kasnije tvrdio. I baš ovim činom je prouzrokovao najveći pokolj u istoriji ovog kraja. Malo Hrvata je podržavalo Pavelića, ali kada su im se priključili široki slojevi Mačekovih pristalica, mogle su ustaše sprovesti svoje zločine.

Maček je za vreme NDH potpuno pasivno sedeo u Zagrebu (u kućnom pritvoru), ili na svom imanju u Kupincu. Neko vreme je bio zatočen u Jasenovcu. Bez sumnje, znao je šta se dešava; ipak, nije se od njega čula nijedna reč, mišljenje ili preporuka.

Da li je postojala šansa da Jugoslavija ne postane komunistička diktatura?

Kako se kraj rata približavao tako je rasla politička delatnost u krugovima ratnih saveznika. U Jugoslaviji je Komunistička partija s Titom na čelu, davno presrela zapadne sile i utvrdila na licu mesta činjenice koje su predskazale lik buduće Jugoslavije. Štaviše, već u 1943. godini uspostavljena su zakonodavna i izvršna tela koja će vladati zemljom. Odlučeno je ponovno ujedinjenje jugoslovenskih naroda, koje je nemačka okupacija razbila. Ovaj put Jugoslavija je trebala biti formirana na federativnoj osnovi, sastojati se od šest republika: Hrvatske, Srbije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije. Osim toga, u sklopu Srbije su bile predviđene dve autonomne pokrajine: Vojvodina i Kosovo.

Režim je trebao biti demokratski i socijalistički, koji će ostvariti “tekovine” narodnooslobodilačke borbe – dakle, Komunističke partije.

Zapadni saveznici, očigledno Englezi, mislili su da još ima mesta i vremena za pogađanje.

U Londonu je sedela jugoslovenska vlada koja je bila prisiljena da napusti zemlju kada su u nju upali Nemci. Tu je bio i kralj Petar II. Njega i njegovu vladu Saveznici su priznavali.

U Jugoslaviji je bio i njihov predstavnik i ministar vojske, general Draža Mihajlović. Kako je već rečeno, nakon što su Saveznici došli do zaključka da Mihajlović saraduje s Nemcima, počeli su podupirati Tita. Na zahtev Saveznika se i jugoslovenska vlada u Londonu odrekla Mihajlovića. Kralj je reformisao vladu i u nju uveo nove ličnosti, da bi se omogućila saradnja s Titom, jer su tako želeli Saveznici.

Ranija odluka Saveznika da se povežu sa Titom, bila je bazirana isključivo na vojničkim planovima. Trebalo je pobediti po svaku cenu. Titovi partizani su napadali i često prekidalali Nemcima važne komunikacione linije koje su ih vezale s njihovim garnizonima u Grčkoj, na grčkim ostrvima i u Bugarskoj.

Sa uspesima, Titov ugled je rastao. Ali i briga zapadnih Saveznika u pogledu posleratne konstelacije Jugoslavije. Usporedo sa širokogrudom vojnom i materijalnom pomoći, Saveznici su tražili od Tita da se budućnost Jugoslavije odluči, po završetku rata, na slobodnim izborima.

Očigledno su se Englezi bavili tim predmetom. Nije Churchill slučajno poslao za šefa vojne misije pri partizanskom štabu svoga sina Randolpha. Njegova dužnost je bila da informiše svog oca o političkom razvoju u Jugoslaviji i da kroz pomoć, koja je partizanima bila tako potrebna, vrši politički pritisak na njih.

Stvarno je došlo do nekog sporazuma u čije detalje ću ući kasnije. Poenta tog sporazuma bila je da je Tito pristao na demokratske izbore na kojima će se odlučiti buduća konstelacija Jugoslavije. Takode, pitanje nastavka kraljevine, ili prelaz na republiku.

To je bila iluzija u koju mi, koji smo se nalazili na licu mesta, nismo ni trenutak verovali. Danas se čudim da su takoiskusni političari, kao Churchill i drugi, tome pripisivali nekakvu mogućnost.

Danas se zna da Churchill nije verovao da će istočnoevropske zemlje ostati pošteđene od komunizma. On je rekao, u razgovoru sa svojim privatnim sekretarom Colvilleom, u januaru 1945:

“...čitav Balkan, osim Grčke, će biti boljševički. Ja nisam u stanju da to sprečim. Takođe nisam u stanju da nešto učinim za siromašnu Poljsku.”¹⁵

Sudbina svih istočnoevropskih zemalja je bila zapečaćena već na konferenciji na Jalti, održanoj između 4. i 8. februara 1945. godine između Staljina, Roosevelta i Churchilla.

Te su zemlje bile priznate kao “interesna sfera” Sovjetskog Saveza.

Kada je rat završio, jedna za drugom te zemlje su postale komunističke.

Jugoslavija nije trebala postati komunistička, jer je već bila.

Sporazum Tito – Šubašić

Posredovanjem Saveznika došlo je do sporazuma između Tita i londonske vlade: tzv. sporazum Tito – Šubašić. Šubašić je u predratnoj Jugoslaviji bio ban (guverner) Hrvatske. Sada je bio predsednik londonske emigrantske vlade. Sporazum je postignut sredinom 1944. godine. Po tom sporazumu je trebala biti uspostavljena privremena vlada s Titom kao ministrom predsednikom i Šubašićem kao ministrom spoljnih poslova. Ostali članovi vlade su trebali biti oni iz londonske vlade i Titovi saradnici. Osim toga, trebalo je uspostaviti privremeni parlament, čiji članovi su trebali biti oni iz “Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije” (AVNOJ), koji su bili izabrani, odnosno imenovani u Jajcu 1943. godine. Imenovala ih je Komunistička partija. Njima se trebalo priključiti nekoliko članova predratnog Jugoslovenskog parlamenta.

Vlada je trebala pripremiti slobodne i demokratske izbore. Budućnost kraljevine trebala je biti odlučena plebiscitom.

Tito je uspeo lično uveriti Churchilla o svojim iskrenim namerama, prilikom njihovog susreta 1944. godine.

Dakle, teoretska mogućnost da režim ne bude potpuno komunistički, je postojala. Mi u to nismo verovali, jer smo komunističke metode već dobro poznavali.

30. poglavlje

Oslobođenje Beograda

Na ratištima u Evropi su Nemci svuda gubili. Gubili su teren i svoje snage. Bezbrojne jedinice bile su potučene i prestale su da postoje.

Za nas, najvažniji događaj bio je oslobođenje Beograda. Beograd je oslobodila Crvena armija. Njoj za petama sledila je Narodnooslobodilačka vojska. Tito nije želeo da Sovjeti oslobode sve teritorije koje su još bile u rukama Nemaca (i njihovih satelita). On je to želeo sam postići. U prvom redu, bilo je to pitanje prestiža. Tito je pod najtežim uslovima, već ranije, sam oslobodio veliki deo Jugoslavije i nije želeo konačnu pobedu deliti ni sa kim. Pa čak ni sa onima koji su mu bili najbliži – sa Sovjetima.

Osim toga, Tito nije hteo njihovu prisutnost. Sovjetski vojnici su u svojoj ustrajnoj i teškoj borbi prošli mnoge zemlje i nisu pravili razliku između prijateljskih i neprijateljskih. Zato se njihovo ponašanje prema mesnom stanovništvu nije menjalo kada bi prešli neku državnu granicu. Na primer, iz neprijateljske Rumunije u savezničku Jugoslaviju. Njihovo ponašanje nije bilo baš uzorno.

Crvena armija je nakon oslobođenja Beograda krenula prema severu, a južni bok je preuzela Titova Narodnooslobodilačka vojska. Rusi su je opskrbili najboljim oružjem koje su imali. Skoro svaki vojnik nosio je automatsko oružje. Osim toga, bili su opskrbljeni teškim oružjem svake vrste: od poljske artiljerije do haubica velikog kalibra, kao i tzv. “Staljinovim orguljama” (kaćuše). Pored toga, tenkovi, oklopna kola i transportna sredstva. Jednom

rečju, jedna moćna armija. Novi vojnici bili su mobilizovani u novooslobođenim krajevima.

S tom vojskom je Tito, prvi put u Narodnooslobodilačkom ratu, krenuo frontalno protiv Wehrmachta.

Front je otvoren u Sremu, pokrajini zapadno od Beograda. Treba naznačiti da je Srem potpuna ravnica. Narodna izreka kaže: “Stani na tikvu i vidi čitav Srem.”

Bez ikakvog iskustva u frontalnom ratu, Titova vojska je pretrpela teške gubitke. Beogradska omladina bila je žrtvovana u ovoj borbi, koja je bila besmislena i bezuspešna. Tek kada je Crvena armija zauzela Mađarsku, Nemci su se povukli iz Srema i, skoro iza toga, iz čitave Hrvatske. Ali to je već bilo pred svršetak rata.

Druga, novoformirana armija, opskrbljena sovjetskim oružjem krenula je iz Srbije, preko Bosne, u Hrvatsku. Prošla je Glinom nekih sedmicu dana pre svršetka rata. U Bosni i Hercegovini su oslobođeni poslednji gradovi i teritorije.

Armija se stalno uvećavala. Naime, na putu su mobilizovali svakog muškarca, koji im je izgledao sposoban, i vodili ga sa sobom. Mnogi još nisu imali uniforme. Svaki je nosio ono što je imao kada je bio mobilizovan. Među njima je bilo poštara, železničara, carinika itd, svaki u svojoj uniformi. Drugi su bili u civilu, a bilo je i bosonogih. Nosili su najbolje oružje u čijoj upotrebi su bili uz put, verovatno samo površno, izvežbani.

U Glini ništa novo

Poslednje sedmice rata nisu prouzrokovale neke drastične promene u našoj dnevnoj delatnosti i životu. Imao sam više posla nego inače, jer je trebalo opskrbljivati civilnim radio-aparatima mnogobrojne jedinice koje su prolazile našim gradom.

Jedna novost, koja pokazuje da smo na pragu mirnodopskog socijalističkog poretka: počela su “takmičenja”! Omiljena komunistička metoda, za povećanje produktivnosti u svim granama. Era Stahanova stigla je i kod nas. Stahanov je bio fabrički radnik u Sovjetskom Savezu. On je uvek premašivao sve norme i kao takav proglašen je primerom za druge radnike: “Legendarni heroj rada” – jedan od mitova sovjetskog društva.

U Sovjetskom Savezu nisu bile uobičajene premije, ili druge novčane nagrade za marljive radnike. Po komunističkoj doktrini – to su kapitalističke metode, čija je svrha korumpirati poštene radnike.

Šešerin me je imenovao sekretarom centrale. Naravno, uz moju dužnost radio tehničara (ili, kako je on to zvao – radio-amatera). Ja sam trebao da zapisujem naša dostignuća i da ih predstavim pred “sudijama”. Naša električna centrala se takmičila s jednom vojnom jedinicom koja je održavala telefonsku mrežu. Takmičili smo se ko će više “mreže” popraviti? Mi naše električne, ili oni svoje telefonske!

Naši suparnici merili su dužinu žice koju su nadomestili. Kako se stalno krpilo, to su uvek bili centimetri. I mi smo našu električnu mrežu krpili, ali ja sam kod svakog odlomka koji smo popravili, navodio razmak između dva stuba između kojih je izveden popravak. Dakle, 15 do 30 metara. Ko je pobedio, nije teško pogoditi.

31. poglavlje

Kraj rata 8. maja 1945.

On nije došao iznenada. S vojnog gledišta, za Nemce je rat već davno bio izgubljen. Samo razbojnička tvrdoglavost Hitlera i njegovih najbližih saradnika produžila je rat i prouzrokovala još novih žrtava s obe strane. Svaki mesec, svaki dan više, dramatično je povećavao broj nevinih žrtava u koncentracionim logorima. Tu su se poslovi vodili “kao i obično”.

Postupak se samo još pogoršao. U mnogim logorima zatvorenici su bili lišeni svake hrane. U drugima, kojima su se Saveznici približavali, logoraši su bili u prisilnim, tzv. “smrtnim marševima”, prebacivani iz logora u logor. Ko od iznemoglosti nije mogao da ide, nemilosrdno je bio ubijen.¹

U to vreme je Himmler, šef svih sigurnosnih službi, pokušavao pregovarati sa Saveznicima o posebnom miru, naravno, iza leđa Hitleru. On je obećao “posrednicima”, a to su bili bivši švajcarski predsednik Musy, a kasnije švedski grof Bernadotte, da će prestati ubijanje Jevreja, i da Jevreji neće biti evakuisani iz logora kojima se približava saveznička vojska.

On je izdao odgovarajuća naređenja, koja nisu bila poštovana. U prvom redu, tome su se protivili njemu podređeni: Kaltenbrunner, šef RSHA (Reichssicherheitshauptamt) i Müller, šef Gestapoa. Takode, komandanti logora se nisu držali toga naređenja ili ta naređenja nisu stigla do njih.^{2,3}

Mi sve te detalje nismo još znali, ali je dosta bilo ono što nam je već bilo poznato. Zato nismo imali nikakve nade da je još neko od naših dragih ostao u životu.

Kada danas mislim o svemu tome – mi smo, ipak, negde duboko u srcu gajili neku nadu. Bila je to samo jedna iskra, kojoj

nismo dozvolili da se ugasi. Dok je rat trajao dala se ta iskra održavati, zato smo se bojali njegovog svršetka. Bojali smo se da će je stvarnost ugasiti zauvek.

Poslednjih sedmica rata već se i kod nas video slom ustaške i nemačke vlasti. Grupa od nekih sto nemačkih vojnika, Austrijanaca, predala se partizanima na našem sektoru. Jednog dana je prešla na našu stranu jedna eskadrila hrvatskih vojnih aviona. Uzleteli su sa zagrebačkog uzletišta i spustili se na našem, kraj Topuskog. Domobranci su se predavali masovno.

Pavelić je u zadnjim danima svoje vlasti u Zagrebu izdao proglas, koji je bio toliko apsurdan (i ciničan u isto vreme), da nije privukao mnogo pažnje i nikada više nije bio spomenut. Naime, objavio je da su ukinuti jevrejski zakoni i da će se Jevrejima vratiti imovina.

U isto vreme, ili možda nekoliko dana ranije, ustaše u logoru Jasenovcu nisu znale za te “plemenite namere” njihovog Poglavnika. Oni su odlučili da, pre nego što partizani oslobode logor, ubiju sve zatočenike – među njima i one poslednje Jevreje koji su još bili živi. Zatočenici su pokušali beg. Tako i Jevreji. Samo nekih stotinu logoraša su uspeli da se spasu, među njima nekoliko Jevreja. Svi drugi su bili ubijeni.

Među spašenima bio je, sada već pokojni, Džusi Bing, koga smo poznavali. Posle rata je u Jugoslaviji uspostavljena “Komisija za istraživanje zločina koje su počinili okupator i njegovi pomagači”. Džusi Bing je pred ovom komisijom svedočio o onim grozotama koje su se odigravale u Jasenovcu za ove četiri godine njegovog postojanja.

U današnjoj Republici Hrvatskoj se ovi zločini omalovažavaju, a ustaški zločinci su opet junaci. Sramota za hrvatski narod. Sramota za civilizovani svet koji ovakav razvoj “Tuđmanove demokratske Hrvatske” ignoriše i toleriše. Sramota za izraelsku vladu koja je uspostavila diplomatske odnose s takvom Hrvatskom.

Radio sam u svojoj radionici. Uvek su nekoliko radio aparata bili istovremeno ukopčani. Odjednom su sve stanice javljale o nemačkoj bezuslovnoj kapitulaciji i završetku rata u Evropi. (To

da se rat dalje vodio na Dalekom istoku nas je veoma malo interesovalo.)

Za nas je sve završeno! Nisam skočio od veselja, već sam produžio sa svojim radom, kao da se ništa nije dogodilo. Znao sam da je došao čas istine: ko je živ, a ko nije? Kakva budućnost čeka one koji su preživeli?

U Hrvatskoj se borba produžila još dva dana nakon nemačke kapitulacije. Velika partizanska vojska ubačena je na front kod Zagreba. Zauzela je Zagreb i celu okolinu i produžila s progonom ustaša i drugih (domobrana, saradnika okupatora i njihovih simpatizera), koji su bežali prema austrijskoj granici da bi se spasili kod Engleza i Amerikanaca, koji su već bili zauzeli celu Austriju.

Sve ustaške glavešine su bežale. Poglavnik Ante Pavelić na čelu. S njim hiljade drugih. Među beguncima je, takođe, bio dr Vlatko Maček, izabrani vođa Hrvata, koji se za vreme okupacije zakopao u ćutanje i potpunu pasivnost i time pomogao Paveliću.

Sada su se dogodile dve stvari.

Prvo: hiljade izbeglih ustaša, domobrana i civilnih izbeglica (verovatno je među njima bilo i neeksponiranih) bili su zarobljeni od strane Engleza kod gradića Bleiburg-a u Austriji. Partizanski komandanti su tražili njihovo izručenje, jer su ovi počinili zločine u Hrvatskoj, što je bilo tačno za mnoge među njima. Osim toga, po sporazumu među ratnim saveznicima redovne neprijateljske vojne jedinice trebaju se predati onome protiv koga su se borile. Tako nemačke divizije koje su se borile protiv Sovjeta – Crvenoj armiji. Nemačke jedinice koje su se borile protiv Saveznika – Englezima ili Amerikancima. Dakle, hrvatske jedinice – NOV-u.

Englezi su pristali i partizani su neke od ovih na mestu streljali, a ostale vratili u Jugoslaviju u “prisilnom maršu”; neki su poginuli na putu. Ustaše su bile zatvorene u logore i suđeno im je. Pripadnici redovne hrvatske vojske (domobrani) bili su postepeno otpuštani iz zarobljeništva.

Hrvati, a očigledno nova hrvatska država, podižu teške optužbe prikazujući taj događaj kao najstrašniji zločin počinjen u ovom ratu. “Genocid” nad hrvatskim “nedužnim” stanovništvom. Time se pokušavaju otresti od svojih zločina, koji su po opsegu

stotinu puta veći i bili su počinjeni protiv zaista nedužnih; među njima stotine hiljada žena i dece.

To je, dakle, “zamena” koju nudi istoriji današnja post-ustaška Hrvatska.

Drugo: najveći zločinci su se skoro svi spasili. Sam “poglavnik” Ante Pavelić, njegov “doglavnik” Slavko Kvaternik¹ sa svojim zloglasnim sinom Eugenom Didom, kao i svi ministri i druge glave ustaškog režima uspjeli su se sakriti u engleskoj ili američkoj okupacionoj zoni u Austriji, a odatle su se razbežali u sve krajeve sveta. (Slavko Kvaternik je kasnije izručen Jugoslaviji i osuđen na smrt, godine 1947.) Oni su uspjeli izbeći kazni koju su za svoje teške zločine zaslužili (samo pojedini kasnije su izručeni Jugoslaviji i tamo osuđeni). Štaviše, oni su nastavili u emigraciji sa svojom političkom i diverzantskom delatnošću, koja je, bez sumnje, pridonela raspadu Jugoslavije i njihovom trijumfalnom povratku u novostvorenu Republiku Hrvatsku.

Taj fenomen, da su se skoro svi ustaški zločinci uspjeli spasiti, teško je za razumeti i svakako je za osudu. Kako je bilo moguće baš najvećim hrvatskim zločincima da nadu skrovište u raznim zemljama? Ne samo u zemljama s fašističkim režimima (u ono doba), kao što je bila Frankova Španija i Peronova Argentina, već i u onim zemljama koje su se borile i dale najveće žrtve u borbi protiv fašizma. Tako i u Kanadi, Australiji, i u drugim zapadnim zemljama. Štaviše, u tim zemljama im je dozvoljena politička delatnost koja se sastojala u širenju ustaško-fašističke ideologije. Oni to nastavljaju i danas. Izdaju brojne publikacije – svoje novine i časopise u kojima hvale ustaštvo i negiraju svoje zločine. Oni i dalje huškaju protiv Jevreja. Mnoge ovakve “rodoljubive redakcije” već su se preselile u Hrvatsku, gde uživaju “slobodu štampe”. Postoji puno publikacija na internetu, čiji je izvor u Kanadi.

Kao i uvek, za takav neverovatan i nelogičan fenomen postoji više nego jedan razlog. Ne svaki razlog za sebe, već svi oni zajedno, omogućili su ovim zločincima beg, nalaženje skloništa, započinjanje novog života i nastavak zločinačke delatnosti.

Evo glavnih razloga:

1. Saveznici su, u prvom redu, bili revni pohvatati nemačke glavne zločince, da bi im sudili na Međunarodnom sudu u

Nürnbergu. Njihova imena su bila poznata. Poznavali su ih narodi Engleske i Amerike. Protiv njih su se oni borili.

Ko je znao i brinuo se za ustaške glavešine? Na kraju rata već je svako čuo za Aušvic, a ko je čuo za Jasenovac? Prema tome, hrvatskim zločincima bilo je lakše da pobegnu savezničkim “lovcima”. Ovi ih jednostavno nisu tražili. Vrhovi nemačke nacističke hijerarhije – generali, koji su počinili zločine i drugi koji su pripadali nemačkom zločinačkom aparatu, u velikom broju su uhapšeni, suđeni, a mnogi i smaknuti. Neki su počinili samoubistva. Od “glavnih” samo deo je uspeo pobeći. Mnogi se progone i danas. (Time ne želim reći da se nije moglo i trebalo učiniti mnogo više.) Potraga za hrvatskim zločincima nije bila prioritet.

2. Neposredno po svršetku rata izbio je ozbiljan konflikt između Saveznika i Titove Jugoslavije zbog grada Trsta. Tito je je ovu važnu luku zauzeo i zahtevao je za sebe. To je bilo u protivrečju s postojećim sporazumima. Skoro da je došlo do oružanog sukoba. Englezi su već sakupili velike morske snage. (Taj spor oko Trsta potrajao je godinama, dok nije došlo konačno do kompromisa između Jugoslavije i Italije.) Osim toga, Tito se nije držao sporazuma po kojem je obećao slobodne izbore.

U toj zatrovanoj atmosferi Englezi su mlitavo reagovali na Titove zahteve da se traga i izvrši izručenje ustaških zločinaca.

Vatikan je bio glavni “mecena” ustašama. On je uvek podupirao hrvatsku katoličku crkvu koja je branila katolički “istočni front” protiv srpske pravoslavne crkve. Za vreme rata ta potpora je još učvršćena, jer su se ustaše borile ne samo protiv Srba, već i protiv novog i zajedničkog neprijatelja: komunizma (u Hrvatskoj, kao i na istočnom frontu).

Hrvatska je uvek bila “granično područje” katoličke crkve. U prošlosti je to bila granica muslimanske Otomanske imperije.

Sada su ustaše bežale. U Vatikanu je uspostavljena mreža koja je skrivala te ustaše, nabavljala im lažne isprave i prebacivala ih u razne zemlje kao “nedužne”, “postradale” ratne izbeglice.

Na čelu te organizacije u Vatikanu bio je sveštenik, Hrvat, Krunoslav Stefano Draganović.⁴ On je bio zaposlen u ustaškoj administraciji, a 1943. godine otišao je u Vatikan, verovatno s ciljem koordinacije ustaških poslova sa Vatikanom.

U Vatikanu ga je primio biskup Alois Hundal, direktor Nemačke crkve u Rimu. Draganović je bio smešten u samostanu San Girolamo Degli Illirici u Rimu. Tu je posle skrivao izbegle ustaške zločince i pomagao im pri njihovom begu. Sam Hundal lično je pomogao istaknutim nacističkim zločincima pri njihovom begu. Hundal je svešteniku Draganoviću nabavio potrebne veze. U prvom redu, s predstavnicima Crvenog krsta, koji su izdavali međunarodno priznate pasoše onima koji su želeli započeti “novi život” u prekomorskim zemljama.

U ovu komplikovanu, ali dobro organizovanu mrežu bili su upleteni konzulati, lučke i pogranične vlasti, pomorske agencije itd, koji su bili podmićeni.⁵

Ta delatnost bila je poznata papi i imala je njegov blagoslov.

Pavelić se skrivao u Austriji, Englezima „pred nosom“. Bio je jednom čak i uhapšen, ali kako nije bio prepoznat pušten je na slobodu.

Pavelić je početkom 1946. godine prebačen iz Austrije u Rim. Tu ga je Draganović skrivao u samostanu San Girolamo zajedno sa drugim ustaškim zločincima.

Američka tajna služba CIC u Rimu pratila je Pavelićevo kretanje i spremalo se njegovo hapšenje. Ali, iz nepoznatog razloga, sledilo je naređenje viših vlasti da se svaki postupak protiv Pavelića treba obustaviti (verovatno zbog već pomenutih nesuglasica s Titom).

Draganović i njegovi saradnici nabavili su Paveliću falsifikovane papire uz pomoć kojih se on, krajem 1947. ili početkom 1948. sa čitavom svojom porodicom iselio u Argentinu.

Posle je Draganović stupio u službu Amerikanaca. Istovremeno i Jugoslavije. Izgleda da je bio „dvostruki agent“. 1967. godine Draganović se opet pojavio u Jugoslaviji. On nije bio proganjan i umro je 1983. godine.

Beg Pavelića, njegov život i delatnost u emigraciji opisan je u članku koji je obelodanila njegova ćerka Mirjana Pšeničnik – Pavelić u zagrebačkom tjedniku Globus, broj 76, od 22. svibnja (maj) 1992. pod naslovom: “Ante Pavelić je potpuno uspeo u svemu!” (Globus, ilustrirani tjednik, Kapitol 25, Zagreb 4100).

U Argentini je živeo pod tuđim imenom i nastavio je zajedno s drugim izbeglim zločincima svoju ustašku delatnost. Materijalnih briga nije imao, jer je sa sobom doneo veliku količinu, od Jevreja opljačkanog zlata.

U Argentini je protiv njega počinjen atentat (mnogo godina kasnije, u aprilu 1957). Bio je ranjen. Ali, što je za njega bilo još opasnije, otkriven je njegov identitet. (Peron koji ga je štitio, nije više bio na vlasti.) Zato su mu njegovi prijatelji pomogli da pobjegne u Španiju. Tu je i umro 1959.

Vatikan je mislio na budućnost. Hteli su (i uspeali) sačuvati jezgra hrvatske antikomunističke i antisrpske “elite” koja bi u odgovarajućem momentu opet zavládala Hrvatskom (što se i dogodilo). Što su time štitili najgore zločince, savest ih nije mučila.⁸

32. poglavlje

Oproštaj od partizana

Prošlo je sedam dana kako se rat završio. Mi smo sada hteli kući u Zagreb.

Međutim, dobio sam ponudu predsednika Pokrajinskog narodnog odbora (za celu Baniju i Kordun) u Petrinji – da organizujem centar tehničkih radionica u toj pokrajini i da upravljam njime.

Taj predsednik je bio partizanski pukovnik. Ja sam u Glini bio kod njega prilikom jedne od mojih brojnih “kriza” koje sam imao s mojim šefom Šešerinom. Otišao sam k njemu da se požalim i da tražim premeštaj. To nije bilo bezopasno za mene. Ali kada bi me uvredio, nisam nikada ćutao. (To sam svojstvo sačuvao do danas, što mi nije uvek išlo u prilog.) Ovaj me nije odbio, ali je tvrdio da ne vidi za mene drugu dužnost i neka se strpim. Onda sam bio razočaran. Sada sam bio jako iznenađen i polaskan, da me se setio.

Da sam pristao na tu ponudu, bio bi to dobar početni položaj. Ali, moji roditelji i ja želeli smo se što pre vratiti u Zagreb da potražimo stan, a ja da nastavim svoje obrazovanje.

Moji pretpostavljeni bili su jako uvidavni i pristali su da me otpuste iako su jako žalili što odlazim. Posle se ispostavilo da sam učinio grešku, jer nisam bio demobilizovan po naredbi, što je tek posle objavljeno i zato sam imao kasnije mnogo neperilika.

Oprostio sam se srdačno od Šešerina i ostalih drugova.

Zaključio sam jedno razdoblje u svom životu, koje nije bilo lako. Bilo je i razočaranja, ali istovremeno bilo je i puno prijatnih uspomena i pomalo mi se vratilo poverenje u ljude.

Naš povratak u Zagreb

S ono malo stvari koje smo imali popeli smo se na teretnjak koji je putovao u Zagreb. Sedeli smo na praznim bačvama i uživali u onome što smo videli na putu: nepregledne kolone nemačkih zarobljenika su nam dolazile u susret. Izgledali su jako bedno i iscrpljeno. Pratili su ih partizani na konjima. Kakva promena prema onoj moćnoj, ponosnoj i arogantnoj vojsci, koja je trijumfalno ušla u Zagreb četiri godine ranije.

Na putu smo još videli šta je nemačka vojska učinila u poslednjim danima njenog opstanka. Posebnom testerom, koja je putovala železničkom prugom prerezali su železničke pragove većina pruga u Hrvatskoj. Trebalo je mnogo popravljati da bi se uspostavio saobraćaj na jednom delu tih pruga.

Razaranja i uništavanja u čitavoj zemlji bila su ogromna.

Prema zvaničnim podacima, koje navodi istoričar i Titov biograf, Vladimir Dedijer, u celoj Jugoslaviji je poginulo oko 1.700.000 ljudi – što u borbi, što u koncentracionim logorima, a što od terora okupatora i njegovih pomagača. Dakle, svaki deveti Jugosloven je izgubio život.

Porušeno je, ili spaljeno, više od 820.000 kuća. 20% železničke mreže bilo je neupotrebljivo. Dve trećine stoke je opljačkano itd. Mnogi osporavaju ove podatke i do danas se na akademijama Hrvatske i Srbije vode gorke rasprave. Kako bilo, broj žrtava i opseg počinjene štete bio je ogroman.

Zagreb

Zagreb se nije promenio. Štete od bombardovanja od strane Saveznika su bile minimalne, a u gradu se nisu vodile borbe.

Auto se zaustavio na Kazališnom trgu, dakle, u centru grada i nedaleko od stana porodice Zorić, koja nam je toliko pomogla u onim teškim danima.

Otišli smo k njima i oni su nas oduševljeno primili, s mnogo topline, kao svoju porodicu.

Ja sam nakon nekoliko minuta napustio društvo i otišao da vidim svog dobrog prijatelja Ericha Blüha. Da podsetim: to je bio moj školski drug s kojim me vezalo prijateljstvo od prvog razreda

osnovne škole. Njegov otac je uspeo da dokaže da nije Jevrejin, tačnije da je polu-Jevrejin. To je bilo baš pre našeg bega. Ja sam čvrsto verovao da je s njima sve u najboljem redu.

Njih nije bilo. Susedi su mi pričali da su ih odveli u proleće 1943. godine. To je bio poslednji talas hapšenja Jevreja u Zagrebu. Svi su bili poslani u Aušvic. Nikada nisam čuo ništa o njima.

Sada znam da su ustaše tretirale polu-Jevreje kao arijevce samo ako nisu bili u braku s partnerom koji je pravi Jevrejin. A to nije bio njihov slučaj; Erichova majka bila je prava Jevrejka.

Za mene je to bilo teško razočaranje, a mnoga će još slediti.

Među dokumentima koji su nađeni posle rata je teleks koji je uputio nemački poslanik u Zagrebu, Kasche, u proleće 1943. godine, svome ministru spoljnih poslova u kom saopštava da je "jevrejsko pitanje" u Hrvatskoj uglavnom rešeno. On se, između ostalog odnosi na polu-Jevreje i koje među njima su Hrvati poštediti.¹ Tu je rečeno da su, osim ovih, i neki drugi Jevreji – na zahtev hrvatske vlade – bili pošteđeni.

Uz Jevreje u mešovitim brakovima, ostali su zaista sačuvani oni malobrojni koje je ustaška vlast želela poštediti i neki pojedinci za koje su izgubili evidenciju. Kako sam već pre naglasio, za zaštitu mešovutih brakova treba zahvaliti hrvatskoj katoličkoj crkvi. Ali, držanje crkve je bilo dvosmisleno i licemerno. Zaštitili su te mešovite brakove, a s druge strane su blagosiljali krvnike – ustaše. Mnogi sveštenici su učestvovali u tom pokolju. Jedan od najzloglasnijih krvnika bio je, već pomenuti sveštenik Filipović Majstorović, koji je svojom rukom zaklao stotine ljudi. I Pavelić je pohadao jezuitsku školu u Travniku. On je ostao veran katoličkoj crkvi. U svom stanu imao je kapelicu za svoje lične verske potrebe.

I hrvatska katolička crkva je njemu ostala verna do danas.

28. decembra 1997. održana je Sveta misa za spomen "poglavnika" dr Ante Pavelića u crkvi u Zagrebu i, takođe, u Splitu (koliko je još misa održano od onda nije mi poznato).

Bilo je i slučajeva da su pojedina deca našla sklonište u manastirima. Tu su bili pokršteni i prevaspitani u katoličkom duhu i

postali su verni katolici. Njihovi roditelji ili rodbina, ako su preživeli, imali su velike muke da ih od toga oslobode.

Sada još jedan primer ustaško-klerikalnog licemernog “zakonodavstva”. Za prekid trudnoće bila je u NDH predviđena smrtna kazna – za majku i za lekara i u mnogim slučajevima je sprovedena u delo. Humanitarna briga za svetost ljudskog života! Kako se to slaže s masovnim ubijanjem?

Nadbiskup Stepinac je obavestio papu, za vreme svoje posete u Rimu, o zakonu koji zabranjuje prekid trudnoće. To je papa, naravno, primio sa zadovoljstvom. Stepinac je, takođe, delimično opravdao mere protiv Jevreja, jer su oni navodno glavni branitelji tog zločina i često su ga izvodili.²

Moj prvi dan, odnosno noć, u Zagrebu

Zorićevi su smestili moje roditelje u svojoj spavaćoj sobi, a meni su rekli: “Danas ćeš konačno spavati u svojoj sobi, na svom krevetu!”

Naime, pokućstvo moje sobe smo svojevremeno sakrili kod njih. Eto, sada ću prvi put nakon četiri godine spavati na svom kauču.

Okolnosti to nisu dozvolile. Naime, kauč je bio pun stenica, koje su se sada bacile na mene tako da nisam bio u stanju sklopiti oka iako sam bio strašno umoran.

Noć sam sproveo sedeći za stolom. Upalio sam svetlo i tako sam dočekao jutro. Setio sam se onih raznih ležaja, podova i klupa na kojima sam spavao kod partizana, gde bar od stenica nisam patio.

Zorićevi su bili izvanredni, plemeniti ljudi, ali u stvarima čistoće i higijene nisu se odlikovali. DDT još nije postojao u Evropi, a stenice su bile u to vreme uobičajena pojava, očigledno u gradovima. Ko je pazio i čistio, mogao se odbraniti. Kod nas u kući ih nikada nije bilo.

Moglo ih se ukloniti gasom – ciklonom. Grozna je i sama pomisao da su nemački zločinci upotrebljavali taj gas za masovno uništavanje ljudi.

Pokušali smo da dođemo do stana u Zagrebu

To je u ovim danima, po svršetku rata, bilo očigledno teško. Posle je postalo čak nemoguće. Partizanske komande i ustanove, njihovi funkcioneri sa svojim familijama, “na juriš” su zauzeli svaku slobodnu sobu. Prvih dana bilo je još dosta stanova koje su napustile pristalice prijašnjeg režima, kada su pobešli. Mi smo hteli naš stan, onaj mali u kojem smo živeli za vreme okupacije. Domar nam ga je pokušao sačuvati, ali partizanska familija se uselila dan-dva pre nego što smo mi stigli u Zagreb.

U “Stambenom odboru”, koji je uspostavljen, utešili su mog tatu: “Druže, ne vodi brigu, ako nije ovaj, biće drugi”. “Nadi prazan stan, ima još mnogo takvih, i mi ćemo ti ga dodeliti.” Moj tata je prohodao okolo i zaista našao nekoliko napuštenih stanova, ali kada je obavestio o tome Stambeni odbor, oni su ih jednostavno davali nekome drugom, koga su oni favorizovali. Tata je uvideo da im samo služi kao detektiv, nabavljač stanova za druge i da ovim putem nikada neće doći do stana za sebe.

33. poglavlje

Virovitica

Odlučili smo da otputujemo u Viroviticu. Tu smo, na naše veselje, našli moju sestričinu Valiku i njenog supruga Egona. I oni su se vratili iz partizana i tu su se opet sastali. Oni se nisu videli dve godine. Od onog dana kada su pošli u partizane, njihovi putevi su se razišli.

Valika je razvrstana u Šestu proletersku diviziju. To je bila jedna od “najborbenijih” Titovih jedinica. Takve su nosile tu počasnu titulu: “proleterske...” One su bile prebacivane s jednog ratišta na drugo, za razliku od drugih, koje su se uglavnom borile na “svom terenu”.

Valika je bila higijeničarka. Njena dužnost bila je da tamani uši koje su mučile partizane, i pored toga prenosile tifus. Za tu svrhu služila se tzv. “partizanskim buretom.” To je sigurno bio jedan važan partizanski izum.

Bure se punilo vodom, a ispod njega ložila se vatra. Kada bi voda prokuvala, trebalo je metnuti odeću iznad bureta, a para, koja ima veću temperaturu nego kipuća voda, uništila bi uši, pa čak i njihova jaja. Ta burad prevožena su na magarcima i Valika je morala sa svojim “aparaturama” da ide od čete do čete. Njena dužnost je, osim toga, bila “vaspitna”: trebalo je govoriti tim ljudima o važnosti higijene. Ovi su često bili tako umorni i iscrpljeni da su radije malo spavali, s ušima ili bez njih.

U poslednjoj fazi rata Valika je bila u Srbiji. Tu je zaslužila “Orden za hrabrost” (najviši orden koji je postojao u NOV-u). Zajedno s nekoliko drugih partizana, ona je zarobila desetak nemačkih vojnika.

Valika skromno otklanja svoj heroizam u tom događaju. Ona tvrdi da su se Nemci uplašili od njenih buradi, jer su mislili da su na magarcima mitraljezi, a u stvari, ona i oni drugi partizani imali su samo puške. Valika nije baš najskromnija, ali još jače je njeno svojstvo da se uvek drži istine.

Put Egona nije bio tako herojski i više je ličio mome. On se držao pozadine.

Pri kraju je imao neku funkciju kod OZNA-e. To je bila tajna policija. Ali, umesto da hapsi te ustaške razbojнике, ona ih je oslobadala

U Virovitici je još živio jedan od razbojnika, koji je kriv što su našu celu familiju odveli i uništili u Aušvicu; bio je to onaj ustaški poverenik u mlinu. Onaj drugi saučesnik, nadmlinar – folksdojčer pravovremeno je pobegao u Austriju.

Ustaški poverenik zvao se Franjo Kovačević. Njega su partizanske vlasti smesta uhapsile, kao aktivnog ustašu i kolaboracionistu. Njegova žena obletala je oko Valike i zaklinjala je da utiče na Egona da njenog muža izvadi iz zatvora. Valika, kao da je zaboravila da je on jedan od glavnih krivaca za uništenje naše familije, nagovorila je Egona da se za njega zauzme. Neverovatno! Egon nije poznao okolnosti, zauzeo se za njega i uspeo ga je osloboditi.

Tata i ja smo se strašno uzrujali i naljutili. Egon nas je umirio: “Kako sam ga izvadio van, tako ga mogu opet metnuti unutra, ako vi to želite!” Sada je moja mama uzela reč. Ona se usprotivila: “Toliko je već bilo žrtava i nesreća, ne želim imati na svojoj duši još jednu.” Nije se dala uveriti. Konačno, radilo se o njenim roditeljima, bratu i sestri. Mi nismo hteli ništa preduzeti protiv njene volje. Taj Kovačević, kojeg je moja mama odlučila da poštedi kazne koju je zaslužio, u skoroj budućnosti nam je učinio mnogo zla.

Ustaše koje su uspele “preživeti” onaj prvi talas kažnjavanja, posle su se uvukli u komunističke ustanove i postali ugledni funkcioneri u novom režimu. Ali, bilo je i drugih slučajeva koji su kod nas izazvali zgražavanje.

Egon i Valika su se dobro smestili u Virovitici.

Kada su partizani oslobodili grad, nekih pola godine pre svršetka rata, Egon se nalazio u blizini i odmah je došao i zauzeo prostranu kuću svojih roditelja. Sakupio je i nešto nameštaja i drugog pribora. Naime, ustaške vlasti su jevrejsku imovinu rasprodavale u bescenje (isto tako i srpsku i drugu koja je pripadala “neprijateljima”). Mnogi su se polakomili i kupovali te stvari. Sada je to proglašeno kao “opljačkana imovina” i morala se vratiti zakonitom vlasniku, kada se on pojavi.

A koliko je bilo takvih koji su preživeli i vratili se? Ali, Virovitičani su ipak rekli: “Jevreji niču kao gljive posle kiše!”

Svi smo sada živeli u toj Egonovoj kući. Tu se našla i njegova sestra Saša s malom ćerkicom Ruticom i njegovom taštom, bakom Paulom. Oni su za vreme rata bili zaštićeni, jer je Sašin muž bio lekar i služio u hrvatskoj vojsci (domobrani). Ona već dugo nije imala vezu s njim i sada je svaki dan očekivala njegov povratak. Verovala je da je njen muž prebegao partizanima. Dugo vremena živela je u nadi, ali on se nije vratio. Pročula se vest da je poginuo ili da je ubijen od strane Hrvata ili partizana – vesti su bile protivrečne. Ali, ona je ipak još dugo verovala da je on živ.

Nama je povratak u Viroviticu bio jako težak. Sve nas je podsećalo na one srećne dane kada je čitava familija bila zajedno. Za mene su moja letovanja u Virovatici bili najlepši dani, u krugu naših dragih koje sam tako voleo.

Svi smo mi još gajili nadu da će se barem neko vratiti iz logora. Možda neko od mladih? Sedmice i meseci su prolazili, a od svih virovitičkih Jevreja vratio se samo jedan mladić – zvao se Marko Weiss. To je sin onoga Weissa koji je bio šegrt kod mog dede u Lukaču i posle preuzeo njegov mlin i dućan, kada se deda preselio u Viroviticu i kupio tamo drugi mlin. Mislim da je on odveden kasnije, jer nikoga od naših nije sreo, ili video.

Nekoliko godina kasnije smo Valika i ja sreli u Izraelu još jednog preživelog, koji je bio u istom vozu s našima i šta nam je pričao (i šta nam nije pričao), spomenuo sam već ranije.

Bile su u Virovatici još dve kuće: jedna je pripadala mojoj baki i dedi, a druga Valikinim roditeljima. Obe su bile zauzete od raznih stanara i nismo imali mogućnost da ih zauzmemo.

Da spomenem još jednu epizodu.

Kada smo mi bili poslednji put kod naših u Virovitici, kako sam već ispričao, ustaše su svakodnevno dolazile i nešto odnosili iz kuće. Zato je Valikin otac zakopao porodični nakit u dvorištu. Ja sam bio prisutan.

Ali, kako sada doći do toga? S kojim izgovorom doći u “tude” dvorište i početi kopati? Pa čak da smo dobili dozvolu stanara, trebalo je kod prvog pokušaja naći taj nakit, jer ako bi bilo potrebno vratiti se drugi put, ovi susedi bi već sami nastavili tražiti. Verovatno je trebalo kopati i tražiti duže vremena, jer sam se samo površno sećao gde je nakit zakopan. Zato “do daljnega” nismo ništa preduzeli i taj nakit leži tamo, verovatno još i danas.

Tu je bio i veliki paromlin koji je radio punom parom za vreme nove vlasti. Mlinom je opet upravljao “poverenik”, ovog puta od strane Titove komunističke države. A ko je bio taj poverenik? Niko drugi do mesni vođa hrvatskog (ustaškog) radničkog udruženja. To je onaj radnik koji je neko vreme radio u mlinu i koji se usprotivio da naši budu sačuvani od progona kao potrebni u privredi. On je posle prešao k partizanima. U borbi je izgubio jednu ruku. Sada je, naravno, bio “persona grata” i optužiti ga da je unesrećio našu familiju ne bi imalo nikakvog smisla.

Pitanje povratka oduzete imovine još je bilo maglovito.

Još da ispričam nešto iz virovitičke hronike iz ustaškog doba.

Kada su, kao prva mera sasvim na početku, Jevreji morali sakupiti i predati vlastima određenu količinu zlata i novca (kontribucija), htele su ustaše da pokažu da to ide u prilog virovitičkom stanovništvu. Odlučili su da sagrade veliki bazen za kupanje u gradskom parku u centru mesta.

Virovitica ne leži na reci ili potoku, i zato u leto nema nikakve mogućnosti za kupanje.

U gimnaziji je nastavnik fizike i matematike bio jedan čudak s velikim idejama i bujnom maštom. On je već godinama ranije planirao svakakve neizvodljive projekte. Tako i vodovod za celo mesto. Naime, u gradu su bili samo bunari. Virovitica je u to doba bila veliko selo koje je postalo mali grad.

Tom nastavniku poverena je gradnja bazena.

Nakon što je bazen bio gotov Virovitičani su bili srećni. Ali, ne zadugo. Odvod vode nije funkcionisao zbog pogrešnog plana i

ništa se nije dalo učiniti. Sada je taj bazen služio isključivo žabama i komarcima. Voda u bazenu je stajala, a kada bi se presušio, svaka kiša bi ga ponovo napunila.

Virovitičani, koji su i bili praznoverni, tvrdili su da je to kletva Jevreja i još su se na njih ljutili.

Ja sam se latio knjige. Želeo sam završiti maturalni ispit i već iste godine upisati se na Tehnički fakultet Zagrebačkog sveučilišta. To je bio moj san od ranog detinjstva. Uložio sam najveće napore, i zaista, u oktobru te 1945. godine bio sam već student. Nije bilo tako jednostavno vratiti se u školsku klupu, nakon svih tih patnji, razočaranja, straha, fizičkog napora i bolesti.

Moji roditelji su se, nakon kratkog vremena, vratili u Zagreb da bi ipak pokušali da dođu do stana. Na kraju su našli dve sobe kod žene jednog bivšeg domobranskog oficira, kojega su vlasti sada uhapsile i ona se bojala da će joj oduzeti stan. To nije bilo idealno rešenje, jer je mama kuvala u zajedničkoj kuhinji. I kupatilo i WC bili su zajednički.

Treba još reći da je taj domobranski oficir bio u jugoslovenskoj vojsci kapetan, a ustaški ga je režim unapredio u čin pukovnika. Ne sasvim bez razloga; on je bio tajni član ustaškog pokreta. Kod ulaska Nemaca u Zagreb, predao im je skladišta s oružjem i municijom sprečivši srpske oficire u pokušaju da ta skladišta dignu u vazduh. Ta porodica se prezivala Andrović i imali su malu ćerkicu. Oni su bili prijatelji Zorićevih.

Kada su 1942. godine odveli našu dragu familiju iz Virovitice u logor, bio sam na preporuku Zoričke, kod tog pukovnika Androvića i molio ga da se zauzme za njih: mlin je, između ostalog opskrbljivao vojsku. Molio sam da ih pokuša osloboditi kao nepohodne za osiguranje opskrbe vojske...

Lepo me je primio, ali ništa nije hteo učiniti. Na kraju sam mu ponudio novac, što je samo po sebi bilo jako opasno. On je to kategorično odbio, ali me je poslao jednom drugom oficiru, poručniku, jer će ovaj za novac možda nešto učiniti.

Toga sam našao kod kuće potpuno pijanog, nisam se mogao s njim sporazumeti. Došao sam drugi dan opet. Obećao mi je da će pokušati. Tražio je neki avans, koji sam mu, naravno, dao, ali ništa

nije učinio. Ja sam sve te pokušaje spasavanja u to vreme preduz-
imao samostalno, jer je moj tata bio bolestan i skoro nepomičan.

Kako rekoah, Andrović je bio uhapšen već prvih dana partizan-
skog režima u Zagrebu. Njegova žena nikada više nije čula nešto
o njemu, ili saznala o njegovoj sudbini. Verovatno su ga teretile
teške optužbe, ali samo tako, bez suda i svedoka, da čovek nes-
tane!? To se meni činilo nepravedno, uprkos mom besu prema
ovim zločincima i mojoj neobuzdanoj želji za osvetom.

Moja je namera bila završiti ovu pripovetku, sada kada je rat
završio. Ali, nanizali su se događaji koji su, u stvari, posledica i
nastavak onih godina proгона, mržnje i nepravde. Zato sam
odlučio da ih, ipak, ukratko ispričam.

34. poglavlje

Zakon o vraćanju jevrejske imovine

I zaista je objavljen takav zakon. Prema tom zakonu se pod ustašama oteta imovina trebala vratiti njihovim vlasnicima, odnosno naslednicima.

Dućani su vraćeni, isto tako i nekretnine. Naravno, onima koji su ostali u životu, a takvih je bilo malo.

Ustaška država je rasprodala sav jevrejski imetak, pokretni, nekretnine i trgovine.

Interesantno je da skoro niko nije kupio zaplenjene jevrejske nekretnine, jer većina Hrvata nije verovala u opstanak države NDH posle rata. Nasuprot tome, dućani su bili rasprodati. Naime, za vreme rata trgovina je cvetala. Sve se dalo prodati, pored toga je cvetala crna berza. Moglo se brzo obogatiti.

Što se tiče industrije, ona je uglavnom ostala u rukama ustaške države.

Industrija nije bila isključena iz tog zakona o povratku jevrejske imovine, ali se kasnije ispostavilo da su vlasti imale nameru da “sredstva proizvodnje” budu predata radništvu, a nikako vlasnicima – izrabljivačima. Mi to nismo znali i pokrenuli smo sudski proces da nam se vrati paromlin, koji je pripadao mom dedi i baki.

Stvar se razvlačila, a moj tata nije primio nikakvu drugu službu, jer je očekivao da će preuzeti mlin.

Na kraju sam ja otputovao u Viroviticu i energično tražio naša prava. Već drugi dan je sazvan “narodni sud”, da bi odlučio o našem potraživanju.

Sve je bilo “narodno”. Bilo je oko toga mnogo šala. Na mnoge važne i, čak stručne položaje, bili su imenovani sasvim neuki i

primitivni ljudi. Govorilo se: ovaj je narodni inženjer, narodni doktor itd.

Ali, vratimo se sudu, koji se sastojao od profesionalnog sudije i dvojice “narodnih”. Oni su poznavali mog dedu i, ispostavilo se, jako su ga cenili. Oni su odmah glasali za privremenu predaju mlina u ruke naslednika, dok se pitanje nasledstva formalno ne reši. Sudija se priključio toj presudi. Osim toga, rečeno je da se uprava mlina treba poveriti mom tati kao stručnjaku.

Bolje se nije moglo očekivati! Ja sam se vratio u Zagreb, a moj tata je nekoliko dana kasnije otputovao u Viroviticu da preuzme mlin.

Ali, aktuelni upravitelj mlina je odbio da ga preda mom ocu iako je moj otac imao u ruci odluku suda. Tvrdio je: “Ova odluka je poništena!”

I zaista, bez našeg znanja i bez da smo bili pozvani da prisustvujemo, održana je revizija protiv te presude na sreskom sudu u Daruvaru. “Država” se protivila. Tu je rečeno da su naši saradivali s okupatorom i da im se zato konfiskuje sva imovina. Za svedoka je pozvan onaj ustaški poverenik, Franjo Kovačević, koji je naše poslao u smrt, a sam upravljao mlinom od prvog dana ustaške vlasti i nastavio tako do poslednjeg dana.

Mi smo, ne samo bili lišeni našeg vlasništva – a moj tata zaposlenja, već smo bili teško povređeni tom sramotnom optužbom i presudom.

Meni stvar nije dala mira, pisao sam mnoge pritužbe vlastima, ali bez uspeha. Na kraju, bio sam primljen kod zamenika glavnog federalnog tužioca u Beogradu.

Rekao sam mu da mi nije stalo do imetka, nego je to nepravda i uvreda prema onima koje su ustaše poslale u smrt.

Njegov odgovor: “Sam si kriv. Nisi trebao tražiti povratak mlina. Tako nam nije preostalo drugo nego da primenimo jednu od naših metoda...! Ne uzimaj to lično!”

Trgovačka preduzeća bila su vraćena, ali ne na dugo vreme. Nakon dve godine sve je podržavljeno. ko je imao sreću, samo je izgubio svoje vlasništvo. Mnogi su tom prilikom izgubili i slobodu. Bili su optuženi kao špekulanti. Tako, na primer i prijatelj mog tate, Wollner, s kojim smo bili u Crikvenici i na partizanskoj teri-

toriji. On je uhapšen, optužen i osuđen na deset godina zatvora. Nekoliko puta je u zatvoru pokušao samoubistvo. Tek kada je Tito, 1948. godine dozvolio Jevrejima iseljenje u Izrael, on je iz zatvora doveden na ladu i mogao je emigrirati.

Bilo je još većih nesreća. Direktor mreže državnih robnih kuća “NAMA”, Klein (koji je takode bio u našem zbegu na partizanskoj teritoriji) optužen je da je nemarno ispunjavao svoju dužnost i preduzeću prouzrokovao teške gubitke. Osuđen je na smrt i streljan. To nije bila jedina tragedija.

Komunistička vlast nije bila u stanju podići privredu zemlje u onim godinama posle rata. Imali smo osećaj da se ide dva koraka napred, a onda tri koraka natrag. Umesto da se promene “metode”, tražili su “krivce”. To da su među žrtvama bili, u prvom redu Jevreji, bilo je prirodno i nikoga to nije iznenadilo, osim same Jevreje.

Ja sam studirao, moj otac se zaposlio

Ja sam marljivo studirao na Tehničkom fakultetu u Zagrebu. U jesen 1945. upisao se rekordni broj studenata. Za celo vreme okupacije malo njih je studiralo. Većina mladih bili su mobilisani, a već da ne govorim o progonjenim, koji su se borili za svoj opstanak, a o studiju nisu mogli niti sanjati.

Spoznaja da su mogućnosti privređivanja ograničene u novom režimu, podstaklo je mnoge da promene svoje zvanje u nešto praktično i aktuelno. Tako je među studentima bilo i starijih godišta. S nama je studirao jedan pomorski kapetan, koji je imao preko četrdeset godina (nije izdržao do kraja).

Atmosfera među studentima nije bila loša dok se radilo o studiju. Svima je bilo teško, zato smo jedan drugoga pomagali, koliko god je bilo moguće.

Ali bio je tu politički pritisak. Uvek se sumnjičilo da je ovaj ili onaj “protiv režima”. Bilo je denuncijacija koje bi dovodile do isključenja sa sveučilišta. Bilo je i hapšenja.

Trebalo je “manevisati”. Ne učestvovati na političkim skupštinama, na kojima su se, naravno, hvalili uspesi komunističkog režima, bio je veliki grijeh. Pored toga je trebalo učestvovati u raznim “dobrovoljnim” radovima, kao na građenju puteva i že-

lezničkih pruga itd. Ali, nije bilo dobro previše se istaći, jer si onda postao kandidat za članstvo u partiji. Mnogi su to želeli, ja nisam bio među njima.

Biti član partije imalo je razne prednosti, kao dobijanje stipendije itd. Ali istovremeno, od člana partije zahtevana je potpuna poslušnost. Trebalo je sve učiniti što partija od tebe traži! Trebalo je špijunirati svoje drugove, denuncirati ih itd. Bilo je i intriga u samim partijskim ćelijama – zato što si se više popeo u partijskoj hijerarhiji, imao si šanse da dublje padneš.

Svaki onaj u partiji i onaj izvan nje morao je nešto dobrovoljno da radi. Ja sam se izvlačio od rada na putevima, ili na pruži. Imao sam i razlog, jer sam u to doba imao problema sa očima. Posledica pomanjkanja vitamina za vreme rata. To mi je i mnogo smetalo kod studija prve godine. Ja sam dobrovoljno radio u radio-amaterskom klubu, gde mi je obnovljeno članstvo. Osim toga, održavao sam kurseve na Srednjoj tehničkoj školi. Naravno, sve na dobrovoljnoj bazi. Svi su bili zadovoljni, a ja očigledno.

Moj tata se zaposlio kao knjigovođa u jednom državnom preduzeću. Nije hteo direktorsko mesto i to je bila njegova sreća. Ipak, njegov je položaj postao kritičan kada je jednog dana uprava preduzeća odlučila da ga premesti iz Zagreba u Split, a on je to odbio. I tako prihod moga oca nije bio dovoljan da nas prehrani. A da živimo zasebno, ja radi studija u Zagrebu, a tata i mama u Splitu, bila bi za nas katastrofa. Ali, odbiti premeštaj je, takođe, bilo opasno.

Od uzbuđenja moj tata je dobio napad ulkusa i upućen je u bolnicu. To bolovanje mu je išlo u prilog i njegov premeštaj je poništen.

Ostali pacijenti, koji su sa njim ležali u sobi, svi su od nečega pobjegli i nisu uopšte bili bolesni. I moj tata je našao sklonište u bolnici, ali, za razliku od drugih, zaista je bio bolestan.

Da se “ugroženi” sklanjaju u bolnice i čak ludnice, da bi izbegli progon vlasti, deo je komunističkog folklor. Opisuje tu pojavu i poznati sovjetski književnik Ilija Ehrenburg i satiričari Iljif i Petrov.

Život u komunističkoj državi je bio tmuran. Nije bilo mnogo razonode. U bioskopu samo sovjetski propagandni filmovi. Tema: svuda veliki uspesi, u kolhozima i u industriji.

Pozorišne predstave u socijalističkom duhu. Samo se opera nije dala prilagoditi novim vremenima. Studentske zabave su uvek bile popraćene govorima u kojima se hvalio režim. Otvorilo se nekoliko kafana. Dobijala se samo loša kafa, ali je svirala muzika i plesalo se. Ali, to se opet nije sviđalo vlastima – buržujski običaji. Policija je obilazila te kafane i zapisivala prisutne. Mnogi su onda bili ispitivani, odakle im novac za kafanu.

Ali, najgore je bilo pitanje stana. Grad je od predratnih 250.000 stanovnika narastao na milion. Stambeni zavod je sprovodio evidenciju o svakoj sobi u gradu. Gde je bilo mesta, neko je prisilno useljavan. Tako, na primer, našim dobrim prijateljima Klinčićima (oni koji su nam toliko pomogli u ono strašno doba), ostavljena je jedna soba u njihovom petosobnom stanu. U ostale sobe, u svaku, useljena je jedna porodica. Naravno, kuhinja, kupatilo i WC bili su zajednički. To nije bio izuzetak, već pravilo.

Ja sam posle u više navrata pričao mojim američkim prijateljima o tim prilikama. Oni su voleli moje priče, smejali su im se, ali očigledno mi nisu verovali da je to zaista bilo tako.

Mi smo se odmah sami stisnuli u mali stan s još jednom ženom koja je još imala malu ćerkicu. Bar nismo morali da se bojimo daljih maltretiranja.

Tako smo mislili. Ja sam već bio student na drugoj godini, kada se odjednom pojavio jedan “drug” iz stambenog zavoda s nalogom da izmeri površinu moje sobe. To nije nagoveštavalo ništa dobro. Video sam da mu to merenje ne ide za rukom, pa sam mu pomogao. Naravno da sam mere znatno smanjio. Ali, i to nije pomoglo. Dobili smo “ukaz” po kojem ja kao student nemam pravo na tako veliku sobu, već trebam uzeti k sebi još jednog studenta, po vlastitom izboru. Ako to ne učinim u određenom roku, oni će mi useliti bilo koga.

Mi smo protestovali. Neko mi je savetovao da tvrdim, da kao student tehnike trebam više prostora nego student medicine ili filozofije, jer moram crtati mašinske delove u merilu 1:1. Zato

sam tvrdio, da baš sada crtam zamašni točak s prečnikom od 3 metra.

To ih je uverilo i objavljen je novi “ukaz”: može zadržati sobu za sebe. obrazloženje: ono sa zamašnim točkom.

Mnogo godina kasnije, moj sin kada je bio dete, na kraju svake moje priče bi pitao: “Tata! Šta je zaista istina, a što je samo priča?”

Ovo s mojom sobom je sve istina. Čak je istina i da smo u to doba crtali točkove s promerom od 3 m (i više), ali naravno u smanjenom merilu ili na nekoliko listova, koje je onda trebalo na podu spojiti.

Nашao sam zadovoljstvo u studijama i lepo sam uspevaо. Nasuprot tome, naše ekonomsko stanje bilo je jako loše. Plata mog tate bila je dovoljna za preživeti prvih deset dana u mesecu, a dalje smo živeli od prodaje onoga što smo još imali. Tako je išlo svima.

Neko je dobro prikazao kako su u komunističkom režimu rešili pitanje nezaposlenja: rad koji može savladati jedan radnik podele na trojicu. Ali i jednu platu podele na trojicu.

Ja sam imao malu stipendiju od jevrejske opštine. Od države nisam dobio ništa, jer nisam bio član partije.

Na sveučilištu sam upoznao jednu dragu devojkу. Ona je studirala na ekonomskom fakultetu. Mi smo se zavoleli.

Perspektive za naš eventualni zajednički život nisu bili briljantne. Kako zasnovati porodicу? S kakvim sredstvima. Čak dva akademca su jedva mogli živeti? A kako rešiti pitanje stana?

Stambeno pitanje je zaista bilo za mladi par nerešivo. Moram da ispričam šta se dogodilo mom dobrom prijatelju i kolegi koji je oženio jednu koleginicу. Priča je groteskna, ali nije bila smešna za one koji su u njoj učestvovali.

Trebalo je stanovati kod jednih od roditelja, druge mogućnosti nije bilo. Da ne bi izložili svoje roditelje eventualnoj reviziji sobe koju bi on ili ona na taj način morali napustiti, odlučeno je da žive naizmenično i kod jednih i kod drugih. Zato nije bilo potrebno javiti vlastima promenu adrese.

Moj prijatelj je živeo s roditeljima u dvosobnom stanu. Njeni roditelji su živeli u četvorosobnom njih troje sami. Izgleda da je stambeni zavod izgubio taj stan iz svoje evidencije.

Nije prošlo mnogo vremena i neko ih je prijavio. Rečeno je da se moj prijatelj oženio i da više ne živi kod roditelja. Roditeljima je stan oduzet i umesto toga im je dodeljen drugi, jednosobni stan, negde na tavanu.

Sada su mladi predložili njenim roditeljima da se oni svi dosele kod njih u stan. Tvrđili su da će vlasti ipak jednog dana saznati da je stan neiskorišten i useliće im strane ljude. Ovi su teška srca pristali, ali su uvideli da je bolje predupređiti reviziju i stanovanje sa sasvim tuđim ljudima. Tako su se u jednom stanu našli mladi par i njihove tašte i tastovi. Idealna zajednica!

Ali, sada se tek probudio stambeni odbor. Poslali su nekoga da vidi kakav je to stan u koji su se mogli useliti toliki ljudi.

Stambeni odbor je zaključio da je jedna soba neiskorištena i uselili su im još jednu studenticu.

Ali, nama je sve, na kraju, pošlo drugim i nepredviđenim putem.

Epilog

U leto 1949. godine smo se moji roditelji i ja iselili u Izrael. Ja nisam završio moje studije, u nadi da ću to nadoknaditi u Izraelu.

Počeli smo novi život. To zaista nije bilo lako. Poteškoće oko stana, zaposlenja i jezika bile su glavni problem.

Sa onom dragom devojkom, koju sam spomenuo i koja se zvala Tamar, venčao sam se pre mog odlaska. Mi smo se dogovorili da ona dođe za mnom godinu dana kasnije. Ona će u tom razdoblju završiti svoje sveučilišne nauke, a ja ću, međutim, rešiti ovde sve druge probleme. Tako sam bar verovao.

Pitanje zaposlenja bilo je rešeno iznenađujuće brzo i povoljno. Ja sam već nakon sedam dana počeo raditi kao tehničar u jednoj trgovini radio aparata. Dakle, vratio sam se na moje “staro” zvanje kod partizana. Čak je i moj tata, koji je već navršio šezdeset godina, našao nakon nekoliko meseci posao kao knjigovođa.

Predamnom su stajala tri zadatka: naći interesantniji posao i s boljom zaradom, završiti studije i doći do bilo kakvog malog stančića za sebe i moju buduću suprugu.

Prvi sam zadatak ispunio već nakon tri meseca. Druga dva su morala još čekati dve, tri godine. Bio sam primljen u izraelsku armiju kao civilni službenik. Dodeljen sam jednoj grupi inženjera i tehničara koji su se bavili razvojem novih elektronskih naprava.

Sada je mogla doći moja verenica i mi smo se venčali. Sve je bilo dobro, samo do stana nismo mogli da dođemo. Živeli smo u predsoblju jednosobnog stana koji su nabavili moji roditelji prodajom poslednjeg nakita koji je još moja mama posedovala. Bilo je mesta za jedan uski krevet, a drugi na rasklapanje postavljan je noću. Ako je neko hteo da izađe, trebalo je taj krevet sklopiti.

I moja žena je našla zaposlenje u armiji. Potrajalo je skoro dve godine dok smo došli do vlastitog jednosobnog stana.

Sve smo poteškoće prebrodili jer smo bili mladi, jer smo se voleli i jer smo čvrsto želeli i verovali da ćemo uspeti.

Sledeći moj zadatak je bio završiti svoje studije. To nije bilo lako. Ja sam svoje nauke dva puta prekinuo. Onda in ratu sam izgubio četiri godine, a sada tri. Bio je i problem jezika, koji u to vreme još nisam sasvim savladao. Bile su tu i razlike u naučnom planu: neke predmete mi nismo uopšte učili i te je trebalo nadoknaditi. Drugi, koje ovde nisu izučavali nisu mi ništa pomogli. Trebala je velika motivacija i istrajnost. To mi nije falilo, pa sam nakon godinu dana intenzivnog rada, završio i diplomirao na Tehničkoj visokoj školi u Haifi.

Time se ispunila najveća želja iz mog ranog detinjstva. Sada sam se mogao potpuno posvetiti svome zvanju. Uspehi nisu izostali. Godine 1960. sam bio odlikovan "Nagradom za sigurnost Izraela", koju mi je uručio Ben Gurion, ministar sigurnosti (i ministar predsednik). Godine 1962. sam bio poslat u inostranstvo, u Francusku, na dalje usavršavanje. Na kraju, predloženo mi je da stupim u vojsku, s početnim činom majora. Tokom vremena sam dalje napredovao u čin potpukovnika i pukovnika. To su i bile moje najlepše godine, godine rada i stvaranja na najinteresantnijim područjima.

U međuvremenu smo moja žena i ja osnovali malu, ali srećnu porodicu. Rodila nam se ćerka Dalija, a kasnije sin Dani. Rasli su i lepo su napredovali na našu veliku radost. Sada već i oni imaju svoje porodice. Svako ima po dve divne devojčice na koje smo i mi jako ponosni: Dalijina najstarija kći odslužila je dve godine vojske i sada studira drugu godinu na pravnom fakultetu. Najmlađa Danijeva kći je u četvrtom razredu osnovne škole.

Još da spomenem da je sin pošao stopama svoga oca. On je inženjer i služi u armiji sada u činu pukovnika. Ali, nema sumnje da će preteći svoga oca.

Moji roditelji i roditelji moje žene umrli su, doživевši lepu starost s nama i s našom decom.

Nakon mog izlaska iz vojske, radio sam još oko petnaest godina. Veći deo tog vremena sam upravljao jednim preduzećem koje

sam ja i osnovao. Tu sam se mogao opet služiti svojim znanjem i stečenim iskustvom. I to je bilo značajno razdoblje u mom životu, ali ništa nije bilo slično onom, doduše najtežem, ali i najinteresantnijem razdoblju – onom u Izraelskoj armiji.

Sada sam penzioner, uživam u krugu svoje porodice. Kraj mene je moja verna, hrabra i istrajna supruga Tamar, kojoj imam u velikoj meri zahvaliti za uspeh, divnu decu koju je donela na svet i odgojila, i slatke unučice koje su sledile.

Ali, nikada neću, do zadnjeg časa mog života, zaboraviti one moje drage koje su nam ustaški zločinci nemilosrdno ubili bez ikakvog razloga.

Bibliografija

Prvo poglavlje

1. GLOBUS, Ilustrirani tjednik, broj 76, 22. svibnja (maja) 1992, str.16, 17. Kaptol 25. 41000 Zagreb.
2. Franjo Tuđman: BESPUĆA POVJESNE OZBILJNOSTI, drugo izdanje (F. Tuđman: Wastelands–Istorical Truth), Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989
3. ODMETNIČKA ZVERSTVA I PUSTOŠENJE U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ, Naklada Hrvatskog izdavačkog zavoda, Zagreb, lipanj 1942. Izdano po nalogu Ministarstva spoljnih poslova. Reprint: Hrvatska demokratska stranka, 1991, 41000 Zagreb, Tkalčićeva 4.
4. Ladislav Hory und Martin Broszat: DERK ROATISCHE USTASCHASTAAT 1941-1945, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1964, Seite 99.

Drugo poglavlje

1. Srđa Trifković: USTASA, CROATIAN SEPARATISM AND EUROPEAN POLITICS, 1929–1945, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies London, England; Aiken, South Carolina, 1998, ISBN: 1892478005, page 107.
2. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVESTI JUGOSLAVIJE, 1, II Izdanje, školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1989, strana 154 i 155.
3. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVESTI JUGOSLAVIJE, 2, II Izdanje, školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1989, strana 264 i 265.
4. Hans-Jürgen Döschner: DAS AUSWÄRTIGE AMT IM DRITTEN REICH, Siedler Verlag GmbH Berlin 1987.
5. Srđa Trifković: USTASA, CROATIAN SEPARATISM AND EUROPEAN POLITICS, 1929–1945, page 268.
6. Eugen Dido Kvaternik: SEĆANJA I ZAPAŽANJA, 1925-1945, Prilozi za hrvatsku povest, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995, ISBN 953-96369-0-6, strana 273.
7. Vladeka Miličević: DER KÖNIGSMORD VON MARSEILLE, Verlag bei Hochwacht, Bad Godesberg 1959, Seite 47.
8. Eugen Dido Kvaternik: SEĆANJA I ZAPAŽANJA, 1925-1945, strana 276-278.

Napomena. Autor ove knjige, zloglasni Eugen Dido Kvaternik, bio je ravnatelj ureda za javni red i sigurnost u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – UNS. Od početka, tj. od aprila 1941. do novembra 1942. Njegov ured je bio paralelan onom u Nemačkoj, po Heidrichu upravljanom RSHA-a (Reichssicherche-

ithauptamt). Eugen Kvaternik je lično odgovoran za masovno uništenje Srba i Jevreja u tom vremenskom razdoblju. On je, kao i mnogi drugi ratni zločinci, našao sklonište u Argentini. Kasnije je poginuo u saobraćajnoj nesreći. U svojoj knjizi govori vrlo malo o zločinima, naziva ih "izgredima" i za njih okrivljuje druge. Štampanje ove knjige je finansiralo Ministarstvo za znanost i tehnologiju Republike Hrvatske!

9. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, 1941-1945, The American Institute for Balkan Affairs, Second printing 1962, Library of Congress card number 62 399, page 20.

10. Vladeka Milićević: DER KÖNIGSMORD VON MARSEILLE, Verlag bei Hochwacht, Bad Godesberg 1959, Seite 83, 84.

11. The Ciano Diaries 1939-1943, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1946, page 348.

12. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVIJESTI JUGOSLAVIJE, 2, II Izdanje, školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1989, strana 263

13. Holm Sundhausen: WIRTSCHAFTSGESCHICHTE KROATIENS IM NATIONALSOZIALISTISCHEN GROSSRAUM 1941-1945, Deutsche Verlags-Anstalt GmbH, Stuttgart, 1983, ISBN: 3 421 06150 5, Seite 56, 57.

Treće poglavlje

1. Charles Bloch: DAS DRITTE REICH UND DIE WELT, Deutsche Übersetzung: Ferdinand Schöningh, Paderborn 1993., ISBN 3-506-71909-2, Seite 304-310, Originale: Le IIIe Reich et le monde, Imprimerie nationale, Paris 1986.

2. Alex N. Dragnich: SERBS AND CROATS THE STRUGGLE IN YUGOSLAVIA, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, New York-San Diego-London 1992, ISBN: 0-15-181073-7, pages: 20-99.

3. William L. Shirer: THE RISE AND THE FALL OF THE THIRD REICH, Ballantine Books, Sixth Printing: June 1986, ISBN: 0-449-20936-9, pages: 1078-1086

4. Roger L. Williams: MODERN EVROPE 1660-1945, Library of Congress Catalog Card Number 64-18440, St Martin's Press Inc.-New York 1964, pages 507-510

5. Michael Shackelford: The Assassination of Archduke Franz Ferdinand

6. B. H. Linddell Hart: ISTORY OF THE FIRST WORLD WAR, Papermac, a division of Pan Macmillan Publisher Limited, London 1992 (first published 1930), ISBN: 0-333-58261-6, Chapter One: THE ORIGINS OF THE WAR

7. Alex N. Dragnich: SERBS AND CROATS THE STRUGGLE IN YUGOSLAVIA, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, New York San Diego London 1992, ISBN: 0-15-181073-7, page 26.

8. Johann Wuescht: JUGOSLAWIEN UND DAS DRITTE REICH, Seewald Verlag Stuttgart, 1969, Seite 34.

9. Alex N. Draganich: SERBS AND CROATS THE STRUGGLE IN YUGOSLAVIA, page 98-99.

10. Vladimir Dedijer: TITO, Simon and Schuster, New York 1953, pages: 133-148.

11. Ivan Bajlo: COUP ON MARCH 27th 1941, Artikle in Internet

12. ADOLF HITLER'S ORDER OF THE DAY CALLING FOR INVASION OF YUGOSLAVIA, New York Times, April 7, 1941.

13. Roger I. Williams: MODERN EVROPE, 1966/1945, st.-Martins Press – New York 1964, Library of Congress Catalog Card Number 64-18440, pages 500, 501

14. Harriet Pass Fridenreich: THE JEWS OF YUGOSLAVIA, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 6740-1979, Apendix 5 (page 239).

15. Johann Wuescht: JUGOSLAWIEN UND DAS DRITTE REICH, Seewald Verlag Stuttgart, 1969, DOKUMENTE: Drei Noten Ribbentrops an Belgrad von 25 März 1941, Seite 306.

16. Johann Wuescht: JUGOSLAWIEN UND DAS DRITTE REICH, Seewald Verlag Stuttgart, 1969, Seite 45.

Četvrto poglavlje

1. The Ciano Diaries 1939-1943, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1946, page 342.

2. Advokat Giora Šik, SUDBINA ZAGREBAČKIH ADVOKATA, članak u buletinu: "Hitahdut Oleh Jugoslavija", Tel-Aviv.

Peto poglavlje

1. K. Amnon: „Die Kroatische jüdische Gesetzgebung“. IN: JUDENFRAGE, Berlin 1943, seite 74, 75.

2. Leon Poliakov – Josef Wulf: DAS DRITE REICH UND SEINE DIENER DOKUMENTE, Arani Verlags-GmbH, Berlin-Grünewald, 1956 Polizeiattache, SS Obersturmbahnnführer Helm: "Schwierigkeiten bei der endgültigen Bereinigung der Judenfrage in Kroatien bereitet auch der Umstand, dass die kroat. Führung im starken Masse jüdisch versippt ist". Aus dem Bericht Zagreb, den 18. 4. 1944, Seite 45

3. Eugen Dido Kvaternik: SEĆANJA I ZAPAŽANJA 1925-1945, Prilozi za hrvatsku povest, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995, ISBN 953-96369-0-6, str. 325.

4. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM, ZBORNİK, Doprilog Jure Krišto: Katolička crkva i Jevreji u vreme NDH, Jevrejska opština u Zagrebu, 1996, ISBN 953-96836-0-2.

Šesto poglavlje

1. Izvadci iz knjige dr B. Kočović: ŽRTVE DRUGOG SVETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, navedeno u prilogu knjizi Ljubo Bobana: KONTROVERZI

IZ POVESTI JUGOSLAVIJE, 2, II izdanje, školska knjiga, Stvarnost, Zagreb 1989. str. 395.

2. Dušan T. Batakvić: LE GENOCIDE DANS L'ETAT INDEPENDANT CROATE 1941-1945.

3. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM, ZBORNIK, Beitrag: Vladimir Žerjavić: DEMOGRAFSKI POKAZITELJ O STRADANJU JEVREJA U NDH, Jevrejska opština u Zagrebu, 1996, ISBN 953-96836-0-2.

4. Hermann Neubacher: SONDER AUFTRAG SÜDOST 1940-1945, Musterschmidt Verlag, Göttingen, 2 Auflage 1957, Seite 126.

5 Harret Pass Freidenreich: THE JEWS OF YUGOSLAVIA, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979, ISBN: 0 8276 0122 0, page: 120-124.

6. Mirjana Gross – Agneza Szabo: PREMA HRVATSKOM GRAĐAN-SKOM DRUŠTVU, Globus nakladni Zavod, Zagreb 1992, ISBN:86 343 0655 0, str. 418 do 423.

7. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM, ZBORNIK, članak: Ivo Goldstein: ANTISEMITIZAM U HRVATSKOJ. Jevrejska opština u Zagrebu, 1996, ISBN 953-96836-0-2.

8. Članak Luka Vincetić: ANTISEMITIZAM U HRVATSKOJ KATO-LIČKOJ ŠTAMPI DO DRUGOG SVETSKOG RATA.

Sedmo poglavlje

1. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM. ZBORNIK, članak Narcise Lengel Krizman: LOGORI ZA JEVREJE U NDH, Jevrejska opština u Zagrebu, 1996, ISBN 953-96836-0-2.

2. Vladimir Dedijer: JASENOVAC-DAS JUGOSLAWISCHE AUŠVIC UND DER VATIKAN, Deutsche Vierte Auflage 1993: Ahriman Verlag GmbH, Stüberg 60, Freiburg, ISBN 3-922774-06-7.

Osmo poglavlje

1. The Ciano Diaries 1939-1943, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1946, page 348, page 354.

Deveto poglavlje

1. Carlo Falconi: THE SILENCE OF PIUS XII, Faber and Faber Limited 24 Russell Square London WCI, First published in 1970, ISBN 0 571 09147 4, page 298. ...it is almost imposible to imagine a Ustaša punitive expedition without a priest at his head....usually a Franciscan...

2. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, The American Institute of Balkan Affairs, Chicago, Second Ed. 1962, pages 95, 137.

Deseto poglavlje

1. Mirjana Gross – Agneza Szabo, PREMA HRVATSKOME GRAĐANSKOM DRUŠTVU, Globus Nakladni Zavod, Zagreb, 1992, ISBN 86-3430655-0, str. 107.
2. Carlo Falconi: THE SILENCE OF PIUS XII, Faber & Faber Ltd. and Litle, Brown & Comp., Inc, 1970, ISBN 0 571 09147 4, page: 266.
3. Srđa Trifković: USTAŠA, CROATIAN SEPARATISM AND EUROPEAN POLITICS, 1929–1945, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies London, Engl; Aiken, South Carolina, 1998, ISBN: 1 892478 00 5, page 139.
4. Hermann Neubacher: SONDERAUFTRAG SÜDOST 1940-1945, Bericht eines fliegenden Diplomaten Musterschmidt Verlag Göttingen, 2 Auflage Mai 1957, Seite 39.
5. Frick Gert: KROATIEN 1941-1944. DER “UNABHÄNGIGE STAAT” aus der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Gleise v. Horstenau. Freiburg 1972, Verlag Rombach Co GmbH, 78 Freiburg Lorracher Strasse 3, Erste Auflage, 1972, ISBN: 3 7930 0167.
6. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, The American Institute for Balkan Affairs, 1525 West Diversey Paarkway, Chicago 14, Illionois, Second Ed. May 1962, Libraryof Congresscat. Cardnumber: 62399, page 80.
7. Dušan T. Batakvić: LE GENOCIDE DANS L' ETAT INDEPENDANT CROATE.
8. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, page: 59-87.
9. F. Jelić-Butić: USTAŠE I NDH, Globus, školska knjiga, Zagreb 1977.
10. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, page: 285.

Dvanaesto poglavlje

1. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM. Zbornik, str. 252.

Trinaesto poglavlje

2. Leon Poliakov – Josef Wulf: DAS DRITTE REICH UND SEINE DIENER DOKUMENTE, Arani Verlags-GmbH, Berlin-Grünewald, 1956 Polizeiattache, SS Obersturmbahnnführer Helm: Überblick über die Judenfrage in Kroatien, Zagreb, den 18.4.1944. Seite 45.
3. Gesandter Kasche: Finanzminister Košak und Aussenminister Lorković sind einverstanden 30 RM für jeden abgeschobenen Juden zu bezahlen, Seite 41.

Petnaesto poglavlje

1. Paul Johnson: A ISTORY OF THE JEWS, Harper & Row, Publishers, Inc., 10 East 53rd Street, New York, N.Y. 10022. 1987, ISBN: 0-06-091533-1, page 504.
2. Ref.:DailyTelegraph: STORY OF THE WAR, Friday, December 18. 1942

3. Dr. Nada Kisić Kolanović: MLADEN LORKOVIĆ – MINISTAR UROTNIK, Večernji List, Zagreb, članak (u nastavcima) od 15. 4. 1998, str. 59.
4. P. Milza–S. Berstein: LE FASCISME ITALIEN 1919-1945, Edition du Seuil, 1980, ISBN: 2-02005513-9, pages: 406-409.

Šesnaesto poglavlje

1. Loker Z., Neufeld E.: THE TESTIMONY OF DR. EDO NEUFELD: THE ITALIAN AND THE JEWS OF CROATIA, St.Martin' Press Inc.New York, 1964.

Sedamnaesto poglavlje

1. Menachem Shelah: BLOOD ACCOUNT: RESCUE OF CROATIAN JEWS BY ITALIANS 1941-1943, TEL-AVIV 1986.
2. Zuccotti Susan: THE ITALIANS AND THE HOLOCAUST, PERSECUTION, RESCUES, SURVIVAL
3. Daniel Carpi: THE RESCUE OF JEWS IN THE ITALIAN ZONE OF OCCUPIED CROATIA, Jerusalem 1977.
4. Leon Poliakov and Jaques Sabille: JEWS UNDER ITALIAN OCCUPATION Editions du Centre 1955.
5. Daniel J. Goldhagen: HITLER'S WILLING EXECUTIONER. Vintage Books a Division of Random House, Inc.New York 1997, ISBN: 0-679-44695-8, page 157....
6. THE CIANOS DIARIES 1939-1943, edited by Hugh Gipson, New York, Doubleday, 1946.
7. Leon Poliakov and Jaques Sabille: JEWS UNDER ITALIAN OCCUPATION, page 96.
8. L. Poliakov, J. Wulf: DAS DRITTE REICH UND SEINE DIENER. Verlag G.M.B.H, Berlin Grunewald, 1956, Seite 39.
9. Zapisi Lorkovića: Pavelić se je potužio kod Hitlera... str. 41.

Osamnaesto poglavlje

1. Harold Mackmillan: WAR DIARIES POLITICS AND WAR IN THE MEDITERRANEAN, January 1943-May 1945. First published 1984 by Mackmillan London Limited, London and Basingstoke, page 277:...The problem of treating people at the same time as a defeated enemy and as "co-belligerent" is quite a big one.
2. THE MEMOIRS OF FIELD-MARSHAL MONTGOMERY, Signet Books, published by: The New American Library of World Literature, Inc. 501 Madison Avenue, New York 22, N. Y. Firstprinting 1959, page: 179-180, page: 177-178.

Dvadeseto poglavlje

1. Alex N. Draganich: SERBS AND CROATS THE STRUGGLE IN YUGOSLAVIA, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers. New York San Diego London 1992, ISBN: 0-15-181073-7, page: 105.
2. Winston S. Churchill: THE SECOND WORLD WAR CLOSING THE RING, Book Two Chapter 9: Marshal Tito and Yugoslavia: page 463, page 464, page 466.
6. Vladimir Dedijer: TITO, Simon and Schuster, New York, 1953, page 211.
7. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVESTI JUGOSLAVIJE, 1, str. 251, str. 251, opaska.
9. N. Thomas & K. Mikolan: AXIS FORCES IN YUGOSLAVIA 1941-5, Osprey Publishing Ltd. Elms Court UK. 1995 (Reprinted 1997, 1998), ISBN 1 85532 473 3.
10. Winston S. Churchill: THE SECOND WORLD WAR CLOSING THE RING, Book two, page 467, page 473, page 466.
15. Lothar Rendulic: GEKÄMPFT GESIEGT GESCHLAGEN, Verlag „Wesermühl“, Wels – Heidelberg 1952, page 191.
16. Vladimir Dedijer: TITO, Simon and Schuster, New York, 1953, page 205.
17. Vladimir Dedijer: TITO, The complete biography of Tito.

Dvadeset i prvo poglavlje

1. Vladimir Dedijer: JASENOVAC – DAS JUGOSLAWISCHE AUŠVIC UND DER VATIKAN, Deutsche Vierte Auflage 1993: AHRIMAN Verlag GmbH, Stüberg 60, Freiburg, ISBN 3-922774-06-7, Seite 139.
2. THE CRIMES OF THE FASCIST OCCUPANTS AND THEIR COLLABORATORS AGAINST JEWS IN YUGOSLAVIA (na srpskom s engleskim predgovorom) Published by Federation of Jewish Communities of the Federal Republic of Yugoslavia, Belgrade 1957, str. 149.

Dvadeset i četvrto poglavlje

1. David S. Wyman: THE ABANDONMENT OF THE JEWS, America and the Holocaust 1941-1945, New Press, New York, ISBN 1 56584 415 7, page: 293.

Dvadeset i peto poglavlje

1. Vladimir Dedijer: JASENOVAC – DAS JUGOSLAWISCHE AUŠVIC UND DER VATIKAN, Deutsche vierte Auflage 1993: AHRIMAN Verlag GmbH, Stüberg 60, Freiburg, ISBN 3-922774-06-7, Seite 91-96.

Dvadeset i osmo poglavlje

1. Jevreji NA TLU JUGOSLAVIJE. Artikel: S. Goldstein-a: Jevreji u narodnooslobodilačkom ratu. Seite 196, Muzejski prostor, Zagreb, Jezuitski trg 4, 14. IV – 12. VI 1988.
2. Levi Primo: MAINTENANT OU JAMAIS, page 51-61.

Dvadeset i deveto poglavlje

1. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVESTI JUGOSLAVIJE 1, II izdanje, školska knjiga Stvarnost Zagreb 1989, strane 283-289.
2. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVESTI JUGOSLAVIJE 2, II izdanje, školska knjiga Stvarnost Zagreb, 1989, strane 249-261.
3. Ladislav Hory und Martin Broszat: Der Kroatische Ustascha-Staat 1941-1945, Deutsche Verlag-Anstalt, Stuttgart, 1964, Seite 152-174, Seite 74.
5. Lothar Rendulić: GEKÄMPFT, GESIEGT, GESCHLAGEN, Verlag "Welsermühl", Wels – Heidelberg, 1952, Seite: 169–170.
6. Ladislav Hory und Martin Broszat: Der Kroatische Ustascha-Staat, Seite 154.
7. JAMES P. O'DONNELL: THE BERLIN BUNKER, Arrow Books Ltd., London 1979, page 117.
8. Walter Schellenberg: SCHELLENBERG HIS LIFE, HE WAS HITLER'S SECRET SERVICE CHIEF MAYFLOWER-DELL BOOKS LTD. 319, High Holborn, London W.C.1, 1965, page 167.
9. DOMOBRANS ON EAST FRONT, Researched by Mislav Miholek, Allen Milcic Published in Internet: <http://thunder.crolink.net/domobrani/eng/ndh/izvan.htm>.
10. Cordell Hull: THE MEMOIRS of C. H., Volume II. The Mackmillan Company, New York, 1948, page 1200
11. GENERAL DE GAULLE: MEMOIRES DE GUERRE L'UNITE 1942-1944, Plon, Paris 1956, page 61.
12. Jacques Delarue: HISTOIRE DE LA GESTAPO, Librairie Artheme Fayard, 1962, page 586.
13. Dr. Nada Kisić Kolanović: "MLADEN LORKOVIĆ – MINISTAR UROTNIK". Večerni List: 14. IV. 1998 – 18. IV. 1998, Zagreb.
15. Leon Poliakov – Josef Wulf: DAS DRITTE REICH UND SEINE DIENER DOKUMENTE, Arani Verlags-GMBH – Berlin – Grunewald, Seite 41: Gesandter Kasche ist geschäftstüchtig.
16. John Colville: THE FRINGES OF POWER DOWNING STREET DIARIES, Volume two, 1941-April 1955, Sceptre edition 1987, Hodder and Stoughton Ltd. London, ISBN 0-340-40336-5, page: 194.

Trideset i prvo poglavlje

1. Daniel Jonah Goldhagen: HITLER'S WILLING EXECUTIONERS ORDINARY GERMANS AND THE HOLOCAUST, Vintage Books, A Division of Random House, Inc., New York; 1966, 1967., ISBN 0-679-77268-5, Chapter 13: The Deadly Way, Chapter 14: Page 356.
2. Walter Schellenberg: SCHELLENBERG HIS LIFE, HE WAS HITLER'S SECRET SERVICE CHIEF, Chapters: 19 to 21.

4. Heiner Lichtenstein: ANGEPASST UND TREU ERGEBEN DAS ROTE KREUZ IM "DRITTEN REICH", Bund Verlag GmbH, Köln, 1988, ISBN 3-7663-0933-1, Seite 125-128, Seite: 129.

6. Aarons and Loftus: The Unholy Trinity, pages: 77-78, 86-87 and 143-147.

7. Carlo Falconi: THE SILENCE OF PIUS XII. Faber and Faber Limited 24 Russell Square London WCI, First published in 1970, ISBN 0 571 09147 4, page: 416.

8. Page 301: THE VATICAN WAS AWARE OF USTAŠE CRIMES.

Trideset i drugo poglavlje

1. L. Poliakov – J. Wulf: DAS DRITTE REICH UND SEINE DIENER, Arani Verlags GmbH, Berlin-Grunewald, 1956, Seite: 46. Kasche: "Die Juden Frage in Kroatien in Weiten Maße bereinigt".

2. Carlo Falconi: THE SILENCE OF PIUS XII, page: 315.

Sadržaj

- Više nego biografija	5
1. Oktobar 1992.	8
2. 10. april 1941.	13
3. Kraljevina Jugoslavija	23
4. Šta su nam doneli idući dani?	37
5. Protivjevrejski zakoni i odredbe	41
6. Hrvatski Jevreji i narodi na teritoriji NDH	45
7. Ono najgore je došlo - logori	58
8. Jevrejima se omogućava "beg iz pakla"	65
9. Drugi talas	73
10. Pokolj Srba u NDH	80
11. Septembar - decembar 1941.	85
12. Treći talas - Zagreb, početak januara 1942.	88
13. Jul 1942. - Najveća naša nesreća	97
14. Neočekivan spas	102
15. Konačno na cilju. Oktobar 1942.	117
16. Šta se sve odigravalo u 2. italijanskoj zoni	129
17. Sudbina Jevreja sklonjenih kod Italijana	132
18. Posle italijanske okupacije. Sept. 1943.	139
19. Dobrovoljno u partizane	143
20. Četnici i partizani	148
21. Pojavio se novi prijatelj	161
22. Način borbe	175
23. Poslali su nas pravo u vatru	179
24. Novac u NDH	188
25. Proleće 1944.	190
26. Glina	198
27. Loša sreća	208
28. Glina - nastavak	212
29. Jesen 1944.	222
30. Oslobođenje Beograda	239
31. Kraj rata 8. maja 1945.	242
32. Oproštaj od partizana	249
33. Virovitica	254
34. Zakon o vraćanju jevrejske imovine	260
- Epilog	267
- Bibliografija	270
- O autoru	280

O AUTORU

Vladimir Miler (Zeev Milo) milozeev@zahav.net.il

Rođen je u Zagrebu, gde je posećivao jevrejsku osnovnu školu i realnu gimnaziju. Preživeo je teških godinu i po pod ustaškim režimom. Posle je uspeo, zajedno sa svojim roditeljima, pobeći k Italijanima, a onda k partizanima. Posle rata je studirao na Tehničkom fakultetu Zagrebačkog Sveučilišta. Godine 1949. se, zajedno sa svojim roditeljima, iselio u Izrael i tu je završio studije na Tehničkoj Visokoj školi u Haifi (Tehnion). Kao inženjer stupio je u izraelsku armiju u kojoj je dosegao čin pukovnika. Nakon izlaska iz vojske, do njegovog penzionisanja, bio je na vodećim položajima u izraelskoj elektronskoj industriji. Oženjen, ima sina i ćerku i četiri unučice.